tarih çevresi

İki Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

Prof. Dr. Sibel CENGİZ YILDIRIM
HOCAMIZA ARMAĞAN
İKTİSAT TARİHİ ÖZEL SAYISI
SAYI: 16

TEMMUZ-AĞUSTOS 2026
www.tarihcevresi.com
ISSN : 13 03 38 75

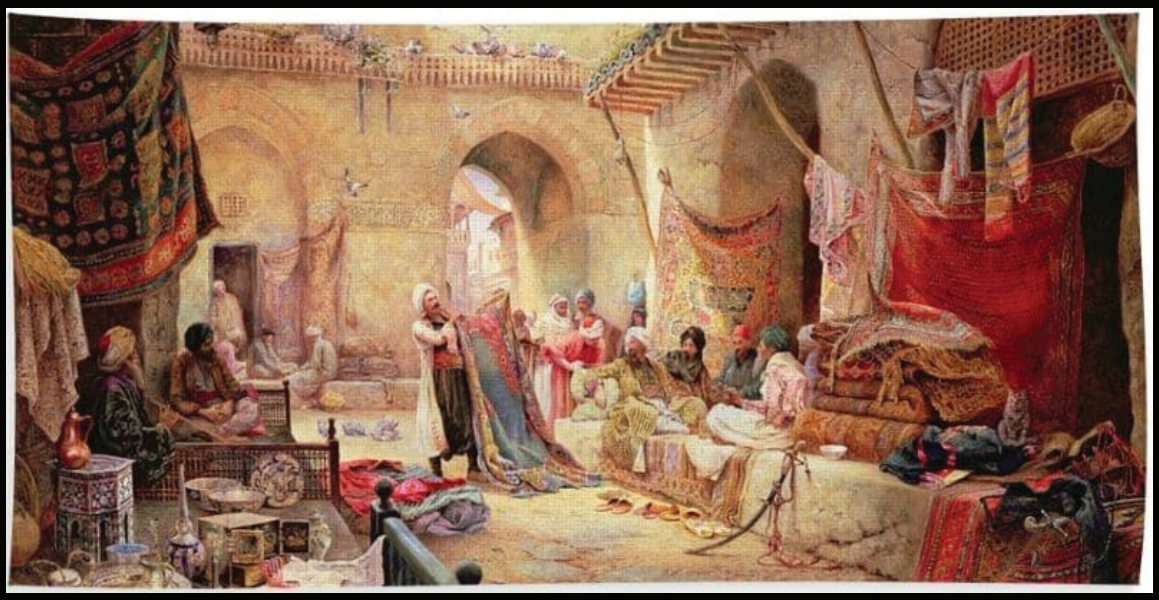

EMNİYET SANDIĞI VE OSMANLI KÜÇÜK ESNAFI:
ÖLÇÜLÜLÜK İLKESİ ÇERÇEVESİNDE TARİHSEL BİR FİNANSMAN DENEYİMİ

OSMANLI DEVLET'İNDE MATBAANIN GECİKMESİ, KÂĞIT ÜRETİMİ VE SANAYİLEŞME FIRSATLARININ KAÇIRILMASI

19. YÜZYIL BURSA İPEK SEKTÖRÜNDE KADIN EMEĞİ VE TOPLUMSAL KONUMU

DENGELİ KENTLEŞME SÜRECİNDE TARIMSAL İSTİHDAMIN ROLÜ:
TÜRKİYE ÜZERİNE AMPİRİK BİR İNCELEME (2002-2012)

YENİ İKTİSAT TARİHİ AKIMI VE İKTİSAT TARİHİ YAZIMINA KATKILARI

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E EKONOMİK YAPININ DÖNÜŞÜMÜ

OSMANLI VERGİ SİSTEMİ VE DÖNÜŞÜMÜ

OSMANLI'DA MODERN MALİYE DÜŞÜNCESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Yeniliğe bir adım at.

Hemen indir YapıKredi

Koç 100

YapıKredi

Hizmette sınır yoktur.

tarih çevresi

İki Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

Prof. Dr. Sibel CENGİZ YILDIRIM
HOCAMIZA ARMAĞAN
İKTİSAT TARİHİ ÖZEL SAYISI
SAYI: 16
TEMMUZ-AĞUSTOS 2026
ISSN: 13 03 38 75

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Ogün Nuri TAŞ

Yayın Yönetmeni
Prof. Dr. Nesim ŞEKER

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Nesim ŞEKER
Doç. Dr. Nurten KILIÇ
Doç. Dr. Birsen BULMUŞ

İrtibat
Tel: (0312) 256 74 92 - 0(505) 677 22 35
tarihdergisi@gmail.com
www.tarihcevresi.com

Bu dergi Hacettepe, Boğaziçi, Bilkent, ODTÜ Üniversitelerinde bulunan Doktorlar, Doçentler ve Master Öğrencileri tarafından iki ayda bir yayımlanır.

Dergide yayınlanan yazıların içeriğinden yazı sahipleri sorumludur.

Baskı
MT PROMASYON MATBAA
Tel: 0312 384 76 15

İÇİNDEKİLER

EMNİYET SANDIĞI VE OSMANLI KÜÇÜK ESNAFI: ÖLÇÜLÜLÜK İLKESİ ÇERÇEVESİNDE TARİHSEL BİR FİNANSMAN DENEYİMİ
Prof.Dr. Sibel CENGİZ YILDIRIM 3

OSMANLI DEVLET'İNDE MATBAANIN GECİKMESİ, KÂĞIT ÜRETİMİ VE SANAYİLEŞME FIRSATLARININ KAÇIRILMASI
Prof.Dr. Sibel CENGİZ YILDIRIM 15

19. YÜZYIL BURSA İPEK SEKTÖRÜNDE KADIN EMEĞİ VE TOPLUMSAL KONUMU
Prof.Dr. Sibel CENGİZ YILDIRIM 51

DENGELİ KENTLEŞME SÜRECİNDE TARIMSAL İSTİHDAMIN ROLÜ: TÜRKİYE ÜZERİNE AMPİRİK BİR İNCELEME (2002-2012)
Prof.Dr. Sibel CENGİZ YILDIRIM 60

YENİ İKTİSAT TARİHİ AKIMI VE İKTİSAT TARİHİ YAZIMINA KATKILARI
Prof. Dr. Ahmet UZUN 81

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E EKONOMİK YAPININ DÖNÜŞÜMÜ
Öğr. Üy. Bayezıt UYANIR 87

OSMANLI VERGİ SİSTEMİ VE DÖNÜŞÜMÜ
Prof. Dr. Ahmet UZUN- Dr. İlyas ÖZKÖK 92

OSMANLI'DA MODERN MALİYE DÜŞÜNCESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI
Dr. Öğr. Üy. Mert Can ERDOĞAN 97

EMNİYET SANDIĞI VE OSMANLI KÜÇÜK ESNAFI: ÖLÇÜLÜLÜK İLKESİ ÇERÇEVESİNDE TARİHSEL BİR FİNANSMAN DENEYİMİ

Sibel CENGİZ YILDIRIM[1]

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde küçük esnafın ekonomik yapısı, büyük tüccardan ya da saray tedarikçisinden farklılık göstermiştir. Büyük tüccar uzun vadeli ilişkilere dayanan kredi ağlarına, Galata sarraflarıyla kurduğu köprülere ve uluslararası ticaret akışlarına entegre sermayeye sahipken, küçük esnaf ise çoğunlukla kısa vadeli çalışma sermayesiyle varlığını sürdürmüştür. Küçük esnaf, hammadde satın almak için nakit, ücretli işçi çalıştırmak için kısa vadeli likidite, alet-edevat yenilemek için orta vadeli krediye ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaçların hiçbiri büyük banker ilişkilerini gerektirmemesine rağmen, hepsi bir araya gelince ciddi bir finansman sorunu ortaya çıkarmıştır.

Küçük esnafın finansman kaynaklarından ilki loncalardır. Loncalar, yalnızca zanaat standartlarını belirleyen ve rekabeti düzenleyen örgütler değildir. Aynı zamanda üyelerine belirli finansal destekte sağlamışlardır. Loncalar bünyesinde oluşturulan "orta sandığı" adı verilen yardımlaşma fonları, mali sıkıntıya düşen üyelerine borç verirken, hastalık ya da ölüm durumlarında aileye destek sağlamışlardır. Ancak bu sistemin kapasitesi sınırlı kalmış ve üretim ölçeğini genişletmek isteyen ya da yeni bir işe başlamak isteyen esnafa gerçek anlamda yatırım kredisi sunamamıştır.

İkinci çözüm karz-ı hasen geleneğidir. İslam hukukunun riba yasağından hareket eden bu uygulamada, dindar varlıklı kişiler ya da hayır amaçlı kurumlar faizsiz borç verirken pek çok vakfın finansman kolunda da bu tür mekanizmalar varlık göstermiştir. Karz-ı hasen uygulamasının kişisel ilişkilere, güvene ve hayırseverlik motivasyonuna bağlı olduğu ve kurumsal bir yapıdan yoksun olduğu görülür.

Osmanlı Devleti'nde küçük esnafı destekleme mekanizmasının üçüncüsü ve pahalı yolu sarraf ve tefecilerdir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da Galata sarrafları olarak bilinen Rum, Ermeni ve Yahudi kökenli bankerler hem büyük sermaye hem de küçük esnaf için önemli bir kredi kaynağı haline gelmiştir. Bu kredilerin maliyetlerinin ise son derece yüksek olduğu görülmektedir. Bu koşullar altında borçlanan küçük esnaf, kısa sürede borç tuzağına düşme riskiyle karşı karşıya kalmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı, 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması sonrası sarsılan geleneksel lonca yapısını ve bu süreçte küçük esnafı tefecilerin (sarrafların) yüksek faizli sarmalından kurtarmak amacıyla 1868 yılında kurulan Emniyet Sandığı deneyimini analiz etmektir. Çalışma, kökeni Antik Yunan felsefesine dayanan ve "altın orta"yı bulma sanatı olarak tanımlanan "ölçülülük" (*prudentia/phronesis*) ilkesinin, Osmanlı Devleti'nin bu özgün finansal kurumundaki operasyonel yansımalarını incelemeyi hedeflemektedir.

1 Prof. Dr.,Ardahan Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, email:sibelcengiz@ardahan.edu.tr

Bu doğrultuda çalışmanın temel hipotezi; Emniyet Sandığı'nın salt bir bankacılık kurumu olmanın ötesinde, Osmanlı Devleti'nin kadim "Para Vakıfları" mantığının modern bankacılık kurallarıyla yeniden tanımlandığı ve "ölçülülük" ilkesini yapısal bir zorunluluk olarak içselleştirdiği bir finansman modeli olduğudur. Kurumun; faiz oranlarını %9 seviyesinde sabitleyerek piyasaya bir "çıpa" atması, kredi miktarına üst sınır getirerek sermayeyi demokratik bir biçimde tabana yayması ve geleneksel bankacılığın aksine esnafın mesleki imtiyazı olan "gedik" haklarını teminat kabul etmesi, bu hipotezi destekleyen temel yapı taşları olarak çalışmada ele alınmaktadır.

OSMANLI DEVLETİ'NDE LONCA VE AHİLİK TEŞKİLATI

Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik dokusunun yapısal omurgasını teşkil eden esnaf ve ticaret loncaları, kökenlerini fütüvvet ilkeleriyle harmanlanmış Ahilik teşkilatından almaktadır. 13. yüzyılda Ahi Evran tarafından temelleri atılan bu yapı; Anadolu'daki Türk esnafın yerleşik hayata geçiş sürecinde ekonomik bir direnç oluşturmak, toplumda sosyal adaleti tesis etmek ve ahlaki bir iktisadi düzen meydana getirmek amacıyla kurgulanmıştır. Zamanla evrilerek "lonca" ve "gedik" (ruhsat) sistemine dönüşen bu örgütlenme; sermayenin belirli ellerde yoğunlaşmasını engelleyen ve esnaf arasında dinamik bir ekonomik denge kuran korumacı mekanizmalar geliştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Lonca ve Gedik teşkilatı, esnaf örgütlenmesinin bir şekli olan Ahilik teşkilatının devamı niteliğindedir. Ahi Evran ismiyle tanınan İranlı Şeyh Nasirüddin Mahmud, ahlaki bilgiler veren Fütüvvet yapısından yararlanarak Ahilik teşkilatını kurmuştur. Ahi Evran kurmuş olduğu ahilik teşkilatının başkanı ve aynı zamanda Ahi Babasıdır. Ahî Devran, ilk olarak Kayseri'de açtığı dükkan sayesinde Ahilik teşkilatının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Ahilik hem ekonomik hayatın iyileşmesini hem de meslek sahibi olmayı sağlamıştır. Ahilik; Anadolu'ya göç eden Türk esnaf ve sanatkârların yerleşik hayata geçiş süreçlerinde, bölgedeki mevcut Rum ve Ermeni zanaatkârlar karşısında ekonomik bir direnç oluşturmak ve kendi aralarında dayanışmayı sağlamak amacıyla kurulmuş bir teşkilattır (Akbaş,2018: 165-168).

Ahilik Teşkilatı, fütüvvet anlayışına dayanmaktadır. Fütüvvet, kerem, seha ve cömertlik bir başka deyişle eli açıklık, gözü tokluk ve vergililik ve yiğitlik yani olgun kişilik anlamına gelmektedir (Anadol, 1981:1). Esnaf teşkilatının ve bunların riayet etmeleri gereken kurallardan bahseden eserlere ise "fütüvname" denilmektedir. 13. Yüzyıla kadar Selçuklu Devletinde Anadolu'da Fütüvvet mensuplarının yaygınlığı söz konusuydu. Fütüvvet ilkelerinin Türk misafirperverliğiyle harmanlanmasıyla ortaya çıkan Ahilik, Türk sanat ve meslek erbabının ortak çatısı olmuştur. Anadolu, Kırım ve Balkanlar'da köylere kadar ulaşan bu yapı, bölgenin en güçlü sosyal ve ekonomik kurumu hâline gelmiştir. "Anadolu'daki Ahilik teşkilatının kurucusu olarak, 1172-1262 yılları arasında yaşamış olan Şeyh Nasirüddin Ebü'l-Hakayık Mahmud el-Hoyi (Ahi Evren) kabul edilir. Ahilik, Arapça kardeşim manasına gelmektedir. Ahi olabilmek için üretici ve yararlı nitelikte bir sanat sahibi olmak gerekir. Fütüvvenin halk arasında yaygın şekli ahilik olarak bilinmektedir. Ahiliğin amacı; zenginle fakir, üretici ile tüketici, emek ile sermaye, halk ile devlet arasında iyi ilişkiler kurarak sosyal adaleti gerçekleştirmek ve ahlaki bir toplum düzeni meydana getirmektir. Osmanlı Devleti'nin ekonomi yönetimi, devletçi politikalarla özel teşebbüsü dengeleyen kendine özgü bir piyasa nizamı inşa etmiştir. Batı tipi sermaye birikimi anlayışının

aksine Osmanlı Devleti, servetin belirli ellerde yoğunlaşmasını engelleyen ve sermayenin tabana yayılmasını amaçlayan müdahaleci mekanizmalar geliştirmiştir. Ahi zihniyetinin ürünü olan loncalar, sıkı bir şekilde kurallara bağlı esnaf birlikleridir (Aslantürk, 2021). Anadolu'da 13. Yüzyılda görülmeye başlanılan Ahilik, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda, siyasal, ekonomik ve sosyal alanlarda çok önemli görevler üstlenmiştir. Lonca ve Gedik sistemi Ahilik sisteminin devamı niteliğindedir. Loncalar ve Gedikler, Ahilik ilkelerinin değiştirilmesi ve sulandırılmasıyla ortaya çıkan esnaf teşkilatlarıdır. Önceleri hammaddelerin verildiği yer Lonca adıyla anılmıştır. Zamanla esnafın toplandığı mekanlar; aynı meslek grubuna mensup kişilerin bir 'pir' önderliğinde oluşturduğu, lonca olarak adlandırılan mesleki teşkilatlara dönüşmüştür (Özdemir, 1986:160). Loncalar, Ahilik geleneğinin manevi mirasını ve Ahi Evran kültünü devam ettirmekle birlikte, sistemin dini ve mesleki sınırlarını genişletmişlerdir. Ahiliğin aksine gayrimüslimlerin de üyeliğine izin vermiş ve daha önce "mekruh" veya "uygunsuz" görülen esnaf türlerini dahil ederek, dini bir cemaat yapısından çok devlet denetimindeki esnaf birliğine dönüşmüşlerdir. Bu dönüşüm, özellikle 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı ekonomisinin dışa açılma süreciyle hız kazanmıştır. Kapitülasyonların yabancı tüccarlar lehine genişletilmesi ve Avrupa mallarının iç piyasalara nüfuz etmesi, lonca tekelini fiilen kırmaya başlamıştır. Artan rekabet ortamında gedik haklarını korumak giderek güçleşmiş, devlet de mali baskılar nedeniyle yeni açılan işyerlerini kayıt altına almak yerine zaman zaman gedik satışına başvurarak sistemin bütünlüğünü kendisi zedelemiştir (Gerber,1988:42–67) 19. yüzyılın ortalarında ticaretin hacimsel genişlemesiyle birlikte çarşı ve dükkân sayısında görülen artış, lonca sisteminin katı "gedik" (ruhsat) ve denetim mekanizmalarını zayıflatmıştır. Özellikle askerlik dışı işlere yönelen yeniçerilerin ve mesleki liyakati olmayan kişilerin piyasaya girmesi, esnaf teşkilatının otantik yapısını bozmuştur. Bu durum, "usta-çırak" hiyerarşisine dayalı zanaat etiğinin yerini, liyakatsiz bir sermaye odaklı döküntüleşmeye bırakmasına ve lonca disiplininin çözülmesine neden olmuştur. Geleneksel lonca yapısının zamana ve değişen ekonomik şartlara uyum sağlama çabası sonucunda ortaya çıkan imtiyazlı yeni statüye "gedik" adı verilmiştir. Bu düzenleme ile zanaat icra etme ve dükkân açma hakkı, kişiye bağlı bir yetkinlikten ziyade, hukuki bir mülkiyet ve sınırlı bir kontenjan (tekel) haline getirilmiştir. Böylece lonca içi hiyerarşi, yerini devlet onaylı bir ruhsatlandırma sistemine bırakmıştır (Güngör, 2013).

Ahilik teşkilatı yaygınlaştıkça kapsayıcılığı da artmıştır. Ahilik teşkilatı bünyesinde kurulan yardım ve teavün sandıkları, esnafın hammadde tedariğinden yeni dükkân açma teşvikine kadar tüm mesleki ihtiyaçlarını karşılayan güçlü bir ekonomik dayanak oluşturmuştur. Bu sandıklar, ticari fonksiyonlarının ötesinde yoksul, hasta, yetim ve yolcuların ihtiyaçlarını bütçesinden karşılayarak toplumsal adaleti sağlayan bir sosyal güvenlik kurumu gibi çalışmıştır (Gürsoy, 2017:186).

Osmanlı Devleti'nin kentsel morfolojisinin temel belirleyicisi olan esnaf ve ticaret loncaları, sosyo-ekonomik sistemin yapısal omurgasını teşkil etmiştir. Çarşı ekosistemindeki mekânsal hiyerarşi, her sokağın spesifik bir zanaat dalına (loncaya) tahsis edildiği uzmanlaşmış bir sektörel kümelenme modeline dayanmış; demografik genişleme ve iş bölümündeki derinleşmeye bağlı olarak lonca birimlerinde niceliksel bir artış kaydedilmiştir. Evliya Çelebi'nin 17. yüzyıl İstanbul'una dair sunduğu veriler bu kurumsal yoğunluğu teyit eder niteliktedir. Seyyahın aktardığı

döküme göre, kentsel iş gücünün yaklaşık 260 bin kişilik bölümü 1100'ü aşkın lonca çatısı altında kurumsal bir kimlik kazanmıştır (Pamuk, 2007: 58). Osmanlı loncaları, yerel yönetimdeki güçlerini kullanarak kendi sektörlerini dışarıya karşı korumalı bir imtiyaz alanı haline getirmişlerdir. Her meslek dalının ayrı bir lonca adı altında örgütlendiği bu sistemde, mesleğe giriş ancak usta-çırak eğitimini tamamlayıp sınavda başarı göstermekle mümkün olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde küçük esnaf için lonca bir zorunluluk iken, büyük tüccar için is lonca sadece bir seçenektir. Çünkü sermaye büyüdükçe loncanın koruyu olan işlevi azalırken, devletle kurulan doğrudan ilişki daha belirleyici hale gelmiştir. Kısacası lonca sistemi daha çok küçük ve orta ölçekli esnafı kapsayan bir kurumdur. Büyük tüccarların bir kısmı kendi mesleki birliklerine sahiptir. Bunlar lonca ruhunda örgütlenmiş ama küçük esnaf loncasından çok daha esnek çalışmışlardır. Uluslararası ticaret yapan büyük tüccarlar (özellikle Rum, Ermeni, Yahudi ve Avrupalı tüccarlar) lonca dışında, kapitülasyonlar ve ayrıcalıklı fermanlar çerçevesinde faaliyet göstermişlerdir. Saray ve devletle doğrudan ilişki kuran büyük tüccarlar ise loncanın hiyerarşik yapısını aşabilmişlerdir.

Emniyet Sandıkları ve Ahilik Teşkilatı

Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde kurumların modernleşmesi yönünde adımlar atılmıştır. 1839 Gülhane Hattı'ndan itibaren başlayan bürokratik modernleşme süreci, ekonomik alanda da kurumsal reformları beraberinde getirmiştir.1856 Islahat Fermanı'nın ardından yabancı sermayenin ülkeye girişi hız kazanırken, Osmanlı Bankası 1856'da, çeşitli sigorta ve finans şirketleri ise 1860'lı yıllarda faaliyete geçmiştir. Ancak bu kurumların hedef kitlesi ağırlıklı olarak büyük ticaret ve devlet finansmanı olmuştur. Küçük esnafın kredi ihtiyacı ise büyük ölçüde sarraflar ve geleneksel dayanışma mekanizmaları aracılığıyla karşılanmıştır. Bu koşullar, ekonomi için hem bir boşluk hem de bir fırsat yaratmıştır. Bürokraside giderek güç kazanan Tanzimat aydınları, Avrupa'daki karşılıklı yardımlaşma sandıkları, tasarruf bankaları ve kooperatif finans kurumlarını yakından izlemişlerdir. Bu aydınlar, büyük sermaye gerektirmeyen, orta ve küçük gelirli kesimlerin birikimleriyle hem tasarruf hem de kredi olanağı sağlayan bir model kurabilmeyi amaçlamışlardır.

1868 yılında kurulan Emniyet Sandıkları küçük esnafı koruyan bir finansman kurumu misyonunu olmayı amaçlamıştır. Emniyet Sandığı, Osmanlı Devleti'nin modern finansal kurumlar oluşturma çabalarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü küçük esnaf sermaye yetersizliği ve modern bankacılık sistemlerinin eksikliği nedeniyle finansman bulmakta zorlanmışlardır. Buldukları kaynaklar genellikle yetersiz kalmış veya yüksek maliyetli olmuştur. Emniyet Sandığı, bu boşluğu doldurarak esnafa daha uygun koşullarda ve daha güvenilir bir finansman alternatifi sunmuştur. Sandık, esnafın üretim ve ticaret faaliyetlerini sürdürmesi için gerekli olan sermayeyi sağlayarak, onların ekonomik hayattaki yerini korumalarına yardımcı olmuştur. Kuruluşun temel amacı halkın küçük tasarruflarını güvenli bir biçimde toplamak ve bu kaynakları ihtiyaç sahiplerine kontrollü şekilde kredi olarak dağıtmak olmuştur. Emniyet Sandığı'nın üç temel işlevi vardır: Bunlardan ilki küçük tasarruf sahiplerinin birikimlerini güvenle muhafaza etmek; ikincisi, küçük esnaf ve zanaatkârlara makul faiz oranlarıyla orta vadeli üretim kredisi sağlamak; üçüncüsü ise bu iki işlevi birbirine bağlayan kurumsal bir denge kurarak tasarrufçuların mevduatını krediye dönüştürmektir.

Kurumun ortaya çıkışında iki temel neden etkili olmuştur. Birincisi, halkın birikimlerini güvenli bir ortamda değerlendirme ihtiyacı; ikincisi ise küçük esnaf ve dar gelirli kesimlerin finansman sorunlarının çözülmesidir. Bu yönüyle Emniyet Sandığı hem tasarruf hem kredi kurumu niteliği taşımıştır.

Emniyet Sandığının Yapısı ve Yönetimi

Emniyet Sandığı, merkezi bir yönetim kurulu ile taşra şubeleri arasında bir hiyerarşiden oluşmuştur. Yönetim kurulu, devlet memurları, lonca temsilcileri ve güvenilir tüccarlardan oluşurken bu bileşim kurumun hem bürokratik denetim altında hem de esnaf tabanına yakın kalmasını sağlamıştır. Şube yapısı, özellikle Tanzimat döneminin ikinci yarısında Anadolu'nun ve Rumeli'nin çeşitli kentlerine yayılmış, böylece coğrafi erişim kapasitesini genişletmiştir. Her şube, kendi bölgesindeki esnaf kayıtlarını tutmak, kredi başvurularını değerlendirmek ve geri ödemeleri takip etmekle yükümlü olmuştur.

Emniyet Sandığı, sadece Batılı anlamda bir banka olarak değil, Osmanlı Devleti'nin kadim "Para Vakıfları" ve lonca bünyesindeki "Orta Sandıkları"nın gelişmiş bir şekli olarak tanımlanmaktadır. Kurumun başarısının sırrı, halkın alışık olduğu vakıf kültürü ile modern bankacılık tekniklerini (faizli işletme, mevduat toplama) harmanlamasında görülmektedir (Günay,1995).

1868'de kurulan sandığın asli görevinin, esnafı ve halkı tefecilerin (sarrafların) elinden kurtarmak olduğu belirtilmiştir. Geleneksel lonca sisteminde esnafın hammadde alımı, dükkanın ihtiyaçları ve sosyal yardımlaşmayı desteklemek, doğrudan doğruya loncanın kendi sandığından finanse edilmiştir. 1838 Baltacı limanı anlaşması sonrasında loncaların sınırlı sermaye yapısı yabancı rekabetiyle birlikte sarsıntıya uğramıştır. Emniyet Sandığı, bu sarsıntıyı durdurmak ve lonca esnafını sarrafların (tefecilerin) yüksek faizli sarmalından kurtarmak amacıyla kurgulanmıştır. Emniyet sandığı aslında "Para Vakıfları" mantığının modern bankacılık kurallarıyla yeniden tanımlanmış halidir (Günay, 1995). Yüzyıllardır yürüttükleri "sandık" pratiğini bu yeni kuruma devretmeye başlamış; böylece yerel ve küçük ölçekli sermaye, devlet denetimindeki daha merkezi bir havuzda toplanmıştır.

Sandığın yararlanıcı kitlesi; küçük atölye sahipleri, seyyar satıcılar, esnaf derneklerine kayıtlı zanaatkarlar ve küçük tekstil üreticileri olarak belirlenmiştir. Bu grubun ortak özellikleri; sermayesizlik, teminat yetersizliği ve Osmanlı Bankası ile Galata Bankerleri gibi kurumsal finansman kanallarına erişimin zor olması şeklinde sıralanabilir. Emniyet Sandığı bu boşluğu doldurmaya çalışmış ve özellikle İstanbul'un yoğun ticari semtlerinde (Kapalı Çarşı, Beyazıt, Eminönü) faaliyet gösteren esnafa öncelik tanımıştır. Ayrıca kadın esnaf ve gıda üreticileri de zamanla sandığın hizmet kapsamına alınmıştır.

Emniyet sandığı ve loncalar arasındaki bağ, Gedik Sistemi üzerinden kurulmuştur. Gedik, bir zanaatı icra etme hakkı ve o dükkândaki araç-gereç üzerindeki mülkiyet imtiyazıdır. Modern bankalar sadece taşınmaz (gayrimenkul) ipoteği kabul ederken, Emniyet Sandığı lonca üyelerinin bu mesleki imtiyazlarını ve üretim araçlarını da teminat olarak kabul etmiştir (Bulut, 2010). Sandık bu uygulamasıyla lonca yapısını mülkiyet üzerinden sisteme dahil etmiştir. Esnafın altın, gümüş gibi

menkul kıymetlerini veya tezgahını rehin bırakarak aldığı krediler, lonca içi üretimin devamlılığını sağlayan en büyük "cansuyu" haline gelmiştir (Özpınar, 2012). Bu sayede loncalar, değişen piyasa koşullarına karşı mülkiyet haklarını finansal bir kaldıraç olarak kullanabilmişlerdir.

ÖLÇÜLÜLÜK İLKESİ VE FİNANSMAN

Ölçülülük (Latince: *prudentia*; Türkçe: *ihtiyat* ya da *basiret*), Antik Yunan felsefesinden başlayarak ahlak felsefesinin temel erdemlerinden biri olarak ele alınmıştır. Aristoteles'in *phronesis* kavramıyla özdeşleştirilen bu erdem, bireyin somut durumlarda doğru olanı seçme yetisini, pratik akılsallığı ve uzun vadeli muhakemeyi ifade eder (Aristoteles**,** 2014). Aristotelesçi perspektifte ölçülülük, iki uç (aşırılık ve eksiklik) arasındaki "altın orta"yı bulma sanatıdır. Bu anlamda ekonomik eylemde de aşırı hırstan kaçınmayı ve rasyonel dengeyi temsil eder. Skolastik düşünce, ölçülülük ilkesi uyarınca, borçlunun zayıflığını istismar eden tefeci faizine (usury) ve piyasayı manipüle eden adaletsiz kâr marjlarına karşı normatif bir duruş sergilemiştir. Bu yaklaşımda finans, sadece bireysel zenginleşme aracı değil, toplumsal istikrarın ve ahlaki dengenin korunması gereken hassas bir alandır.

Emniyet Sandığı'nın faiz ya da kâr payı politikası, ölçülülük ilkesinin en somut göstergelerinden birisidir. Sandığın uyguladığı kredi maliyeti, piyasanın çok altında belirlenmiştir. Emniyet sandığı kurucu nizamnamesine bakıldığında, esnafa yönelik kredi faiz hadlerinin yüzde sekiz ile on iki arasında tutulduğu görülmektedir. Bu oran, Galata sarraflarının uyguladığı yüzde kırk ila altmış bandının çok altında olmakla birlikte sıfır değildir. Dolayısıyla sandık ne riba yasağını görmezden gelmekte ne de sürdürülebilirlikten taviz vererek sıfır maliyetle kredi dağıtmıştır. Esnafı tefecinin eline bırakmamak ile kurumsal mali yapıyı korumak arasında gözetilen bu ince çizgi, iktisadi ölçülülük ilkesinin en yalın ifadesidir.

3.1 Osmanlı Finans Düzeni: Ahlak, Siyaset ve Sosyal Adalet

İslam hukukunda ribâ (faiz) yasağı, sadece bir rakam kısıtlaması değil, aynı zamanda emeksiz elde edilen kazancın sorgulanmasıdır. Bu anlayışa göre, bir kazancın meşru sayılabilmesi için riskin paylaşılması veya bir emek harcanması gerekir (Tabakoğlu,2016). Osmanlı finans dünyasında da faizin meşruiyeti her zaman tartışılmış ve bu durum devletin piyasayı denetleme biçimini belirlemiştir. İltizam sistemi, murabaha (kâr paylı satış) ve karz-ı hasen (faizsiz ödünç) gibi yöntemler, Osmanlı toplumunda paranın el değiştirmesinde "ölçülü" kalınmasını sağlayan kurumsal araçlar olmuştur (Özvar, 2003).

Osmanlı devlet geleneğinde tefecilikle mücadele, sadece dini bir görev değil, aynı zamanda devletin varlığını koruma meselesi olmuştur. Padişah, halkını (reaya) sömüren tefeciyi sadece ekonomik bir suçlu değil, toplumsal barışı ve devletin meşruiyetini tehdit eden bir unsur olarak görmüştür (Genç, 2000). Halkın ekonomik olarak ezilmesi, devlet ile tebaa arasındaki manevi sözleşmenin bozulması olarak yorumlanmıştır. İşte Emniyet Sandığı, tam da bu "koruyucu devlet" anlayışıyla, esnafı sömürüden kurtarmak ve finansal adaleti (ölçülülüğü) sağlamak için kurulmuştur (Günay, 1995: 84-92).

3.2 Ölçülülük İlkesinin Kurumsal Yansımaları

Emniyet Sandığı'nın operasyonel yapısında ölçülülük ilkesi, sadece soyut bir ahlaki değer değil, kurumun mali sürdürülebilirliğini ve sosyal koruma misyonunu sağlayan teknik bir zorunluluktur. Emniyet Sandığı'nın ölçülülük mekanizmaları dört temel alanda kendisine uygulama alanı bulmuştur. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

3.2.1 Faiz Politikası: Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda serbest piyasa, "sarraf" denilen tefecilerin kontrolündedir. Esnaf, hammadde alabilmek için bu kişilere başvurmak zorunda kalırken aldıkları kredilerin faiz oranları bazen yıllık %50'leri bulmuştur. Emniyet Sandığı, faizi %9'da sabitleyerek piyasaya bir "çıpa" atmıştır. Bu oran, paranın maliyetini esnafın kâr marjının altında tutarak borcun ana parayı yutmasını engellemiştir. Faiz, sadece kurumun operasyonel giderlerini karşılamak ve mevduat sahibine cüzi bir getiri sunmak için kullanılmış; sermaye birikimi aracına dönüştürülmemiştir (Günay, 1995: 84-92).

3.2.2 Kredi Büyüklüğünün Sınırlandırılması: Büyük ölçekli bankalar, riski azaltmak için sermayelerini birkaç dev tüccara (balinalara) plase etmeyi tercih ederken; Emniyet Sandığı tam tersi bir yol izlemiştir. Nizamname (tüzük) uyarınca, bir şahsın çekebileceği kredi miktarına "üst sınır" getirilmiştir. Eğer bir büyük tüccar sandığın tüm kasasını boşalabilmiş olsaydı, yüzlerce küçük zanaatkâr (ayakkabıcı, terzi, marangoz)bu durumda sermayesiz kalacaktı. Bu "tavan fiyat" uygulaması, sermayeyi parçalara bölerek toplumun en alt katmanlarına kadar sızmasını sağlamış; finansal adaleti (ölçülülüğü) mekânsal ve sınıfsal olarak gerçekleştirmiştir (Özpınar, 2012).

3.2.3 Teminat Esnekliği: Mülkiyet Haklarının "Esnaf Lehine" Yorumu: Geleneksel bankacılık anlayışında "teminat" demek, gayrimenkul (ev, dükkân, arazi) demektir. Ancak Osmanlı Devletinde küçük esnafının çoğu kiracıydı veya dükkânı vakıf malıydı; yani ipotek edecek tapusu yoktu. Sandık burada devrimsel bir adım atarak "Gedik" (ustalık ve dükkân işletme imtiyazı) hakkını teminat kabul etmiştir. Ayrıca esnafın elindeki gümüş takımlar, bakır kaplar veya mesleki aletler "rehin" alınarak kredi verilmiştir. Bu durum, mülkiyeti olmayan ama emeği ve itibarı olan lonca esnafını sistemin içine çekmiştir. Teminatın miktarının borçla orantılı tutulması, esnafın tüm varlığını kaybetme riskini minimize etmiştir.

3.2.4 Amaç Denetimi: Sosyal Mühendislik Olarak Kredi: Kredi sadece para vermek değildir; o paranın nerede kullanıldığı ve kimin elinde olduğu ekonominin sağlığı için önemlidir. Emniyet Sandığı, verilen kredinin tüketim harcamalarına (lüks, düğün, şahsi borç vb.) değil, üretim araçlarına gitmesini şart koşmuştur. Yönetim kurulundaki lonca temsilcileri (yiğitbaşılar ve kethüdalar), kredi talep eden esnafın gerçekten o hammaddeye ihtiyacı olup olmadığını veya dükkânını büyütüp büyütmeyeceğini kontrol etmişlerdir. Bu "yerinde denetim", kredinin spekülatif veya ölü yatırımlara gitmesini engelleyerek, paranın bizzat piyasada mal ve hizmet üretimine dönüşmesini (iktisadi basireti) sağlamıştır (Toprak, 1995).

3.3 Emniyet Sandığının Dönüşümü ve Sınırlılıkları

Emniyet Sandığı'nın kurumsal dönüşümü ve sınırlılıkları, mikro düzeydeki bürokratik engellerin asıl hedef kitle olan küçük esnafı dışlamasıyla başlamış; makro düzeydeki coğrafi sınırlılıklar nedeniyle taşraya ulaşılamamasıyla derinleşmiştir. Operasyonel ve mekânsal alandaki bu daralma, Meşrutiyet dönemindeki ideolojik dönüşümle birleşerek kurumun kapsayıcı yapısını kaybetmesine ve kurucu 'ölçülülük' felsefesinden tamamen uzaklaşmasına yol açmıştır. Bu sınırlılıkları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz.

3.3.1Bürokratik Ağırlık ve Erişim Engelleri

Emniyet Sandığı ile ilgili uygulamalarda karşılaşılan en önemli sorunlardan biri kredi başvuru süreçlerinin bürokratik karmaşıklığı olmuştur. Başvuru evrakının hazırlanması, yönetim kurulunun onayı ve kefil temini gibi aşamalar, okuma-yazma oranı düşük ve zaman baskısı altındaki küçük esnaf için ciddi bir engel oluşturmuştur. Bu sürtünme maliyeti, kurumun potansiyel yararlanıcı kitlesini fiilen daraltmış; daha organize ve enformasyon kapasitesi daha yüksek esnaf kesimlerini kurumun yararından orantısız biçimde yararlandırmıştır.

3.3.2 Sermaye Yetersizliği ve Coğrafi Sınırlılıklar

Emniyet Sandığı'nın İstanbul merkezli yapısı, kurumun taşraya yayılmasının önündeki en önemli engellerden biridir. Anadolu'nun iç kesimlerinde, Rumeli'de ve Arap vilayetlerinde yaşayan küçük esnafın büyük çoğunluğu, sandığın ulaşamadığı bir coğrafyada kalmaya devam etmiştir. Bu sınırlılık, kurumun dönüştürücü etkisinin yalnızca başkentin ticari hayatıyla kısıtlı kalmasına yol açmıştır. Osmanlı esnafının ezici çoğunluğu için tefecilik sorunu yapısal olarak çözümsüz kalmıştır.

3.3.3 Meşrutiyet Dönemi Reformları ve Kurumun Dönüşümü

1908 Meşrutiyet devrimi ve akabinde yaşanan İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarı, Emniyet Sandığı'nın kurumsal kimliğini de dönüştürmüştür. Bu dönemde sandık, millî iktisat ideolojisinin etkisiyle yeniden şekillendirilmiş, özellikle Müslüman-Türk esnafın desteklenmesi ve millîleştirme politikalarıyla uyumlu bir finansman aracına dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bu ideolojik kayma, kurumun evrensel ölçülülük ilkesini belirli bir etno-dinî tercihle renklendirmesine yol açmış ve önceki dönemin daha kapsayıcı anlayışından kademeli olarak uzaklaşılmasına neden olmuştur.

SANDIĞIN ESNAFLA İLİŞKİSİ: SOMUT ÖRNEKLER VE DEĞERLENDİRMELER

Emniyet Sandığı'nın küçük esnafla kurduğu ilişkiyi somutlaştırmak için dönemin arşiv belgelerine ve gazetelerine bakıldığında, ilgi çekici bir tablo ortaya çıkmaktadır. Sandığın müşteri profili ağırlıklı olarak şu gruplardan oluşuyordu: Bunlar sırasıyla manifaturacılar, ayakkabıcılar, küçük bakkallar, berberler, kalaycılar, dokumacılar ve tahta-inşaat malzemeleri satıcılarıdır (Kaya, 2012:85-89). Bu esnafların büyük çoğunluğu, yılda birkaç kez hammadde ya da çalışma sermayesi için kısa vadeli kredi kullanırken; nakit fazlası dönemlerinde ise birikimlerini sandıkta muhafaza etmişlerdir (Pamuk, 2014:210).

Arşiv kayıtlarından öğrenilebildiği kadarıyla, bir ayakkabı tamircisinin hammadde alımı için sandıktan küçük çaplı kredi kullanması tipik bir örnek teşkil etmekteydi. Aylık taksitlerle geri

ödenebilen bu kredi hem miktarı hem de geri ödeme takvimi bakımından müşterinin kapasitesine uygun biçimde yapılandırılmıştır. Benzer şekilde, bir manifatura satıcısının mevsim başında stok yenilemek için daha büyük bir kredi talebinde bulunduğu ve sandığın bu talebi iki esnaf kefaleti karşılığında onayladığı örneklere de rastlanmaktadır (Kaya,2012:114-116).

Sandığın mevduat tarafı da en az kredi tarafı kadar ilgi çekicidir. Kayıtlar incelendiğinde, esnafın yalnızca kredi kullanmakla yetinmediği, aynı zamanda sandıkta düzenli tasarruf hesabı tuttuğu görülmektedir. İstanbul'daki bazı büyük çarşılarda, lonca üyelerinin toplu olarak sandıkta hesap açtığına dair kayıtlara rastlanmaktadır. Bu toplu üyelik, sandığa hem istikrarlı bir kaynak sağlamış hem de loncayla sandık arasında kurumsal bir ilişki kurmuştur. Lonca dayanışması ile modern finans kurumunun bu özgün bileşimi, Osmanlı toplumunun modernleşmeyle nasıl bir diyalog kurduğunu anlatmaktadır (Toprak,1995:45-48).

Bununla birlikte, sandığın işleyişinde ciddi sorunlar da mevcuttur. Özellikle geri ödeme aksaklıkları ve teminatlara el koyma süreçleri, zaman zaman esnafla kurum arasında gerilime yol açmıştır. Osmanlı gazetelerinde sandığın uygulamalarını eleştiren yazılar çıkmıştır; bazı esnaf temsilcileri, teminat değerlendirmesinin adil olmadığını ya da geri ödeme süreçlerinde bürokratik engellerin fazla olduğunu dile getirmiştir. Bu şikâyetler kurumun ideali ile pratiği arasındaki mesafeye işaret etmektedir; ancak aynı zamanda eleştiri ortamının varlığı, Osmanlı kamusal alanının görece çoğulculuğunun bir göstergesidir.

Coğrafi genişleme süreci de dikkat çekicidir. 1870'lerin sonlarından itibaren İstanbul dışına çıkmaya başlayan sandık, Selanik, İzmir ve Beyrut gibi büyük ticaret merkezlerinde de varlık göstermiştir. Taşra şubelerinin faaliyetleri, merkez İstanbul'dan farklı biçimde şekillendi; yerel ticaret yapısı, yerel İslam hukuku yorumları ve yerel bürokratik kültür, sandığın her şehirde biraz farklı bir görünüm kazanmasına yol açmıştır. Bu çeşitlilik, kurumun katı merkeziyetçi bir anlayışla değil, yerel koşullara uyum gösteren esnek bir yapıyla yönetildiğini ortaya koymuştur.

Sandığın zanaatkârlar üzerindeki sosyal etkisi yalnızca mali boyutla sınırlı değildir. Sandıkla ilişkiye giren esnaf, aynı zamanda modern bürokrasinin diliyle, prosedürleriyle ve kurumsal kültürüyle de temas kurmuştur. Başvuru formu doldurmak, teminat belgesi sunmak, hesap cüzdanı almak gibi eylemler bürokrasiyle olan temasın göstergeleri olmuştur. Bu görünürde teknik adımlar, aslında esnafın devlet kurumlarıyla kurduğu ilişkinin dönüşümünü de temsil etmiştir. Osmanlı modernleşmesinin sıradan insanlar üzerindeki etkisi, yalnızca okullar ya da gazeteler aracılığıyla değil, Emniyet Sandığı gibi gündelik ekonomik kurumlar aracılığıyla da gerçekleşmiştir.

OSMANLI DEVLETİNİN MODERNLEŞMESİ VE EMNİYET SANDIĞI

Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinin ekonomik boyutuna bakıldığında, 19. yüzyılın ikinci yarısı son derece çalkantılı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bir yanda Avrupa sermayesinin artan nüfuzu ve yabancı bankaların piyasaya girişi; öte yanda devletin mali krizleri aşmak için benimsediği borçlanma politikalarıyla karşılaşılmaktadır. Bu baskılar altında, Osmanlı bürokrasisindeki reformcu kanat bir yol ayrımıyla karşı karşıya kalmıştır. Batı kurumlarını olduğu gibi taklit emek ya da yerel koşullara ve geleneklere uyum sağlayan özgün modeller geliştirmek arasında bir seçim yapması gerekmiştir. Emniyet Sandığı ikinci yolu temsil eder; Batılı tasarruf

sandığı modelinden ilham alırken, İslam hukukunun riba yasağını, Osmanlı vakıf geleneğini ve esnaf dayanışması pratiğini de bünyesinde barındıran melezlenmiş bir yapı olarak varlık gösterir.

İslam finans geleneği açısından bakıldığında, Emniyet Sandığı İslam ekonomi düşüncesinin faizsiz ya da düşük faizli kredi mekanizmalarını nasıl kurumsal bir yapıya dönüştürebileceğine dair önemli sorular sormaktadır. Sandığın muamele-i şer'iyye çerçevesini kullanarak kredi maliyetini meşrulaştırması, fıkıh ile modern finans arasında pragmatik bir köprü kurma girişimidir. Bu girişim, ilerleyen yüzyılda gelişecek olan İslami bankacılık hareketinin öncülleri arasında değerlendirilebilir. Kâr-zarar ortaklığı (müşareke), mal finansmanı (murabaha) ve kira esaslı finansman (icara) gibi modern İslami finans araçlarının özünde bulunan faizsiz ama getirili finansman mantığı, Emniyet Sandığı'nın 19. yüzyıl pratiğinde daha kaba ama benzer biçimde karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamda sandığın deneyimi, küresel ölçekte 19. yüzyılda gelişen sosyal finans hareketleriyle de karşılaştırmalı bir okumaya davetiye çıkarmaktadır. Friedrich Wilhelm Raiffeisen'ın 1860'larda Almanya'da kurduğu tarımsal kooperatif kredi birlikleri, kırsal kesimdeki yoksul çiftçileri tefeci kıskacından kurtarmayı amaçlamıştır. İtalya'daki "banca popolare" hareketi de benzer bir misyonla ortaya çıkmıştır. İngiltere'deki "friendly societies" (dostluk dernekleri), Fransa'daki "caisses d'épargne"lar da aynı dönemin ürünleridir. Emniyet Sandığı bu geniş küresel tablonun Osmanlı Devletindeki versiyonudur.

Sandığın 1875-1876 Osmanlı mali kriziyle ilişkisi de incelemeye değer bir konudur. Osmanlı devletinin dış borç ödemelerini askıya aldığı bu dönem, genel olarak piyasa güveninin ciddi biçimde sarsılmasına yol açmıştır. Emniyet Sandığı bu mali kriz esnasında ciddi mevduat çekilmesiyle karşılaşmış ve kredi hacminin daraldığı görülmüştür. Devlet güvencesinin gerçek anlamda ne denli güçlü olduğu bu kriz döneminde sorgulanmış; sandık, Osmanlı Devleti'nin mali yapısının genel kırılganlığıyla birlikte test edilmiştir.

Bu kırılganlık, ölçülülük ilkesinin sınırlarını da ortaya koymuştur. Ölçülülük, makul koşullarda iyi işleyen bir denge stratejisidir. Buna karşın sistemik bir kriz döneminde bu denge büyük baskıyla karşılaşmıştır. Sandık, ne kadar ihtiyatlı yönetilirse yönetilsin, devletin mali kaderinden bağımsız hareket edememiştir. Bu bağımlılık, küçük esnafın tek güvencesinin Emniyet Sandığı gibi kurumlar değil, aynı zamanda genel ekonomik istikrar olduğunu ortaya koymuştur. Ölçülülüğün bireysel ve kurumsal düzeyde pratik bir erdem olduğu ancak yapısal krizleri çözme kapasitesi sınırlı olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Emniyet Sandığı, Osmanlı Devleti’nin finansal tarihinde nadiren incelenen ancak son derece özgün bir kurumsal deneyimini temsil etmektedir. Küçük esnaf finansmanı alanında ölçülülük ilkesini yapısal olarak içselleştirmiş olan bu kurum; serbest piyasanın dışladığı kesimlere makul maliyetli kredi sunmayı, toplumsal güven mekanizmalarından yararlanmayı ve finansal ilişkileri salt kâr güdüsünün ötesinde bir etik çerçevede kurgulamayı amaçlamıştır.

Kurumun başarı ve başarısızlıklarının nesnel bir değerlendirmesi, Osmanlı Devleti’nin modernleşmesinin çelişkili doğasını yansıtmaktadır. Devlet güdümlü reformlar ile toplumsal

dinamikler arasındaki gerilim, bürokratik verimlilik ile kapsayıcılık arasındaki denge ve evrensel etik ilkelerle etnik-dinî siyaset iç içe geçişmiştir.

Emniyet Sandığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyılda yürüttüğü kurumsal yenilik denemelerinin özgün ve incelemeye değer bir örneğini oluşturmaktadır. Kurum, İslam ahlak felsefesinin ölçülülük ilkesini, modern kurumsal finans anlayışını ve Osmanlı devletçiliği geleneğini bir arada bünyesinde barındıran melez bir model olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ölçülülük ilkesi açısından değerlendirildiğinde, Emniyet Sandığı bu ilkenin kurumsal tasarımda nasıl somutlaşabileceğine dair ilham verici bir örnek sunmaktadır. Faiz hadlerinin makul sınırlar içinde belirlenmesi, teminat koşullarının gerçekçi biçimde tasarlanması, geri ödeme takvimlerinin üretim döngüsüne uyarlanması ve mevduat getirisinin cazip ama sürdürülebilir tutulması ölçülülük ilkesinin getirileri arasındadır. Bütün bu tercihler, soyut bir ahlak ilkesinin somut ekonomik politikaya dönüşümünü göstermektedir. Bu dönüşümün eksik yanları ve yetersizlikleri olmasına karşın, Emniyet Sandıklarına yönelim açık ve anlamlı olmuştur.

Ölçülülük ilkesi bağlamında değerlendirildiğinde, kurum birden fazla düzlemde aşırılıklardan kaçınma çabasını somutlaştırmıştır. Tefecinin sömürüsü ile tam anlamıyla "gerçek dışı" kabul edilebilecek faizsiz kredi arasındaki dengeyi korumak; devlet müdahalesi ile piyasa mekanizmalarının birbirini dışladığı bir ikilem yerine her ikisini de kapsayan bir ara formül geliştirmek ve kısa vadeli nakit ihtiyacı ile uzun vadeli sermaye birikimini uzlaştırmak bunların başında gelmektedir.

Bununla birlikte kurumun başarıları temelden sorgulanmamalı; sınırları da göz ardı edilmemelidir. Bu sandık, var olan sistemi muhafaza eden bir araç olarak işlev görmüş; ancak esnaf sınıfını niteliksel biçimde dönüştürmekten uzak kalmıştır. Belki de bu durum, bizzat ölçülülük ilkesinin taşıdığı dinamizmin feda edilerek dengenin elde edilmesi çelişkisi olarak görülebilir.

Günümüz perspektifinden bakıldığında, Emniyet Sandığı deneyimi küçük ölçekli işletmelere yönelik tasarlanmış kapsayıcı finansman modellerine ilişkin kronik tartışmalar için hâlâ değerini korumaktadır. Yüksek faizli tüketici kredilerinin ve kâr odaklı mikrofinans kurumlarının dönemin eşdeğerleri olarak görülebildiği bu ortamda, aşırılıklar arasında denge kurmaya çalışan kurumsal tasarımlar gibi tarihsel deneyimlerin sunduğu dersler özgün ve özgün ölçüde güncel bir anlam taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Akbaş, H. E., Bozkurt, S., & Yazıcı, K. (2018). Osmanlı Devleti'nde lonca teşkilatı yapısı ve yönetim düşüncesi ile karşılaştırılması. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (Eylül 2018 Özel Sayısı), 165–202.

Anadol, C. (1991). *Türk-İslam medeniyetinde ahilik kültürü ve fütüvvetnameler*. Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları.

Aristoteles. (2014). *Nikomakhos'a etik* (S. Babür, Çev.). BilgeSu Yayınları.

Aslantürk, A. Y. (2021). *Osmanlı şehirlerinde kapitalizm kalkanı: Ahilik zihniyeti ve loncalar* [Bildiri sunumu]. Ahi Evran International Conference on Scientific Research.

Bulut, M. (2010). *Osmanlı finans sistemi ve para vakıfları*. İz Yayıncılık.

Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. Ötüken Neşriyat.

Gerber, H. (1988). *Economy and society in an Ottoman city: Bursa, 1600–1700*. Harvard University Press.

Günay, R. (1995). *Osmanlı sanayi ve ticaretinde değişim: Emniyet Sandığı örneği* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güngör, T. (2013, 25 Eylül). Ahiliğin uzantısı loncalar ve gedikler. *Dünya Gazetesi*.

Gürsoy, Ç. (2017). Para vakıfları kapsamında sosyo-ekonomik bir analiz: Davudpaşa Mahkemesi kayıtları (1634–1911). *Belleten*, *81*(290), 186.

Kaya, A. (2012). *Osmanlı finans sisteminde bir dönüm noktası: İstanbul Emniyet Sandığı (1868-1907)*. Ötüken Neşriyat.

Özdemir, R. (1986, 15–21 Eylül). *Ankara esnaf teşkilâtı (1785–1840)* [Bildiri sunumu]. VII. Milli Türkoloji Kongresi, Ankara.

Özpınar, M. (2012). İstanbul Emniyet Sandığı ve modernleşme. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (33), 1–18.

Özvar, E. (2003). *Osmanlı finans tarihinde iltizam sistemi*. Kitabevi.

Pamuk, Ş. (2014). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. İletişim Yayınları.

Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı mali tarihi*. Dergah Yayınları.

Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de ekonomi ve toplum (1908–1950): Milli iktisat – milli burjuvazi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

OSMANLI DEVLET'İNDE MATBAANIN GECİKMESİ, KÂĞIT ÜRETİMİ VE SANAYİLEŞME FIRSATLARININ KAÇIRILMASI

Sibel CENGİZ YILDIRIM[1]

1.GİRİŞ

Ekonomik gelişme ve toplumsal dönüşüm süreçlerini belirleyen temel kurumsal mekanizmalardan birisi, şüphesiz yeni teknolojilerin egemen yapılar tarafından kabulü ya da reddidir. Teknolojik yeniliklerin benimsenmesi ekseriyetle kalkınma ve toplumsal refah artışı ile gerçekleştirilirken, reddedilmesi veya geciktirilmesi kurumsal ve ekonomik durgunluğun temel dinamiklerinden biri olarak ilişkilendirilmektedir (Coşgel vd., 2011: 1-2). Matbaanın kabulü; bilgi üretimi, bilginin yayılımı ve beşeri sermayenin oluşumu arasındaki doğrusal ilişki nedeniyle, modern ekonomik büyümenin başlangıcı açısından kritik bir eşik ve kurumsal bir dönüm noktası olarak ele alınmaktadır. Nitekim Avrupa'da matbaa teknolojisi; okuryazarlık oranları, kitap üretimi ve bilgi stoklarındaki kitlesel artışlar üzerinden hızla yaygınlaşmıştır (Coşgel, 2012). Buna karşılık, Osmanlı Devleti gibi erken modern dönemin güçlü aktörlerinde matbaanın sistemli bir biçimde kurumsal düzeyde geciktirilmesi veya engellenmesi, teknolojik gecikmenin ardında yatan çok boyutlu kurumsal ve iktisadi nedenleri anlamamıza ışık tutmaktadır (Coşgel, 2011).

Osmanlı Devleti'nde matbaanın kabulünün yüzyıllar boyunca ertelenmesi, yalnızca basit bir arz-talep dengesi ya da teknik yetersizlikle açıklanamamaktadır. Yapılan ampirik çalışmalar; kitap talebindeki artışa, okuryazarlık ve şehirleşme oranlarındaki yükselişe ve baskı teknolojisindeki maliyet düşürücü iyileşmelere rağmen, matbaanın Arap harfli baskıda uzun süre sıkı kısıtlamalar altında tutulduğunu vurgulamaktadır (Coşgel, 2012). Bu hassasiyetin temel nedeni, matbaanın devletin meşruiyet ilişkileri ve vergi toplama kapasitesi üzerinde yaratacağı stratejik etkilerdir. Siyasal iktisat perspektifinden bakıldığında yöneticilerin yeni bir teknolojiyi reddetme eğilimi, o teknolojinin toplumsal üretimi artırma potansiyeli ile devlete vergi gücü sağlayan ideolojik meşruiyet ağlarına vereceği zarar arasındaki hassas dengeye bağlıdır (Coşgel vd., 2012: 343-345). Osmanlı örneğinde matbaa, kısa ve orta vadede iktisadi verimliliği artırma potansiyeline sahip olsa da dini otoritelerin bilgi üretimi ve kutsal metinlerin aktarımı üzerindeki geleneksel tekelini zayıflatma riskini taşımıştır. Bu durum, Padişahın rızaya dayalı gelir toplama kapasitesini doğrudan tehdit eden bir egemenlik maliyeti olarak değerlendirilmiştir (Coşgel vd., 2012: 343-345).

Erken modern dönem boyunca Osmanlı'da bilgi üretimi; esasen sözlü geleneğe dayalı, emek-yoğun ve usta-çırak ya da hoca-talebe ilişkisinin merkezde yer aldığı icazet nizamı üzerinden yürütülmüştür. Epistemolojik otoritenin yüz yüze etkileşime bağlı olduğu bu geleneksel yapı karşısında matbaa; bilgiyi mekanize eden, kişisellikten çıkaran ve geniş kitlelere hızla ulaştıran niteliğiyle mevcut sosyo-politik düzeni ve entelektüel hiyerarşiyi kökten sarsabilecek dönüşümcü bir potansiyeli barındırmıştır (Coşgel vd., 2012: 343-345). Metne erişimin ucuzlaması beşeri sermayeyi artırabilecekken, Arap harfli baskı üzerindeki ağır sınırlamalar bu pozitif dışsallıkların gerçekleşmesini geciktirmiştir. 18. yüzyıla kadar Osmanlı Türkçesindeki basılı kitapların büyük

1 Prof. Dr. Ardahan Üniversitei, İ.İ.B.F, İktisat Bölümü

oranda dışarıdan ithal edilmesi ve İbrahim Müteferrika'nın matbaa kurmak için sunduğu risalede bu teknolojinin adeta "üzerindeki örtünün kaldırıldığı" yönünde ifade edilmesi, geçmişteki kısıtlamaların kurumsal ağırlığını göstermektedir. Ancak 18. yüzyılda yerel seçkinlerin (ayanların) yükselişiyle birlikte ortaya çıkan yeni meşruiyet kaynakları bu dengeyi değiştirmiş ve kısıtlamalar kademeli olarak kaldırılmıştır. Bu durum, Osmanlı'daki teknolojik gecikmenin yalnızca soyut "kültürel" nedenlerle açıklanamayacağını; aksine kurumsal yapıların ve meşruiyet ilişkilerinin asıl belirleyici faktör olduğunu ortaya koymaktadır (Titleman, 2024: 1-21).

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde matbaanın gecikmeli kabul edilmesinin nedenleri ve bu gecikmenin bilgi üretimi, kâğıt kullanımı ve sanayileşme süreçleri üzerindeki etkileri incelenmektedir. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği araştırmada konu, tarihsel ve karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınmıştır. Çalışmanın temel veri kaynağını Osmanlı iktisat tarihi, teknoloji tarihi ve kurumsal iktisat literatüründe yer alan akademik eserler oluşturmaktadır. Literatür taraması yoluyla elde edilen veriler değerlendirilerek Osmanlı Devleti ile Avrupa'daki matbaa deneyimleri karşılaştırılmış, matbaanın yaygınlaşmasını etkileyen kurumsal, ekonomik ve siyasal faktörler analiz edilmiştir. Ayrıca kâğıt üretimi ve Yalova Kâğıt Fabrikası örneği üzerinden bilgi teknolojileri ile sanayileşme arasındaki yapısal ilişki ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. OSMANLI DEVLETİNDE BİLGİ VE TEKNOLOJİNİN AKTARIMINDA EL YAZMASI KÜLTÜRÜ

El yazması üretiminin teknik boyutunu anlamak için, metin dolaşımının maddi altyapısını ve bu altyapının kurumsal çerçevelerle ilişkisini birlikte ele almak gerekir. Osmanlı Devleti'nde matbaanın geç ve sınırlı kabulü, yazılı kültürün uzun süre el emeğine dayalı, emek yoğun yöntemlerle sürdürülmesi anlamına gelmiş, bu da bilgi çoğaltımını yavaşlatmıştır (Titleman, 2024: 1-21). Osmanlı Devleti'nde matbaanın Müslüman çoğunluk için üç yüzyıl kadar gecikmeyle benimsenmesi, yazılı metin üretiminin esasen hattatlar, müstensihler ve kâtipler üzerinden yürütülmesini zorunlu kılmıştır. Osmanlı Devleti'nin teknolojik yenilikleri seçici ve stratejik biçimde benimsemiş, matbaaya yönelik tereddütlerin ise hem dinsel meşruiyet hem de mevcut üretim loncalarının çıkarlarıyla ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Güzel yazılmış ve süslenmiş ince el yazmaları bir yandan yüksek kültür göstergesi ve piyasa değeri taşırken diğer yandan el yazması üretim teknikleri sadece metnin çoğaltılmasını değil, aynı zamanda statü ve prestij üretimini de içermiştir. Bu durum, daha düşük kaliteli el yazmalarının bile basılı kitaba alternatif oluşturmasına yol açarak baskı teknolojisinin göreli avantajını azaltmıştır. Arap harfli baskının gecikmesi, İmparatorluk içindeki yazı dünyasının uzun süre yazma eser etrafında örgütlenmesine neden olmuştur. Yahudi topluluklar gibi azınlık gruplar, İmparatorluk coğrafyasında erken dönemden itibaren matbaayı kullanmış, buna karşılık Müslüman kitap kültürü dini ve hukuki kaygılarla el yazmasına dayanmıştır. 16. Yüzyılın sonlarında Kur'an-ı Kerim'in basılı nüshalarının ithal edilmesine yönelik getirilen yasaklama, kutsal metnin çoğaltılmasında geleneksel el yazması tekniklerinin korunmasını sağlamış ve bu alanda faaliyet gösteren usta hattatların sosyo-ekonomik konumlarını uzun süre sürdürmelerine imkân tanımıştır (Titleman, 2024: 4-5). Bu yasak; kutsal metinlerin çoğaltılmasında kullanılan kağıt kalitesinden mürekkep formüllerine, sayfa düzeninden hata düzeltme (tashih) süreçlerine kadar el yazması üretim zincirinin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Böylece, metnin hem maddi hem de sembolik saflığı, dışarıya kapalı bir üretim ve denetim ağı sayesinde korunabilmiştir (Coşgel vd., 2012; Titleman, 2024). Osmanlı iktisadi zihniyetinin temel önceliklerinden birinin kentlerdeki istihdam dengelerini korumak ve sosyal huzursuzlukları önlemek olduğunu belirtir (Pamuk, 2014:102-105). Yerel bir matbaanın bulunmadığı dönemde, dindışı basılı kitaplar Avrupa'dan ithal edilerek Osmanlı piyasasına girmiştir. Buna karşın devlet, hem kutsal metinlerin saflığını korumak hem de İstanbul'daki büyük hattat loncalarının işsiz kalmasını önlemek için dini eserlerin ithalatını ve basımını yasaklamıştır. Bu ikili politika, dindışı metinlerin basılı olarak yayılmasına izin verirken; fıkıh, tefsir ve Kur'an gibi alanlarda el yazması geleneğinin ve bu alandaki zanaatkâr ağının gücünü korumasını sağlamıştır (Özçelik (2019: 45-48). El yazmasının korunması, ilim hiyerarşisinin ve medrese temelli insan sermayesi oluşumunun merkezin de yer alan hoca talebe ilişkisinin de maddi temelini oluşturmuştur. Bir metnin elde çoğaltılması, içeriğin ezberlenmesi ve sözlü aktarım ile sıkı biçimde iç içe geçmekteydi. Araştırmalar, Avrupa'da matbaanın kitap üretimini hızlandırarak modern ekonomik büyümenin ön koşullarından biri olan bilgi stoklarının artışına hizmet ettiğini, buna karşılık aynı dönemde Osmanlı Devlet'inde kitap üretiminin el yazmasına dayalı kalmasının bilgi yayılımını göreli olarak sınırladığını

göstermektedir. El yazması kitap üretimi; yüksek emek maliyeti, düşük baskı sayısı ve uzun zaman alması nedeniyle matbaaya göre maliyetli olmuştur. Bu durum, özellikle teknik, ticari ve idari bilgilerin geniş kitlelere hızla ulaşmasını zorlaştırmıştır. Bu zorluk, devletin gücünü ve vergi toplama yetkisini destekleyen dini kurumlar için koruyucu bir kalkan görevini görmüştür. Bu anlamda el yazması kültürü, sadece bir kitap kopyalama yöntemi değil, mevcut siyasi ve ekonomik düzeni koruyan kurumsal bir araç haline gelmiştir (Atçıl, 2017:112-115).

Saray ve medrese bünyesinde kurulan kütüphaneler, el yazmasına dayalı bilgi düzeninin en önemli kurumsal merkezleri olmuştur. Hattatlar, müstensihler ve kâtiplerin el emeğiyle şekillenen bu koleksiyonlar, kitap üretimini hem zahmetli bir zanaat haline getirmiş hem de siyasi ve dini gücü besleyen bir bilgi altyapısı oluşturmuştur. Kitap çoğaltımının tamamen insan emeğine bağlı olması metinlerin yayılmasını yavaşlatırken, sınırlı sayıda esere ev sahipliği yapan bu kütüphaneler, bilgiye kimin ulaşıp kimin ulaşamayacağını belirleyen hiyerarşik mekanlara dönüşmüştür. Matbaanın gecikmesi, bu kurumsal merkezlerdeki el yazması koleksiyonların değerini daha da artırmış ve bilginin sadece belirli ilmiye ve bürokrasi çevrelerinin tekelinde kaldığı kapalı bir düzen yaratmıştır (Erünsal, 2008: 87-88). Saray ve medrese kütüphanelerinin dini yayınlar merkezli yapısı, kutsal metinlerin matbaa yerine el yazısıyla çoğaltılmasını zorunlu kılan yasal düzenlemelerle güçlendirilmiştir. Özellikle 16. yüzyılın sonlarında Kur'an-ı Kerim'in basılı kopyalarının dışarıdan getirilmesinin yasaklanması, bu metinlerin sadece hattatların el emeği ve dini otoritelerin sıkı denetimi altında üretilmesini garanti altına almıştır. Kağıt seçiminden mürekkep formüllerine ve hatasızlaştırma (tashih) yöntemlerine kadar belirlenen katı standartlar, bu kütüphanelerde saklanan nüshaların hem maddi kalitesini hem de dini saflığını korumuştur. Söz konusu kütüphaneler, basit birer kitap deposu olmanın ötesine geçerek; Kur'an, tefsir ve fıkıh kaynakları üzerindeki dini tekelin sürdürüldüğü ve devletin meşruiyet ihtiyacını karşılayan kurumsal merkezler haline gelmiştir (İshakoğlu,2021:142-146). Gayrimüslim cemaatlerin kurduğu matbaalar Osmanlı Devlet'inde çok erken dönemlerden itibaren faal olmasına karşın, Müslüman çoğunluğa ait dini ve bilimsel literatür uzun süre saray ile medresenin kontrolündeki el yazması üretim ağlarına bağımlı kalmıştır. Örneğin, Yahudi cemaatinin İstanbul gibi metropollerde faaliyete geçirdiği matbaalar; kâğıt tedarikini ve uzman personel ihtiyacını Akdeniz havzasındaki geniş ağlar üzerinden karşılayarak dinamik ve kozmopolit bir yayın piyasası oluşturmuştur. Ancak bu üretim, büyük ölçüde kendi topluluklarına hitap eden İbrani harfli kitaplarla sınırlı kalmıştır. Matbaa teknolojisinin sunduğu teknik imkânlar devlet sınırları içinde zaten mevcutken; saray ve medrese kütüphanelerinin temelini oluşturan İslami ilim metinleri, bilinçli kurumsal politikalar neticesinde el yazmasına dayalı kapalı bir dolaşım sisteminde tutulmaya devam etmiştir (Yelmen,2022:74-78). Bu çerçevede saray ve medrese kütüphaneleri, yalnızca kültürel miras ve ilim aktarımının taşıyıcıları değil, aynı zamanda teknolojik yeniliklerin, özellikle de baskı teknolojisinin, siyasal iktisadî dengelerle çatışmadan içeri girmesini zorlaştıran kurumsal yapılar olmuşlardır. İlgili çalışmalar, matbaanın Avrupa'da yerel bilgi stoklarını büyüterek modern ekonomik büyüme için kritik bir eşik yarattığını, buna karşılık Osmanlı'da el yazmasına dayalı kitap üretimi ve kütüphane düzeninin, vergi ve meşruiyet ilişkilerinin korunması uğruna bu dönüşümü geciktirdiğini vurgulamaktadır. Mevcut kurumsal nizam, medrese eksenli

beşeri sermaye birikiminin niteliğini de doğrudan tayin etmiştir. Öğrencilerin ana kaynaklara ulaşması çoğunlukla müderrisin şahsi nüshası vasıtasıyla mümkün olmuş; metinlerin elle kopyalanması süreci ise ezber, şerh etme ve sözlü ders halkalarından oluşan bütünleşik bir eğitim modelini beslemiştir. Saray ve medrese kütüphaneleri bu yapının arşivsel omurgasını oluştururken, kitap sayısının azlığı ve yüksek maliyetler, yeni bilgiye erişimin hiyerarşik ve kontrollü bir süzgeçten geçmesine yol açmıştır. Batı Avrupa'da matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte kitap arzının hızla artması ve bilgi stokunun büyümesi, uzun vadeli iktisadi büyümenin en önemli dinamiklerinden biri kabul edilirken; Osmanlı'daki saray ve medrese merkezli el yazması rejimi, bilginin toplumsal tabana yayılmasını geciktirerek dar bir elit çevreyle sınırlı kalmasına neden olmuştur. El yazması kültürüne olan bu bağımlılık, iktisadi sistemi ölçek ekonomilerinden mahrum bırakırken, diğer taraftan devletin vergi toplama kapasitesini güvence altına alan dini-siyasi meşruiyet ağlarını koruyan kurumsal bir kalkan vazifesi görmüştür. Matbaanın Avrupa'da bilgiye erişim maliyetlerini düşürerek beşeri sermaye, piyasa genişlemesi ve uzun dönemli iktisadi büyüme üzerindeki dönüştürücü rolünü; Osmanlı'da ise el yazması rejiminin dini/siyasi meşruiyet dengelerini korumak adına rasyonel bir kurumsal engel olarak sürdürülmesini karşılaştırmalı kurumsal iktisat perspektifinden inceleyen temel çalışmalar. Cantoni ve Yuchtman (2014:1205-1208) ile Rubin (2017:145-149) olarak sıralanabilir. Bu yazarlar, Batı'daki kurumsal dönüşümün bilginin serbestleşmesiyle hız kazandığını, İslam dünyasında ise el yazması tekelinin egemen elitlerin (padişah ve ulema) rıza ve vergilendirme maliyetlerini optimize etmek amacıyla uzun süre muhafaza edildiğini savunmaktadır.

2.1 Matbaanın Yokluğu ve Sonuçları

2.1.1 Erken Dönem Matbaa Girişimleri

Osmanlı Devlet'inin matbaa teknolojisiyle ilk tanışması, Müslümanlardan önce azınlık cemaatlerinin kurduğu basım atölyeleri sayesinde olmuştur. İspanya ve Portekiz'den göç eden Sefarad Yahudileri, 1493 yılında Sultan II. Bayezid'in izniyle İstanbul'da ilk matbaayı açmış ve İbranice harflerle dini ve hukuki kitaplar basmaya başlamışlardır. Bu ilk adım, hareketli ve çok kültürlü bir yayın piyasası yaratarak Ladino ve İbranice eserlerin yayılmasını sağlamış; fakat Müslümanların Arap harfli yazı dünyasının tamamen dışında kalmıştır. Erken modern dönemde Selanik ve İzmir gibi ticaret şehirlerinde de Yahudi matbaaları açılırken, Osmanlı yönetimi bu teknolojinin kullanımını sadece Arap alfabesi dışındaki dillerde baskı yapan gayrimüslim cemaatlerle sınırlı tutmuştur (Arslan, 2018: 54-58).

Benzer bir gelişme 16. yüzyılda Ermeni cemaatinde de yaşanmıştır. Ermeniler, 1560'larda yurt dışından temin ettikleri harflerle kendi dillerinde dini ve dindışı kitaplar basarak ilk yayın altyapılarını oluşturmuşlardır. Bu sayede matbaa, Osmanlı topraklarında fiilen çalışan bir teknoloji haline gelse de bu imkân Müslüman tebaanın kullandığı Arap harfleri için kapalı tutulmuştur. Bu dönemde Arap alfabesiyle baskı yapılmasının yasak olduğu; matbaanın sadece Latin, Ermeni ve İbrani alfabesi gibi dillerle sınırlı kalmasına izin verildiği görülmektedir. Bu durum, erken dönem matbaacılığını cemaat bazlı ve parçalı bir yapıda bırakmış, tüm Osmanlı toplumunu içine alan ortak

bir basılı yayın dünyasının kurulmasını geciktirmiştir (Pamukciyan (2002: 38-42). 1567 yılında Abgar Tıbir tarafından İstanbul'da kurulan ilk Ermeni matbaasından itibaren şekillenen bu yayıncılık faaliyetleri, devletin azınlıklara tanıdığı inançsal ve kültürel özerklik sınırları içinde sorunsuz işlemiş; ancak Arap harfli yayın pazarının ulema kontrolündeki el yazması rejimini korumak adına bu serbestliğin dışında tutulmuştur.

Osmanlı iç piyasasındaki yasal engeller, Avrupa merkezli matbaaların Arap alfabesiyle yaptığı dış üretimler vasıtasıyla esnetilmeye çalışılmıştır. 16. yüzyılın başından itibaren İtalya gibi merkezlerde Arap harfli kalıplar dökülmüştür. Bu kapsamda basılan 1514 tarihli *Kitâb-ı Salâti's-Sevâî* ile 1537 yılına ait Venedik *Kur'an-ı Kerim*'i doğrudan Osmanlı pazarına ihraç edilmek üzere tasarlanmıştır. Ancak Sultan III. Murad'ın 1588 yılında yürürlüğe koyduğu ithalat yasağı fermanı, matbaanın kutsal metinler üzerinden imparatorluk coğrafyasına girişini kesin olarak engellemiş ve dindışı kitap ticaretine geçit verirken dini içerikli eserlerin dolaşımına set çekmiştir. Bu yasal engellere tezat oluşturacak biçimde, 17. yüzyıl boyunca Avrupalı misyoner cemiyetleri kendi kurdukları denizaşırı atölyelerde Arap harfli dini propaganda metinleri basarak bunları Osmanlı topraklarına ulaştırmayı başarmışlardır. Bu ikili hareketlilik; erken modern dönemde baskı teknolojisi ve ürünlerinin coğrafi sınırları aşabilen esnek yapısını, buna karşılık devletin de kendi egemenlik alanındaki inançsal ve sosyo-ekonomik dengeleri korumak adına seçici bir denetim mekanizması işlettiğini göstermektedir (Nuhoğlu, 2013:118-122 ve Pedersani, 2019: 65-69).

Arap harfli kitap basımına yönelik katı kurallara rağmen, 18. yüzyılda imparatorluk içinden yeni adımlar atılmıştır. 1706 yılında Halep'te Arapça İncil ve Hristiyan dini kitapları basan bir matbaanın açılması, Osmanlı Devleti sınırları içinde Arap harfleriyle yapılan ilk kurumsal baskı örneğidir. Bu başarılı deneme, matbaanın önündeki engellerin teknik olmaktan ziyade siyasi ve dini kaygılardan kaynaklandığını açıkça göstermiştir. Nihayet 1727'de İstanbul'da, İbrahim Müteferrika'nın girişimi ve Sultan III. Ahmed'in onayıyla ilk Müslüman Türk matbaası kurulmuştur. Müteferrika ve ortakları, padişaha sundukları dilekçede matbaanın faydalarını anlatmış; bunun üzerine verilen resmi izin belgesinde bu teknolojinin artık özgürce kullanılacağı ve bir daha engellenmeyeceği önemle vurgulanmıştır (Topdemir, 2002: 68-73).

Dönemin Avrupalı gözlemcileri, bu gelişmeyi hem Osmanlı modernleşmesinin başlangıcı olarak görmüş hem de imparatorlukta zaten var olan yüzyıllık Yahudi ve Ermeni matbaacılık gelenekleriyle birlikte değerlendirmişlerdir. Osmanlı'daki ilk matbaacılık çabaları, azınlık cemaatlerinin açtığı atölyelerden devlet destekli Müslüman matbaasına doğru ilerleyen, zaman zaman kesintiye uğrasa da temelde birbirini takip eden kurumsal bir değişim süreci olarak anlam kazanmıştır (Beydilli, 1995: 22-26).

2.1.2.Sansür ve Dini Otoritelerin Etkisi

Arap harfli baskıya yönelik kısıtlamalar, doğrudan devletin denetim mekanizmaları ve dini otoritelerin konumuyla şekillenmiştir. İlk Türkçe matbaanın kuruluş fermanında, bu teknolojinin daha önce "gizli tutulduğu" ve artık "bir gelin gibi açığa çıkarılması" gerektiği ifadesi, geçmişteki ağır baskının dolaylı bir kanıtı olmuştur. Matbaanın izninden önce, Arap harfli basılı kitapların neredeyse tamamının dışarıdan ithal edilmesi, içeride Müslüman nüfus için matbaanın sistematik olarak engellendiğini göstermektedir. Dolayısıyla buradaki denetim, sadece kitap içeriğini incelemekle kalmamış; belirli bir alfabeye ve toplumsal gruba yönelik köklü bir yasaklama stratejisi olarak işlemiştir.

Bu katı tutum en net biçimde dini metinlerde görülmüştür. Avrupa'da basılan 1514 tarihli *Kitâb-ı Salâti's-Sevâî* ve 1537 tarihli Venedik *Kur'an*'ı gibi erken girişimler Osmanlı pazarını hedeflese de şüpheyle karşılanmıştır. Son olarak Sultan III. Murad'ın 1588'de çıkardığı ithalat yasağı fermanı, basılı kutsal metinlerin ülkeye girişini tamamen durdurmuş ve Kur'an üretimini ulemanın denetimindeki el yazması zincirine mahkûm etmiştir..

Osmanlı örneğinde matbaa; Kur'an'ın ve dini bilginin yayılmasını sağlayarak ulemanın bilgi üzerindeki tekelini kırabilecek, bu yönüyle de padişahın dini meşruiyet zeminini tehlikeye atabilecek bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu yüzden, teknolojinin getireceği ekonomik ve kültürel faydalar bilinmesine rağmen, Arap harfli dini yayınlar uzun süre yasaklanmış ve sıkı bir denetime tabi tutulmuştur. Bu engellerin tek bir "yasak fermanı" ile mi yoksa parça parça hukuki kararlar ve fetvalarla mı yürütüldüğü tarihçiler arasında tartışmalı olsa da, araştırmalar ortada çok katı ve sistemli bir kısıtlama rejimi olduğu konusunda birleşmektedir.

İbrahim Müteferrika'nın matbaa açabilmek için padişaha sunduğu dilekçede (Vesîletü't-Tıbâa) baskı teknolojisinin yararlarını çok detaylı gerekçelerle savunmak zorunda kalması bu durumun bir göstergesidir. Sonrasında çıkan izin belgesindeki üslup da eski katı kısıtlamaların yerini nihayet kısmi bir serbestliğe bıraktığını doğrulamaktadır. Bu kırılma, dini otoritenin bilgi üzerindeki kontrolünün hafiflediğini gösterse de ilk aşamada dini kitapların basımına izin verilmemesi, denetim zihniyetinin biçim değiştirerek sürdüğünü kanıtlar. Siyasal iktisat modeli bu yapısal dönüşümü sadece bir fikir değişimi olarak görmez; aksine devletin meşruiyet kaynaklarının farklılaşmasıyla açıklar. 18. yüzyılda taşrada ayanlar (yerel elitler) gibi yeni güç odaklarının belirmesi, sarayın ulemaya olan mutlak bağımlılığını azaltmış; bu durum da matbaa üzerindeki baskıların gevşetilmesini siyasi ve mali açıdan devlet için daha rasyonel bir seçenek haline getirmiştir (Özel, 2018: 112-116).

Buna karşın, dini seçkinlerin kurumsal nüfuzunu korumak amacıyla özellikle Kur'an ve fıkıh kaynaklarında uygulanan basım yasağının sürdürülmesi, teknolojik yenilikler ile devletin denetim mekanizmaları arasındaki gerilimin 19. yüzyıla kadar tam anlamıyla çözülemediğini ortaya koymaktadır. Matbaa teknolojisinin Osmanlı idari zihniyetinde basit bir teknik ilerleme ya da iktisadi bir yenilik olarak görülmediğini; aksine, mevcut dini meşruiyet mekanizmalarını ve siyasal iktidar dengelerini kökten sarsabilecek potansiyel bir "tehlikeli bilgi" unsuru olarak kodlandığını açıkça göstermektedir (Seyitdanlıoğlu, 2020: 88-92).

2.2 Bilgi Akışında Avrupa ile Karşılaştırma

2.2.1 Avrupa'da Matbaanın Yaygınlaşması

Erken modern Avrupa'da kitap üretimini katlayarak geniş bir bilgi altyapısı donanımı oluşturan ve fikirlerin depolanıp stratejik bir meta olarak serbestçe dolaşıma girmesini sağlayan matbaa teknolojisinin yaygın kullanımı; bilgiye erişim maliyetlerini radikal bir biçimde düşürmek suretiyle okuma becerilerini, teknik uzmanlaşmayı ve toplumsal tabandaki beşeri sermaye birikimini doğrusal olarak tetiklemiş ve böylece kişi başına düşen kitap arzındaki bu kitlesel artış üzerinden modern iktisadi kalkınmanın, kurumsal dönüşümün ve endüstriyel büyüme döngülerinin en hayati uzun dönemli önkoşullarını inşa etmiştir (Becker & Woessmann, 2009; Dittmar, 2011).

Matbaa teknolojisinin Avrupa'da hızla yaygınlaşması, yalnızca dini kaynakların çoğaltılmasıyla sınırlı kalmamış; ticari, hukuki ve teknik bilgileri içeren yayınların üretimini de hızlandırarak ekonomik kalkınmayı doğrudan ve dolaylı kanallarla beslemiştir. Erken modern Avrupa'da okuryazarlık oranları henüz düşük seviyelerdeyken bile, İncil gibi dini metinlere yönelik kitlesel talep, kitap piyasasında sanayi tipi bir ölçek ekonomisinin doğmasını sağlamıştır. Kitabın mekanik yöntemlerle kütlesel olarak basılması, yayıncılık sektörünün üretim hacmini ve gelirlerini katlarken, toplam toplumsal refah ve artık üzerinde de pozitif bir etki yaratmıştır. Eltjo Buringh ve Jan Luiten van Zanden (2009), uzun dönemli kitap arzı verilerini inceledikleri çalışmalarında, basılı kitapları ekonomik sistemin en stratejik "bilgi altyapısı donanımı" olarak tanımlamaktadır. Benzer şekilde Joerg Baten ve van Zanden (2008), toplumların kişi başına ürettiği kitap miktarı ile modern ekonomik büyümenin başlangıcı arasında doğrudan ve anlamlı bir nedensellik bağı olduğunu ampirik olarak ortaya koymuştur. Jeremiah Dittmar (2011) ise matbaa teknolojisine erken ev sahipliği yapan Avrupa kentlerinin, bu altyapıya geç kavuşan kentlere kıyasla çok daha hızlı büyüdüğünü saptamıştır. Dittmar'a göre matbaa; özellikle basılı ticari haber yapraklarının, fiyat listelerinin ve denizcilik haritalarının piyasalar arasındaki bilgi akışını hızlandırmasını sağlamış, işlem maliyetlerini düşürmüş ve böylece erken modern dönemde pazar entegrasyonunu ve iktisadi genişlemeyi tetikleyen temel bir mekanizma işlevi görmüştür.

Bu bulgular, matbaanın Avrupa'da yalnızca kültürel bir yenilik değil, bilgiye erişim maliyetlerini düşürerek piyasa entegrasyonunu ve beşeri sermaye birikimini tetikleyen radikal bir kurumsal-ekonomik dönüşüm motoru olduğunu ortaya koymaktadır. Batı'da kitap arzının kitleselleşmesiyle yaşanan bu iktisadi sıçrama, aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap harfli yayıncılığın ulema denetimindeki el yazması pazarını ve devletin dini meşruiyet ağlarını korumak amacıyla sıkı kısıtlamalara tabi tutulmasıyla derin bir tezat oluşturur. Nitekim 16. ve 17. yüzyıllarda Venedik ve Roma gibi Avrupa merkezlerinde *Kitâb-ı Salâti's-Sevâî* veya fıkıh metinleri gibi Arap alfabesiyle basılmış eserlerin Osmanlı pazarına ihraç edilmek üzere üretilebilmesi, matbaanın önündeki engellerin teknik yetersizliklerden ziyade, yerel aktörlerin kurumsal çıkarları ve egemen elitlerin rıza üretme stratejileriyle ilgili olduğunu kanıtlamaktadır. Avrupa şehirlerinde baskı teknolojisi kâr odaklı ve dinamik bir bilgi altyapısı donanımı olarak hızla içselleştirilirken, Osmanlı dünyasındaki seçici korumacılık, İslami ilim literatürünü uzun süre el yazmasına dayalı

kapalı bir dolaşım sistemine mahkûm etmiştir (Dittmar,2011: 1133–1172).

Avrupa, baskı teknolojisini hem yerel dillerde kitlesel üretim yapmak hem de denizaşırı pazarlara açılmak amacıyla eşzamanlı kullanarak ticari ve entelektüel ağlarını küresel ölçekte genişletmiştir. İktisat tarihi ve bilim sosyolojisi literatüründe, matbaanın Batı dünyasında tetiklediği bu bilgi stoku artışının, sanayileşme öncesi dönemde nümerik ve istatistiksel düşünce kalıplarının kurumsallaşmasıyla doğrudan bağlantılı olduğu savunulmaktadır. Özellikle "politik aritmetik", nüfus hesaplamaları ve muhasebe pratikleri, erken modern devletlerin toplumsal ve demografik verileri ilk kez rasyonel/sayısal bir düzlemde kavramaya başlamasını sağlamıştır. Bilginin standartlaşmasını sağlayan matbaa sayesinde dolaşıma giren bu nicel akıl yürütme biçimleri, ticari rehberler, fiyat listeleri ve nüfus tabloları aracılığıyla kitleselleşmiş; böylece 19. yüzyılda yaşanacak olan büyük istatistik devrimine gerekli epistemik ve metodolojik zemini hazırlamıştır (Porter, 2003).

Avrupa'da matbaa ağlarının genişlemesi ile ampirik ve nicel bilgiye yönelik toplumsal talebin yükselişi arasındaki bu paralellik, bilgi teknolojilerinin yalnızca üretilen metin sayısını artırmakla kalmayıp, bilginin işlenme, tasnif edilme ve yönetilme biçimlerini de kökten dönüştürdüğünü doğrulamaktadır. Sonuç olarak, Batı Avrupa'da matbaanın erken evrede benimsenmesi; hem yayıncılık pazarının büyümesini doğrusal olarak etkilemiş hem de piyasa entegrasyonu, rasyonel bürokrasi ve nicel devlet kapasitesinin artışı gibi dolaylı mekanizmalar üzerinden uzun dönemli iktisadi kalkınma patikasını belirleyen yapısal bir kurumsal dönemeç teşkil etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ulema ve saray dengelerini korumak adına işletilen seçici kısıtlama rejimi ile Avrupa'daki bu dinamik süreç arasındaki tarihsel karşıtlık, kurumsal iktisat literatüründe bilgi teknolojilerinin makroekonomik performans üzerindeki yapısal etkilerini analiz etmek adına en temel karşı örneklerden birini sunmaktadır (Dincecco & Onorato, 2017; Foroni, 2021).

2.2.2 Osmanlı-Avrupa Bilgi Dolaşımı Farkları

Avrupa'da matbaanın erken dönemde yaygınlaşması; bilgi birikimini artırmanın yanı sıra ekonomik büyüme, pazar entegrasyonu ve devletin veri toplama (nicel) kapasitesini geliştiren çok yönlü bir kurumsal dönüm noktası olmuştur (Dittmar, 2011: 1137). Bu süreçte kitap üretimindeki patlama, okuryazarlığı ve beşeri sermaye kalitesini doğrudan yükseltmiş; basılı ticari haberler ile teknik kılavuzlar ise piyasalar arasındaki bilgi akışını hızlandırarak ekonomik bütünleşmeyi sağlamıştır (Dittmar, 2011:1162-1165). Buna tezat olarak, Osmanlı coğrafyasında Arap alfabesiyle kitap basımına getirilen ağır sınırlamalar, yerel kitap piyasasının el yazmasına bağımlı, dar ve yavaş işleyen bir yapıda kalmasına neden olmuştur (Kuran, 2011: 103-105). Aynı yüzyıllarda Venedik ve Roma gibi İtalyan şehirlerinde Osmanlı pazarı için Arap harfli kitapların kolayca basılabilmesi, matbaanın gecikmesindeki temel etkenin teknik yetersizlikler değil; ulema ile saray arasındaki güç dengeleri, yerel aktörlerin ekonomik çıkarları ve dini-siyasi meşruiyet kaygıları olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Rubin, 2017: 124-128).

Avrupa'da matbaanın erken dönemde yaygınlaşması; bilgi birikimini artırmanın yanı sıra ekonomik büyüme, pazar entegrasyonu ve devletin veri toplama (nicel) kapasitesini geliştiren çok yönlü bir kurumsal dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte kitap üretimindeki patlama, okuryazarlığı

ve beşeri sermaye kalitesini doğrudan yükseltmiş; basılı ticari haberler ile teknik kılavuzlar ise piyasalar arasındaki bilgi akışını hızlandırarak ekonomik bütünleşmeyi sağlamıştır. Buna tezat olarak, Osmanlı coğrafyasında Arap alfabesiyle kitap basımına getirilen ağır sınırlamalar, yerel kitap piyasasının el yazmasına bağımlı, dar ve yavaş işleyen bir yapıda kalmasına neden olmuştur. Aynı yüzyıllarda Venedik ve Roma gibi İtalyan şehirlerinde Osmanlı pazarı için Arap harfli kitapların kolayca basılabilmesi, matbaanın gecikmesindeki temel etkenin teknik yetersizlikler değil; ulema ile saray arasındaki güç dengeleri, yerel aktörlerin ekonomik çıkarları ve dini-siyasi meşruiyet kaygıları olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Coğrafi ve toplumsal açıdan ele alındığında bu kurumsal ayrışma, bilgi akışının sadece miktarını değil, yayılım yönünü de kökten değiştirmiştir. Batı Avrupa kentlerinde matbaa endüstrisi, hem yerel dillerde kitlesel üretim yaparak hem de dış pazarları hedefleyen stratejik yayınlarla entelektüel ve ticari ağları küresel ölçekte genişletmiştir (Sabev, 2018: 45). Buna karşılık, Osmanlı idari zihniyetinin Arap harfli baskıya getirdiği seçici engeller ve ağır kısıtlamalar, Müslüman tebaanın okuma-yazma kültüründe matbu eserlerin kurumsal bir taban kazanmasını uzun süre geciktirmiştir (Sabev, 2018: 62-64). Arapça ve Osmanlı Türkçesiyle hazırlanan metinlerin önemli bir bölümü Avrupa'daki matbaalarda basılıp imparatorluk piyasasına sokulmak istense de, özellikle Kur'an-ı Kerim ve temel dini eserlerin girişini engelleyen ithalat yasakları bu dış kaynaklı bilgi akışının da önünü kesmiştir (Sabev, 2018, s. 108). Aynı teknik imkânlara sahip olan bu yeni teknoloji; Avrupa coğrafyasında toplumsal tabana yayılan, yerleşik ve dinamik bir bilgi altyapısı üretirken, Osmanlı dünyasında dış merkezlerdeki üretimlere bağımlı, sınırları devlet tarafından çizilmiş ve parçalı bir dolaşım rejimi ortaya çıkarmıştır (Sabev, 2018: 115-118). İki coğrafya arasındaki bu derin ayrışmanın temelinde, dini kurumların yapısı ile siyasal iktidarın meşruiyet mekanizmaları arasındaki stratejik ilişkiler yatmaktadır. Batı Avrupa'da Katolik Kilisesi matbaa teknolojisine karşı sert refleksler gösterdiğinde bile, bu müdahaleler teknolojinin tamamen yasaklanması yerine, belirli kitapların toplatılması, sansürlenmesi ya da yakılması şeklinde yürütülmüştür (Eisenstein, 1980: 347-350). Reformasyon hareketinin kıta genelinde başarıya ulaşması da okuryazarlık oranlarının düşüklüğüne rağmen, Latin harfli matbaa makinelerinden çıkan yüksek hacimli broşürlerin ve bu metinlerin kamusal alanlarda toplu halde sesli okunma pratiklerinin bir sonucudur (Eisenstein, 1980: 375-378). Buna karşılık Osmanlı dünyasında Arap alfabesiyle baskı yapılmasına yönelik getirilen kurumsal engeller, sadece geçici bir çıkar grubunun tepkisinden ibaret olmayıp; padişahın iktidarını yasallaştıran ve toplumsal rızayı üreten ulema sınıfıyla kurduğu köklü ittifakın bir sonucu olarak uzun soluklu bir korumacı/kısıtlayıcı rejime dönüşmüştür (Rubin, 2011: 73-76). İktisat tarihi ve kurumsal analizler; Avrupa'da kilisenin siyasi meşruiyet üretimindeki tekelinin görece zayıflayarak çoğulcu bir yapının önünün açılmasına tezat olarak, Osmanlı idari sisteminde ulemanın vergi toplama, yargı ve itaat mekanizmalarını stabilize etmedeki merkezi rolünün, devletin matbaa teknolojisine karşı gösterdiği seçici ve defansif kurumsal tepkiyi keskin bir biçimde şekillendirdiğini ortaya koymaktadır (Rubin, 2011: 82-85). Zaman içinde bu karşıtlık, her iki bölgede de yeni bilgi türlerinin ve kurumsal biçimlerin ortaya çıkmasını farklı patikalara yönlendirmiştir. Avrupa'da matbaanın yaygın kullanımı, yalnızca dinî ve edebî metinleri değil, nüfus aritmetiği ve sağlık

istatistikleri gibi nicel bilgi biçimlerini de destekleyerek, 19. yüzyıldaki istatistik devrimine epistemik zemin hazırlamıştır. Nicel düşünme biçimlerinin kitaplar ve basılı malzeme üzerinden dolaşıma girmesi, kamusal politikaların tasarımında sayısal akıl yürütmeyi güçlendirmiştir. Osmanlı Devlet'inde ise, matbaanın Arap harfli baskıda geç ve sınırlı kabulü nedeniyle, benzer bir nicelleşme sürecinin bilgi altyapısı daha geç ve seçici biçimde oluşmuştur. Yaşanan bu kurumsal ayrışma, Osmanlı Devleti ile Batı Avrupa arasındaki bilgi ekosistemi farkının basit bir teknolojik adaptasyon gecikmesinden ziyade, zihniyet kalıpları ve kurumsal modernleşme modellerindeki radikal bir yapısal farklılaşmaya dayandığını açıkça ortaya koymaktadır (Porter, 1995:45-48). Makro düzeydeki bu dönüşümün yanı sıra Avrupa'da rasyonel ve sayısal değerlendirme pratiklerinin devlet aygıtına entegre edilmesinin çok daha köklü tarihsel kökenleri bulunmaktadır. Kamusal projelerin rasyonelleştirilmesinde kullanılan maliyet-fayda analizlerinin ilk nüveleri 18. yüzyıl mühendislik uygulamalarına kadar uzanmaktayken, 19. yüzyıla gelindiğinde ise Fransız mühendis ve iktisatçı Jules Dupuit gibi figürlerin teorik katkılarıyla tamamen sistemli bir yapıya kavuşmuştur (Ekelund & Hébert, 1999:112-116). Basılı, standartlaşmış ve nicel verilerin idari mekanizmalara bu denli erken nüfuz etmesi, devletin kamu yatırımlarını planlarken bütçe ve kaynak tahsis süreçlerini rasyonel kararlara dayandırmasını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla matbaanın ve basılı sayısal veri setlerinin kamusal alandaki yaygınlığı, sadece istatistiksel ve ampirik düşüncenin epistemolojik tabanını güçlendirmekle kalmamış; aynı zamanda bayındırlık işlerinin, altyapı yatırımlarının ve makro ekonomik politikaların matematiksel yöntemlerle meşrulaştırıldığı modern rasyonel bürokrasinin doğuşuna da zemin hazırlamıştır (Porter, 1995: 72-76).

3.YALOVA KAĞIT FABRİKASI VE KAĞIT ÜRETİMİ

3.1. Osmanlı Devlet'inde Kağıt Üretim Teknikleri

Mevcut literatürde, Osmanlı Devlet'inde kâğıt üretim teknolojilerini teknik detaylarıyla açıklayacak doğrudan verilere ulaşmak oldukça güçtür. Buna karşın, imparatorluğun modernleşme hamleleri doğrultusunda hayata geçirdiği sınai ve altyapısal yatırımlar, kâğıt gibi stratejik bir ham maddenin yerli imkânlarla üretilmesi ile ithalata olan bağımlılık arasındaki iktisadi gerilimi anlamamıza dolaylı bir kapı aralamaktadır. Özellikle 19. yüzyıl Tanzimat ve vilayet reformları kapsamında taşrada eğitim, sağlık ve bayındırlık gibi kamu hizmetlerinin rasyonel bir devlet anlayışıyla yeniden yapılandırılması, yazılı bürokrasi ve arşivleme zorunluluğunu radikal biçimde artırmış; bu durum kâğıt tüketimini ve tedarik kanallarını devletin öncelikli meselelerinden biri haline getirmiştir (Gencer, 2019: 142). Mithat Paşa'nın valiliği döneminde Bağdat eyaletinin yeni vilayet nizamnamesine göre dönüştürülmesi sürecinde, idari mekanizmaların ve bürokratik kayıt sistemlerinin olağanüstü derecede yoğunlaştığı görülmektedir (Gencer, 2019: 145). Bu kurumsal genişlemede kâğıt; resmi yazışmalar, mali defterler, nüfus sayımları ve yerel meclis zabıtları için hayati bir ara malı işlevi görmüştür; ancak bu kâğıtların teknik üretim süreçlerine ve yerel imalathanelerin operasyonel yapılarına dair somut tarihsel bulgular henüz tam anlamıyla aydınlatılamamıştır (Gencer, 2019:147-148).

Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönem sanayileşme stratejileri incelendiğinde, makineleşme adımlarının sivil piyasadan ziyade ordu ve donanmanın ihtiyaçlarını karşılamaya odaklandığı görülür. Özellikle Tophane ve Tersane gibi askeri komplekslerin modernizasyonuna öncelik verilmiş; kurulan devlet fabrikaları tekstilden metalürjiye kadar geniş bir alana yayılmasına rağmen, kâğıt sanayisine yönelik bağımsız ve sürdürülebilir yatırımlar geri planda kalmıştır (Panzac, 2018: 214).

Avrupa'dan ithal edilen buharlı makineler ve yüksek ücretli yabancı uzmanlar aracılığıyla yürütülen teknoloji transferi, yerli iş gücünün kalifiye hale getirilememesi ve kronik finansman krizleri nedeniyle çoğu tesisin atıl kalmasıyla sonuçlanmıştır(Quataert, 2014: 118-120). Yabancı teknik personelin konsolosluk korumaları altında mali bir yük oluşturması devletin sanayi bütçesini zorlarken, stratejik önceliğin mühimmat ve silah üretimine verilmesi, kâğıt gibi sivil ve idari kullanım alanı yaygın olan girdilerin ikincil planda kalmasına yol açmıştır (Panzac, 2018: 218). Özellikle Kırım Savaşı'nı takip eden süreçte Batı sermayesiyle kurulan entegrasyon demiryolları gibi altyapı projelerini hızlandırsa da kâğıt gibi temel sanayi kollarında yerli imalatın kurumsallaşamaması nedeniyle dışa bağımlılık uzun süre kırılamamıştır (Quataert, 2014: 125).

Kurumsal ve idari dönüşüm boyutu incelendiğinde; anonim şirket modellerinin ve modern ticaret hukuku normlarının Osmanlı Devleti yasal sistemine dahil edilmesi, sınai yatırımların ihtiyaç duyduğu hukuki altyapının genişletilmesi yönünde atılmış stratejik adımlardır (Mardin, 2020:115). Ne var ki; kapitülasyonlar, yabancı koruması altındaki imtiyazlı tüccar statüleri ve konsolosluk mahkemelerinin varlığıyla kemikleşen hukuki çoğulluk, yerli sanayinin himaye edilmesi ve sürdürülebilir kılınması önünde karmaşık bir kurumsal bariyer oluşturmuştur (Kuran, 2011:210-214). Nizamiye ve ticaret mahkemelerinde Fransız mülki ve ticari mevzuatı kılavuz edinilirken, yabancı aktörlerin kendi konsolosluk yargısına sığınma hakkının ve beratlı ayrıcalıkların sürmesi, üretim ve piyasa ilişkilerini dış hukuk rejimlerine bağımlı melez bir yapıya mahkûm etmiştir (Mardin, 2020:122-124). Bu istikrarsız ve parçalı hukuki iklimde, kâğıt sanayisi gibi yüksek sermaye, ileri teknoloji ve uzun vadeli öngörülebilirlik gerektiren iş kollarında, yerli müteşebbislerin yatırım yapma motivasyonunun ciddi şekilde baskılandığı söylenebilir (Kuran, 2011: 218).

İktisat tarihi literatüründeki mevcut çalışmalar Osmanlı'da kâğıt üretiminin teknik metodolojisine dair doğrudan mikro düzeyde teknik tasvirler barındırmamakta; konuyu daha çok genel sınai hamleler, askeri modernizasyon dinamikleri ve idari-hukuki reform dalgaları üzerinden makro bir düzlemde ele almaktadır (Pamuk, 2019:165-168). Bu nedenle, kâğıt imalatının teknik evrimini, fabrika içi operasyonel süreçlerini ve ham madde mekanizasyonunu netleştirmek adına, doğrudan arşiv vesikalarına ve sektörel literatüre odaklanan derinlikli çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Buradaki teorik çerçeve ise mevcut kurumsal ve sınai ekosistemin kâğıt gibi kritik ara mallar üzerindeki muhtemel makroekonomik yansımalarına işaret etmekle sınırlıdır (Pamuk, 2019: 172).

3.1.1. Kağıt İthalatı ve Maliyeti

Kâğıt talebindeki artış ile ithalat ve maliyet dinamikleri arasında ampirik bir bağ kurabilmek için, öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun makro düzeydeki sanayi hamleleri ile idari modernleşme süreçlerinin yarattığı dışa bağımlılık ilişkilerini çözümlemek gerekmektedir. Özellikle 19. yüzyılda vilayetler düzeyinde eğitim, sağlık ve bayındırlık gibi kamusal hizmetlerin rasyonel ve modern bir devlet mantığıyla yeniden yapılandırılması, yazılı bürokrasinin, resmi yazışmaların ve arşivleme pratiklerinin kapsamını radikal bir biçimde genişleterek kâğıt tüketimini sürekli tetikleyen kurumsal bir zemin hazırlamıştır (Coşgel & Miceli, 2009:332-334).

Ne var ki, iktisat tarihi literatüründeki mevcut ampirik çalışmalar, kâğıdın yerel teknik imalat süreçlerinde olduğu gibi, dönemin dış ticaret hacmi, ithalat miktarları ve piyasadaki fiyat hareketleri konusunda da doğrudan ve sistematik nicel veri setleri sunmamaktadır (Pamuk, 2014:88-91). Bu durum, araştırmacıları doğrudan istatistiksel seriler kullanmak yerine, resmi bütçe kayıtları, gümrük defterleri ve taşra vilayet matbaalarının faaliyetleri gibi dolaylı göstergeler üzerinden makroekonomik çıkarımlar ve niteliksel değerlendirmeler yapmaya mecbur bırakmaktadır (Pamuk, 2014:95). Osmanlı Devletindeki sanayileşme hamlelerinin sektörel dağılımı, kâğıt gibi temel ara mallarda yerli imalatın neden kurulamadığını ve ithalata olan bağımlılığın yapısal gerekçelerini açıkça ortaya koymaktadır. Devletin makineleşme stratejisi sivil piyasadan ziyade ordu ve donanmanın modernizasyonuna endekslendiği için, buhar gücüyle çalışan ilk fabrikalar demir-çelik, dokuma ve mühimmat üretimine odaklanmıştır (Quataert, 2014:116). Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire gibi askeri komplekslerin dönüştürülmesine öncelik verilmesi, sınırlı sermayenin ve teknik kapasitenin kâğıt gibi sivil ve idari kullanım alanları yaygın olan girdilere yönlendirilmesini engellemiştir (Panzac, 2018: 214).

Avrupa'dan getirilen yabancı makinist ve teknisyenlerin yüksek maaşları ile konsolosluk imtiyazları, kamu fabrikalarının maliyet yapısını ciddi şekilde ağırlaştırmıştır (Panzac, 2018: 219). Kronik finansman darlığı ve idari koordinasyon eksiklikleri yüzünden kurulan birçok tesisin atıl kalması ya da tam kapasiteye ulaşamaması, devletin kâğıt üretimi gibi yeni ve riskli sanayi dallarına yatırım yapmasının fırsat maliyetini rasyonel olarak yükseltmiştir (Quataert, 2014: 120-122).

İktisadi şartlar ve pazar koşulları dikkate alındığında, kâğıt gibi stratejik bir girdinin dışarıdan ithal edilmesi kısa vadede devlet ve piyasa aktörleri için çok daha rasyonel bir çözüm olarak öne çıkmıştır. Kâğıt tedarikindeki bu maliyet yapısını kavramak için, dönemin genel taşımacılık sorunlarına ve lojistik altyapı yetersizliklerine odaklanmak oldukça açıklayıcıdır. 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı coğrafyasında iç hat taşımacılığının büyük ölçüde deve kervanları ve katırlarla yürütülmesi, kara nakliyesini aşırı derecede pahalı hale getirmiştir (Pamuk, 2019:182).

Anadolu'nun iç kısımlarından liman kentlerine gönderilen tahıl ve benzeri hacimli ürünlerde, taşıma ücretlerinin bazen malın yerel satış fiyatının iki katına ulaştığı ve nakliye maliyetinin üretim değerini aşarak ticareti adeta felç ettiği ampirik olarak bilinmektedir (Pamuk, 2019:185-188). Ürünlerin daha üretim yahut depolama aşamasındayken "pazara arz edilemeyecek kadar yüksek maliyetli" bir yapıya bürünmesi, ulaştırma kısıtlarının piyasa entegrasyonunu nasıl engellediğini açıkça göstermektedir. Bu lojistik bariyer, kâğıt fabrikası gibi sermaye yoğun yatırımların hem ham

maddeye ulaşmasını hem de ürettiği mamulü iç piyasaya ulaştırmasını imkânsız kılarak dışarıdan deniz yoluyla kâğıt ithal etmeyi tek ekonomik seçenek haline getirmiştir (Pamuk, 2019:191).

Lojistik ve maliyet dengeleri açısından bakıldığında, hacimli ve hassas bir ürün olan kâğıdın iç bölgelere nakledilmesinde de benzer ulaştırma engellerinin yaşandığı görülmektedir. 19. yüzyıl Osmanlı sanayi ekosistemindeki dış sermaye bağımlılığı, kâğıt gibi sivil kullanım alanı yaygın ara mallarda ithalat rejiminin neden gevşek tutulduğunu açıklamaktadır. Özellikle 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nı takip eden dönemde Batı dünyasıyla kurulan asimetrik ekonomik ilişkiler, altyapı ve sanayi yatırımlarında yabancı kredilerin ve makine ithalatının ağırlığını artırmıştır (Pamuk, 2014:102-105).

Kırım Savaşı'nı izleyen yirmi yıl boyunca Avrupa sermayesi, imparatorluğun hem dış ticaretini hem de finansal yatırımlarını yönlendiren temel güç haline gelmiştir (Pamuk, 2014:112). Batı piyasalarıyla kurulan bu bağımlılık ilişkisi, yerli imalatın zayıf kaldığı sektörlerde yabancı girdilere dayalı bir maliyet yapısını kemikleştirmiştir. Kâğıt sektörü de bu genel iktisadi tablonun bir parçası olarak gelişmiş; yerli üretimin kurumsallaşamaması nedeniyle bürokrasinin ve matbaaların artan kâğıt ihtiyacı, deniz yolu lojistiğinin sağladığı maliyet avantajıyla doğrudan Avrupa pazarlarından karşılanmıştır (Pamuk, 2014:118-120).

19.yüzyıldaki idari modernleşme hamleleri ile ticaret hukukundaki reformlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda kâğıt ihtiyacını hızla artırırken, bu ihtiyacın yerli imkânlarla karşılanmasını zorlaştıran kurumsal bir yapı ortaya çıkarmıştır. Vilayet nizamnameleri doğrultusunda taşra teşkilatının yeniden yapılandırılması, yerel idari meclislerin kurulması ve bürokrasinin tamamen yazılı kurallara bağlanması, devletin ürettiği resmi evrak ve arşiv hacmini olağanüstü düzeyde büyüterek kâğıt tüketimini tetiklemiştir (Gencer, 2019:142).

Buna karşılık, Fransız Ticaret Kanunu esas alınarak yapılan yasal düzenlemeler; kapitülasyonlar, yabancı devlet beratları ve konsolosluk mahkemelerinin yarattığı çok hukuklu (çoğulcu) bir iklimde işlemek zorunda kalmıştır (Kuran, 2011:210-212). Gayrimüslim sermayedarların ve yabancı tüccarların Avrupa hukukunun sağladığı ayrıcalıkları ve koruma kalkanını birer opsiyon olarak kullanabilmeleri, yerli müteşebbisler aleyhine haksız bir rekabet ve belirsizlik ortamı doğurmuştur (Kuran, 2011: 215). Bu güvensiz ekonomik ortamda, kâğıt fabrikaları gibi yüksek sermaye ve ileri teknoloji gerektiren alanlara büyük ölçekli ve uzun vadeli yatırımların yapılması sürekli ertelenmiştir. Yatırımların durması ise devletin ve piyasanın kâğıt tedarikinde tamamen ithalata bağımlı hale gelmesine yol açmış, Osmanlı ekonomisini Avrupa'dan gelecek dış fiyat şoklarına ve maliyet artışlarına karşı tamamen savunmasız bırakmıştır (Pamuk, 2019: 165-167).

Eldeki tarihsel ampirik veriler kâğıt ithalatının net hacmi ve birim fiyatları konusunda doğrudan istatistiksel seriler sunmasa da; fahiş iç taşımacılık ücretleri, savunma sanayisine endeksli devlet yatırımları, dış borçlanmaya dayalı teknoloji transferi ve hukuki çoğulluğun körüklediği istikrarsız yatırım iklimi, kâğıtta yerli sınai kapasitenin kurumsallaşmasını engelleyen temel yapısal faktörler olmuştur (Pamuk, 2019:165-168). Bu çok boyutlu tıkanıklık; idari reformların ve genişleyen okuma kültürünün tetiklediği kâğıt talebinin, yerli imalat yerine büyük ölçüde dış alım kanallarıyla ve lojistik yüklerin getirdiği yüksek marjinal maliyetlerle karşılandığı bağımlı bir piyasa yapısı

doğurmuştur (Pamuk, 2019: 191).

Öte yandan, güncel uygulamalı kalkınma literatürü; ulaştırma ağlarının, bilhassa demiryolu altyapısının optimize edilmesinin bölgesel ticari ekosistemleri canlandırdığını ve işlem maliyetlerini radikal biçimde düşürdüğünü ampirik olarak kanıtlamaktadır (Donaldson, 2018: 812-815). Bu teorik yaklaşım, Osmanlı taşrasındaki kara nakliyesi engeli ithal ürünlerin nihai piyasa fiyatları üzerinde yarattığı suni enflasyonist baskıyı deşifre etmeyi kolaylaştırmaktadır. Benzer şekilde, yabancı finansmana ve büyük ölçekli liman-altyapı imtiyazlarına dayalı büyüme stratejilerinin, yerel üretim portföyünü çeşitlendirmede yetersiz kaldığına; aksine lojistik hatlarda dışa bağımlılığı kronikleştirdiğine dair çağdaş iktisadi bulgular mevcuttur (Rodrik, 2016: 45-49). Bahse konu modern ampirik modellerden hareketle Osmanlı iktisadi yapısına temkinli bir karşılaştırmalı bir analiz uygulamak; dışa bağımlı modernleşme hedeflerinin, zayıf ve ilkel bir iç ulaştırma şebekesiyle birleştiğinde ithal ara malların toplam maliyet haritasını nasıl yukarı fırlattığını açıkça göstermektedir. Erken modern/modern dönem dinamikleri ile çağdaş ekonomik parametreler arasındaki köklü kurumsal ve tarihsel farklılıkların, bu tarz anakronizm riski barındıran karşılaştırmalı çıkarımların metodolojik sınırlarını çizdiği gözden kaçırılmamalıdır (Rodrik, 2016: 52).

3.2 Yalova Kağıt Fabrikası'nın Kuruluşu

3.2.1 Kuruluş Amacı Ve Planlama Süreci

Yalova'daki kâğıt imalathanesinin (Yalova Kâğıthanesi) kuruluş motivasyonlarını ve planlama evrelerini doğrudan aydınlatacak mikro düzeyde arşiv vesikalarının kısıtlılığı, konunun ampirik analizini zorlaştırsa da; 19. yüzyıl boyunca olgunlaşan idari ve sınai hamleler, bu neviden bir yatırımın hangi kurumsal mantık ve yapısal gereksinimler doğrultusunda şekillendiğini kuramsallaştırmak adına güçlü bir zemin sunmaktadır (Kağıtçı, 1977: 34-38). Özellikle Tanzimat sonrasında Bağdat gibi köklü eyaletlerin yeni vilayet nizamnameleri uyarınca rasyonel birer idari birime dönüştürülmesi; maliye, adliye, eğitim, ulaşım ve kamu sağlığı gibi hizmetlerin merkeziyetçi bir devlet modeliyle yeniden organize edilmesini beraberinde getirmiştir. Bu idari yoğunlaşma; resmi yazışmaları, defter kayıtlarını ve arşiv pratiklerini niceliksel olarak muazzam bir boyuta ulaştırarak kâğıt tüketimini sürekli tetikleyen yapısal bir talep dalgası yaratmıştır (Gencer, 2019:42). Dahası, taşra ve nahiye ölçeğinde ihdas edilen yeni idari meclisler (meclis-i idare) ile bunlara bağlı ihtisas komisyonları, kamusal karar alma mekanizmalarını tamamen basılı/yazılı tutanaklara, mazbatalara ve raporlama sistemlerine dayandırmıştır (Gencer, 2019:155-158). Kâğıt, yalnızca bürokratik rasyonelleşmenin teknik bir aracı olmaktan çıkmış; Babıali'nin taşra bürokrasisi ve yerel aktörler üzerindeki denetim, gözetim ve merkezi otoriteyi pekiştirme stratejisinin en temel epistemik enstrümanı haline gelmiştir (Ortaylı, 2007:82-85).

Yaşanan bu bürokratik genişleme, Yalova gibi stratejik lokasyonlarda yerli kâğıt sanayisinin canlandırılması adına hem güçlü bir piyasa talebi hem de idari bir meşruiyet zemini hazırlamıştır (Kağıtçı, 1977: 42-45). İktisadi boyutta ise savunma sanayisine verilen yapısal öncelik, erken modern Osmanlı sınai yatırımlarının sektörel kompozisyonunu doğrudan tayin etmiş; teknoloji

transferi politikalarını büyük ölçüde Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire gibi askeri komplekslerin modernizasyonuna kilitlemiştir. İstanbul ve hinterlandında yoğunlaşan buharlı makine ithalatı, yabancı uzman istihdamı ile demir-çelik ve dokuma imalathanelerinin tesisi; devletin makro planlamada ordu ihtiyaçlarına ve stratejik girdilere öncelik verdiğinin açık bir göstergesidir (Clark, 1974:67-70). Ne var ki bu askeri-sınai şablon, kâğıt gibi sivil ve idari kullanım alanı yaygın olan kritik ara mallar için de benzer bir "ithal ikameci/yerli imalat" mantığının kuramsallaştırılabileceğini ima etmektedir.

Savunma sanayisi fabrikalarının kuruluşunda tecrübe edilen; ileri mekanizasyon ve uzman iş gücünün Batı'dan tedarik edilmesi, yerli emeğin teknik eğitimi yönündeki kurumsal beklentiler ve kronik bütçe darlıklarıyla şekillenen çetrefilli planlama evreleri, kâğıt fabrikası ölçeğindeki sivil teşebbüslerin de aynı mali ve diplomatik sınırlılıklara tabi olduğunu doğrulamaktadır (Quataert, 2014:118-121). Yabancı uzman ve teknisyenlerin talep ettiği yüksek ücret politikaları ile sahip oldukları konsolosluk imtiyazları, devletin makineleşme hızını ve bütçe esnekliğini sınırlandırırken, rasyonel bir refleks olarak yerli iş gücünü kalifiye hale getirme motivasyonunu da körüklemiştir. Dolayısıyla bu dinamik, kâğıt imalatı da dahil olmak üzere, imparatorluğun genelinde sürdürülebilir ve yerli bir "sanayi iş gücü tabanı" inşa etme vizyonunun yapısal bir parçası olarak değerlendirilmelidir (Clark, 1974:74-76).

Osmanlı Devlet'inde ticaret ve şirketler hukuku alanında yapılan reformlar, kâğıt fabrikası gibi büyük ölçekli sanayi yatırımlarının kurumsal yapısını doğrudan şekillendirmiştir. Kapitülasyonların yarattığı çok hukuklu ortam, gayrimüslim tebaaya ve yabancı tüccarlara konsolosluk mahkemeleri aracılığıyla Avrupa hukukundan faydalanma imkânı (dışsal opsiyon) tanımıştır. Osmanlı yönetimi ise bu durumla rekabet edebilmek amacıyla "Avrupa Tüccarı" ve "Hayriye Tüccarı" gibi özel statüler geliştirerek benzer ticari ve hukuki ayrıcalıkları kendi iç sisteminde taklit etmeye çalışmıştır (Genç, 2016:84-86).

Bu süreçte Fransız Ticaret Kanunu esas alınarak anonim şirket ve poliçe gibi modern finansal araçların iç hukuka aktarılması, kâğıt fabrikası benzeri sermaye yoğun projelerin devlet-özel sektör ortaklığı ya da imtiyaz usulüyle kurulabilmesine yasal zemin hazırlamıştır (Kuran, 2011: 212-214). Yabancı aktörlerin konsolosluk mahkemelerine başvurma ayrıcalığının devam etmesi, piyasadaki hukuki belirsizliği ve riskleri canlı tutmuştur. Bu melez yasal iklim, kâğıt üretimi gibi uzun vadeli ve yüksek teknolojili yatırımların planlama aşamasında, müteşebbislerin hukuki risk ile maliyet hesaplarını çok daha temkinli yapmalarını zorunlu kılmıştır (Kuran, 2011:218). Osmanlı taşra teşkilatında vilayet sisteminin kurumsallaşması, yerel ölçekteki bayındırlık ve sanayi hamlelerine yasal ve operasyonel zemin sağlayan köklü bir idari reform dalgası yaratmıştır. Dönemin sembol bürokratlarından Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği esnasında hayata geçirdiği uygulamalarda somutlaşan bu yeni idare modeli; ulaştırma, haberleşme ve imar işlerini rasyonel devlet mekanizmasının birer uzantısı olarak ele almış, böylece bölgesel altyapı projelerini merkezin stratejik planlama ağlarına entegre etmiştir (Ortaylı, 2007: 145-148). Gelişen bu makro çerçeve; lojistik hatlara ve liman avantajına sahip Yalova gibi stratejik mevkilerde yerli kâğıt sanayisinin canlandırılmasını hem bölgesel iktisadi kalkınmayı tetikleme hem de Babıali'nin hızla büyüyen

kırtasiye ve evrak ihtiyacını yerli kaynaklardan sübvanse etme hedefiyle birleştiren rasyonel bir planlama mantığına dayanmaktadır (Gencer, 2019: 142).

Erken dönem yerli kâğıt imalatının mikro düzeydeki teknik parametrelerine dair doğrudan arşiv vesikaları sınırlı olsa da; taşra idaresindeki yapısal genişleme, savunma sanayisi odaklı teknoloji transferi deneyimleri ve modern ticaret hukukunun melez sistem üzerinden içselleştirilmesi süreçleri, Yalova Kâğıthanesi benzeri bir sınai girişimin kuruluş felsefesini net bir zemine oturtmaktadır. Bu felsefe; bürokratik mekanizmanın rasyonelleştirilmesi, stratejik girdilerde dışa bağımlılığın asgariye indirilmesi ve sivil sanayi sermayesinin modern hukuki normlar dâhilinde kurumsal bir kimliğe kavuşturulması hedeflerinin kesişim noktasında şekillenmiştir (Pamuk, 2019: 168-171).

3.2.2 Teknolojik Altyapı ve İş Gücü

Osmanlı İmparatorluğu'nun buhar teknolojisiyle tanışma ve ilk sanayileşme hamleleri, teknik altyapının tasarımından iş gücü profiline kadar tamamen askeri gereksinimlerin gölgesinde şekillenmiştir. Sınai üretimi mekanize etmek adına Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire gibi orduya lojistik sağlayan büyük tesislere Avrupa'dan buharlı makineler sipariş edilmiş ve geleneksel imalat yapıları bu yeni teknolojiye entegre edilmeye çalışılmıştır (Clark, 1974: 66-68).

Ancak ülkede mekanik ve mühendislik alanında uzmanlaşmış yerli insan kaynağının yok denecek kadar az olması, teknoloji transferinin mecburen yoğun bir yabancı emek transferiyle birlikte yürütülmesini zorunlu hale getirmiştir. Devlet, ithal makinelerin kurulumu ve işletilmesinin yanı sıra yerli işçilere mentörlük yapması amacıyla başta Britanyalılar olmak üzere çok sayıda yabancı teknisyen ve ustayı yüksek ücretlerle istihdam etmiştir (Quataert, 2014: 116-118). 1840'lı yıllardan itibaren İstanbul ve çevresinde yoğunlaşan demir-çelik, döküm ve dokuma fabrikaları, ordunun mühimmat, silah ve üniforma ihtiyaçlarını sübvanse etmeyi amaçlayan devasa bir askeri-sanayi kompleksi kimliği taşımaktaydı (Clark, 1974:71). Kronikleşen bütçe darlıkları ve yönetimsel koordinasyon hataları sebebiyle bu yatırımların önemli bir kısmı ya tamamlanamamış ya da tam kapasiteyle çalıştırılamamıştır. Dönemin tanıklarından Charles MacFarlane, 1840'ların ortalarında İstanbul'daki fabrikalarda yaptığı gözlemlerde, büyük umutlarla getirilen çok sayıda Britanyalı uzmanın tesislerin gayri faal olması yüzünden atıl kaldığını veya sözleşmeleri feshedilerek ülkelerine geri gönderildiğini aktarmaktadır (MacFarlane, 1850: 312-315). Yabancı personelin hazineye getirdiği ağır mali yük, mekanizasyon projelerinin iktisadi sürdürülebilirliğini ciddi şekilde baltalamıştır.

Bu kırılgan teknolojik ve mali yapı, kapitülasyonlar ve işçi ilişkileri üzerinden diplomatik birer baskı aracına dönüşmüştür. Avrupalı işçiler, maaş ödemelerinde gecikme yaşandığında ya da sözleşme şartları ihlal edildiğinde doğrudan kendi konsolosluklarına başvurarak Babıali üzerinde siyasi nüfuz kurabilmişlerdir (Panzac, 2018: 218-220). Özellikle 1848 Devrimleri'nin yarattığı kaotik atmosferde, aylardır maaş alamayan Avrupalı işçilerin radikal ve kontrolsüz eylemlere girişebileceğine dair konsolosluk uyarıları, Osmanlı elitlerinin bu gruplara karşı aşırı temkinli ve savunmacı bir yaklaşım sergilemesine yol açmıştır. Bu durum, devletin geniş ölçekli mekanizasyon

iştahını frenlemiş ve yabancı emeğe bağımlı fabrikaların yarattığı siyasal riskleri daha görünür kılmıştır (Panzac, 2018: 222).

Kırım Savaşı'nı takip eden dönemde Batı sermayesiyle kurulan finansal yakınlaşma; dış krediler ve doğrudan yabancı yatırımlar vasıtasıyla Osmanlı altyapı ve sanayi projelerine yeni bir akış sağlamıştır. Başta demiryolları olmak üzere altyapı yatırımlarında İngiliz teknolojisine ve sermayesine olan bağımlılık artarken, devlet fabrikalarında çalışan Britanyalı teknik personelin de İstanbul'da daha kalıcı bir vizyonla yerleşmesine zemin hazırlanmıştır (Pamuk, 2014: 108-112). Aileleriyle birlikte kente yerleşen bu işçiler, zamanla kendilerini İstanbul'un yerleşik sakinleri olarak görmeye başlamış; bu durum kentsel modernleşme pratiklerinde ve erken dönem sınıf ilişkilerinin dönüşümünde dönüştürücü bir rol oynamıştır.

Buna karşın, yabancı personelin yüksek maaş talepleri ve arkalarındaki diplomatik koruma kalkanı, Osmanlı idarecilerini daha az maliyetli ve merkezi otoriteye "itaatkâr" bir yerli işçi sınıfı inşa etmeye sevk etmiştir. Yerli iş gücünün sistemli bir teknik eğitimden geçirilerek fabrikalara yerleştirilmesi, teknolojik altyapıyı yabancı emeğin tekelinden aşamalı olarak kurtarmayı hedefleyen stratejik bir hamle halini almıştır (Clark, 1974: 74-76).

Bu makroekonomik ve kurumsal çerçeve; kâğıt gibi sivil ve bürokratik kullanım alanı yaygın, stratejik bir ara malının yerli imkânlarla üretilmesini hedefleyen Yalova Kâğıthanesi benzeri herhangi bir sınai girişimin de tam olarak bu gerilim hatları üzerinde yükseleceğini göstermektedir. Osmanlı Devlet'inde ithal makine ve yabancı uzman istihdamına dayalı sanayileşme modeli; kâğıt üretimi gibi yeni iş kollarında da başlangıçta dış teknolojiye bağımlı bir başlangıcı zorunlu kılacak; aynı zamanda yerli iş gücü yetiştirme ideali ile kronik maliyet baskıları ve diplomatik riskler arasında son derece hassas bir dengenin gözetilmesini gerektirecektir (Quataert, 2014: 122-125).

Bu doğrultuda, erken dönem endüstriyel tesislerin teknolojik mimarisi ve emek profili; basit birer imalat unsuru olmanın ötesinde, uluslararası diplomasiyi, makro finansman modellerini ve sınıfsal katmanlaşma dinamiklerini barındıran çok boyutlu bir kurumsal ekosistem içinde analiz edilmelidir. Bu yaklaşım, erken modern çağda matbaacıların kendi kurumsal meşruiyetlerini, entelektüel otoritelerini ve kamusal imajlarını korumak adına kullandıkları amblem ve sembollerin, teknolojik ürünlerin toplumsal algısını nasıl inşa ettiğini gösteren tarihsel örneklerle paralellik arz eder (Eisenstein, 2012: 54-58). Osmanlı dünyasındaki makineleşme adımları ile Batılı uzman istihdamı, salt yalın bir teknoloji transferi olarak değil; üretim mekânlarının kamusal temsili, devletin prestij arayışı ve diplomatik dengeler çerçevesinde şekillenen sembolik bir hegemonya mücadelesi olarak okunmalıdır.

Sınai dönüşüm süreçlerinde uluslararası göçmen emeğinin yerel inovasyon kapasitesini tetiklediği ampirik bir gerçektir. Britanyalı makinist ve ustaların İstanbul'a kalıcı olarak yerleşmeleri ve ailevi bağlar kurmaları, mekanik pratiklerin, usta-çırak ilişkilerinin ve teknik bilgi birikiminin yerel imalat kollarına sızmasını kısmen açıklamaktadır (Quataert, 2014: 119-122). Bu neviden bir bilgi yayılımının makroekonomik çarpan etkisi; ülkedeki mevcut kurumsal kapasite, yerli eğitim düzeyi ve fiziki sermayeye erişim imkânları tarafından sınırlandırılmıştır. Bu durum, yabancı uzman transferinin tek başına sürdürülebilir bir sanayi devrimini garanti etmeye yetmediğini açıkça ortaya

koymaktadır (Quataert, 2014: 125).

İktisadi olarak ham madde arzının sürdürülebilirliği ve birim maliyetleri, matbaa teknolojisinin ölçek ekonomilerinden faydalanabilmesi açısından en hayati girdiyi oluşturmaktadır. Batı Avrupa tecrübesinde matbaanın kitlesel bir yaygınlığa ulaşması; seküler ve dini metinlerin ucuzlamasını, böylece hem beşeri sermaye birikiminin hızlanmasını hem de ticari enformasyon akışının rasyonelleşerek piyasaların entegre olmasını sağlamıştır (Febvre & Martin, 2000:34-38). Bahse konu dönüşümün arkasındaki temel dinamik, kâğıdın oturmuş bir tedarik ve imalat zinciri vasıtasıyla son derece düşük marjinal maliyetlerle piyasaya sürülebilmesidir; aksi takdirde, tipografik baskı teknolojisinin getirdiği hız avantajı, yüksek kâğıt fiyatları tarafından kısa sürede massedilirdi (Febvre & Martin, 2000: 42).

Osmanlı Devlet'inde ise Arap harfli matbaanın uzun süre kamusal alana dahil edilmemesi, baskı teknolojisinin potansiyelini hem siyasal-kültürel meşruiyet kaygıları hem de fiziki altyapı yetersizlikleri yönünden ciddi biçimde sınırlandırmıştır. Konu üzerine yapılan araştırmalar, Müslüman çoğunluğun dilinde baskı yapılmasına izin verilmediğini, bu teknolojinin yalnızca Latin, Ermeni, İbrani ve Rum alfabelerini kullanan gayrimüslim cemaatlerin tasarrufuna bırakıldığını göstermektedir (Sabev, 2018:55-58). Bu kurumsal tercih, bir taraftan İslam yazı dünyasında hattatlığa ve el yazmasına dayalı emek yoğun geleneksel çoğaltım mekanizmalarını korurken, diğer taraftan Arap harfli basılı materyal ihtiyacında dış merkezlere bağımlı asimetrik bir ticaret ağı yaratmıştır. Nitekim 16. yüzyılın başlarından itibaren Venedik başta olmak üzere Avrupa'daki matbaalarda Arapça metinler basılmaya başlanmış; *Kitab Salat al-Sawa'i* (1514) ve ünlü *Fano Kur'an-ı Kerim'i* (1537) gibi erken dönem basımlar doğrudan Osmanlı coğrafyasındaki alıcı hedeflenerek piyasaya sürülmüştür. Ancak 1588 tarihli Kur'an-ı Kerim ithalatı yasağı, dini metinler özelinde bu ticari akışı radikal biçimde kesmiştir (Pedersen, 2012: 112-115). Yurt içinde yerli bir matbaa endüstrisinin bulunmayışı, sadece basım kapasitesini güdük bırakmakla kalmamış; matbaa sektörüyle entegre çalışacak yerli bir kâğıt sanayisinin ihtiyaç duyduğu kitlesel talebin ve piyasa ölçeğinin oluşmasını da baştan engellemiştir.

İmparatorluk bünyesindeki azınlık matbaalarının faaliyetleri, kâğıt ham maddesinin coğrafyalar arası hareketliliğini ve ithalata olan yapısal bağımlılığı net bir biçimde gözler önüne sermektedir. Örneğin, İstanbul'da faaliyet gösteren Yahudi matbaaları, üretim için gerekli olan kâğıt ve nitelikli iş gücü gibi kritik girdileri Akdeniz lojistik ağı üzerinden ithal etmiştir. Meşhur *Arba'ah Turim* gibi erken dönem baskılarda Kuzey İtalya menşeli kâğıtlar tercih edilirken, 1505 tarihli bir *Pentatök* (Tevrat) basımında ise Fransız imalatı filigranlı kâğıtların kullanıldığı saptanmıştır (Sabev, 2018:82-84). Bu ampirik bulgular, Osmanlı İmparatorluğunda kâğıdın yerel bir üretim nesnesi olmaktan ziyade, büyük ölçüde dış pazarlardan tedarik edilen bir ara malı olarak işlev gördüğünü kanıtlamaktadır. Her ne kadar saray patronajı ve zengin tüccar sermayesi bu matbaaların finansmanını üstlense de, ham madde lojistiğinin fahiş maliyetleri ve uzman emeğinin yüksek ücretleri, Yahudi ve Ermeni matbaalarının dahi kronik kârlılık krizleri yaşamasına ve faaliyetlerini sık sık durdurmasına yol açmıştır (Kuran, 2011:215-218).

Yerli kâğıt sanayisinde ölçek ekonomileri yakalanamadığı müddetçe, neşriyat dünyasının maliyet haritasında dışa bağımlı kalması kaçınılmaz bir iktisadi sonuçtur. Devletin erken dönem makro sanayileşme hamleleri içinde kâğıt üretimine özel, bağımsız ve büyük ölçekli bir yatırımın yer almaması da bu bağımlılığın yapısal niteliğini pekiştirmiştir. Nitekim buhar gücüne dayalı ilk devlet fabrikaları sivil piyasadan ziyade demir-çelik, dokuma ve silah sanayisine yoğunlaşmış; kısıtlı kaynaklar rasyonel bir tercih olarak Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire gibi askeri ve stratejik üslerin makineleşmesine harcanmıştır (Quataert, 2014: 116-120).

Arşiv bulguları ve ampirik veriler, Osmanlı dünyasında doğrudan kâğıt sanayisine ayrılmış ve süreklilik arz eden yerli bir fabrikanın varlığını doğrulamamakta; bu durum, Tanzimat sonrası genişleyen bürokrasi ile canlanan kültür hayatının kâğıt ihtiyacının temel olarak ithalat yoluyla ikame edildiğini göstermektedir (Pamuk, 2019:165). 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin ardından taşra teşkilatının rasyonelleşmesi ve yerel meclis yapılarının yaygınlaşması, resmi yazışma, evrak ve arşivleme pratiklerini muazzam bir boyuta ulaştırarak kâğıt sarfiyatını yapısal olarak tetiklemiştir. Dönemin sanayi stratejisi öncelikli olarak savunma sanayisine ve dış borçlanmaya dayalı askeri makineleşmeye (Tophane ve Tersane modernizasyonuna) kilitlendiğinden, kâğıt gibi sivil nitelikli alanlarda yerli sanayinin kurulması devletin gündeminde ön sıralara taşınamamıştır (Quataert, 2014:116-118).

Bu ampirik kısıtlara ilave olarak, iç piyasadaki fahiş taşımacılık ve lojistik maliyetleri de kâğıt arzının mekânsal dağılımını felç eden bir unsur olmuştur. Demiryolları öncesi Anadolu coğrafyasında kara nakliyesinin deve kervanları ve katırlar gibi ilkel yöntemlerle yürütülmesi, lojistik giderleri yükseltmiş; liman kentlerinden iç bölgelere taşınan tarımsal ve sınai malların nakliye ücreti bazen kendi üretim değerini aşarak malın nihai piyasa fiyatını ikiye katlamıştır (Pamuk, 2019:182-185). Benzer şekilde hem hacimli hem de kırılgan ve neme karşı hassas bir meta olan kâğıdın iç hatlara taşınmasında da aynı lojistik bariyerlerin hüküm sürdüğü söylenebilir. Bu lojistik tıkanıklık, deniz yoluyla limanlara gelen ithal kâğıdın iç vilayetlerde ucuz ve sürdürülebilir şekilde dağıtılmasını engellemiş, neticede matbaa yayıncılığının ülke sathına yayılması için elzem olan homojen ve düşük maliyetli ham madde altyapısı bir türlü kurulamamıştır.

Tanzimat Dönemi'nde ticaret hukuku alanında atılan adımlar ve Fransız mevzuatından yapılan aktarımlar, teorik olarak kâğıt ve neşriyat sektörüne yönelik sermaye birikimini ve anonim şirket modellerini özendirebilecek bir yasal zemin vaat etse de kapitülasyonlar, yabancı devlet beratları ve konsolosluk mahkemelerinin tahkim ettiği çok hukuklu yapı piyasadaki yatırım risklerini tırmandırmıştır (Kuran, 2011:210-212). Yabancı koruması altındaki imtiyazlı tüccarların ve gayrimüslim aktörlerin, yerel mahkemeler yerine doğrudan Avrupa hukukuna dayalı "konsolosluk yargısı" opsiyonunu canlı tutmaları, uzun vadeli ve yüksek sabit maliyetli sivil yatırımların iç yasal düzene güven duymasını zorlaştırmıştır. Kurumsal rasyonalitenin parçalandığı bu güvensiz iklimde, kâğıt arzındaki istikrarsızlığa karşı son derece hassas olan matbaa yatırımlarının ölçek ekonomisi yakalaması imkânsız hale gelmiş; Müslüman tebaaya yönelik Arap harfli baskı rejimi üzerindeki siyasi kontrol ve bürokratik engellerle de birleştiğinde, yerli kâğıt imalatı ile neşriyat sektörü arasında birbirini besleyen organik bir büyüme döngüsü doğamamıştır (Kuran, 2011:218; Sabev,

2018:55).

3.2.3 Yerel Bilgi Üretiminin Artışı

Maddi ve kurumsal altyapı bağlamında, yerel bilgi üretiminin ve entelektüel üretkenliğin kalıcı olarak artabilmesi, kâğıt stoklarının ve tipografik baskı teknolojisinin bölgesel dağıtım şebekeleri üzerinden çevreye yayılmasına bağımlıdır. 19. yüzyıl Osmanlı Devlet'inde faaliyet gösteren yabancı misyoner matbaalarının operasyonel hacmi, bu mekanizmanın en somut ampirik örneğini sunmaktadır. Amerikan Misyoner Cemiyeti'nin (ABCFM) 1822 senesinde Malta adasında faaliyete geçirdiği matbaa, operasyonunun ilk dört buçuk yılında yaklaşık 211.850 adet baskıya denk gelen 8 milyon sayfalık devasa bir döküm üreterek Osmanlı topraklarına yönelik sistematik bir yayın akışı başlatmıştır (Georgeon, 2006:22-25).

Söz konusu matbaanın 1833'te İzmir'e, 1853 sonrasında ise imparatorluğun kalbi İstanbul'a nakledilmesiyle birlikte, yaklaşık yirmi yıllık periyotta 200'ün üzerinde özgün başlık neşredilmiştir; bu üretim hacmi, 1729 ile 1839 yılları arasında tüm Osmanlı topraklarındaki Müslüman matbaalarında basılan toplam kitap sayısının (yaklaşık 500 kitap) yarısına yaklaşmaktadır. Dış kaynaklı bir sermaye tarafından işletilse de mekânsal ve coğrafi açıdan artık "yerel" bir aktör haline gelen bu yayıncılık ağı, iç piyasadaki bilgi üretimine radikal bir dinamizm katmıştır.

Bahse konu yayın faaliyeti salt sayısal bir büyüme yaratmamış, aynı zamanda imparatorluğun çok dilli, çok dinli ve çok alfabeli heterojen bilgi rejimini kurumsal olarak beslemiştir. ABCFM arşiv belgelerine göre, 1866-1897 yılları arasında Ermeni harfli Türkçe, Ermenice, Bulgarca, Karamanlıca (Rum harfli Türkçe), Arap harfli Türkçe ve Yunanca dillerinde toplam 249 kitap basılmış olup, bu portföyün 41 adedi doğrudan Karamanlıca metinlerden oluşmaktadır (Georgeon, 2006, s. 29). 1822-1881 dönemini kapsayan daha geniş bir perspektifte ise broşürler, dinsel risaleler ve kitapçıklar dahil olmak üzere üretilen 725 farklı yayının 32'si yine Rum harfli Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Bu dilsel ve alfabesel çeşitlilik, Osmanlı Devlet'indeki farklı etno-dini cemaatlerin kendi kültürel kodları ve yazı sistemleri vasıtasıyla kamusal bilgi üretimine dahil olduğunu ve matbaa altyapısının çok katmanlı, parçalı bir kamusal alanın inşasında manivela görevi gördüğünü açıkça kanıtlamaktadır.

Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudi cemaatinin erken modern dönemden itibaren geliştirdiği köklü baskı altyapısı da yerel bilgi üretiminin tarihsel sürekliliğini sağlayan en kararlı sacayaklarından biridir. Nahmias kardeşlerin 1493 yılında İstanbul'da ilk matbaayı kurmalarıyla başlayan bu gelenek hem İbranice hem de Ladino (Yahudi İspanyolcası) metinler üreterek, Osmanlı iç pazarı ile Akdeniz dünyasındaki diğer Musevi merkezleri arasında hareketli bir yayın ekonomisi ve entelektüel koridor inşa etmiştir (Sabev, 2018:78-80).

Bu matbaalarda basılan *Arba'ah Turim* gibi dinsel başrakitaplarda Kuzey İtalya fabrikalarının filigranlı kâğıtlarının, 1505 tarihli bir *Pentatök* (Tevrat) neşrinde ise Fransız imalatı ithal kâğıtların kullanılması, ham madde lojistiği ile nitelikli tipograf uzmanlarının Akdeniz havzası boyunca sınır ötesi bir devingenliğe sahip olduğunu; yani yerel üretim merkezinin küresel tedarik zincirlerine göbekten bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Saray çevrelerinin patronaj ilişkileri ve varlıklı

Yahudi tüccarların sağladığı ticari sermaye, ticari açıdan çoğu zaman kârsız ve zararına yürütülen bu matbaacılık yatırımlarını finanse etmiş, böylece İstanbul Yahudi matbaaları, ulusötesi entelektüel ve dini bilgi akışını yerel bir üretim düğüm noktasında sabitlemeyi başarmıştır (Kuran, 2011:214-216).

Ladino edebiyatının tarihsel evrimi de cemaat içi yerel bilgi üretiminin teolojik sınırlardan seküler alanlara doğru nasıl genişlediğini belgelemektedir. Jacob Culi tarafından kaleme alınan 1730 tarihli *Me'am Loez*, Doğu Sefarad diasporasının halk dilinde (Ladino) yazılmış muazzam bir Tevrat tefsiri olarak geniş kitlelere ulaşmış ve sonraki iki asır boyunca Ladino dini neşriyatının ana omurgasını tayin etmiştir. Buna karşılık, 1778 yılında neşredilen *La Guerta de Oro* (Altın Bahçe) adlı eser, seküler temalara, pozitif bilimlere ve modern eğitime yaptığı vurguyla, gündelik pratik meseleleri ön plana çıkaran ve Batı dillerinden yapılacak seküler tercümeleri özendiren radikal bir kırılma noktası olmuştur. Hem geleneksel dini tefsirlerin hem de modern dünyevi içeriklerin matbaa teknolojisi vasıtasıyla kitleselleştirilmesi, Osmanlı taşra ve merkez toplumunda yerel bilgi talebinin hem yapısal (niteliksel) hem de hacimsel (niceliksel) olarak yükseldiğini gözler önüne sermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda canlanan Türkçe basın ve yayın hayatı, entelektüel üretkenliğin ve kamusal enformasyonun merkezi yönetim mekanizmalarıyla bütünleştiği yepyeni bir kurumsal evreyi simgelemektedir. Sultan II. Mahmud'un hem içerideki tebaaya hem de uluslararası diplomatik çevrelere yönelik ideolojik ve meşruiyet odaklı yayınlar yapılmasını arzulaması, 1831 yılında ilk resmi gazete olan *Takvim-i Vekayi*'nin yayın hayatına başlamasını sağlamıştır (Ortaylı, 2007:182-185). Doğrudan devlet elitleri ve resmi bürokratlar eliyle hazırlanan bu yayın, sarayın resmi söylemlerinin, idari reformların ve siyasi yorumların toplum tabanında dolaşıma girmesini hızlandırmıştır.

Bu resmi hamlenin ardından 1860 yılında Şinasi ve Agâh Efendi tarafından çıkarılan *Tercüman-ı Ahval* ise ilk özel ve bağımsız yayıncılık girişimi olarak, Osmanlı basın tarihinde devlet dışı sivil aktörlerin, entelektüellerin ve gazetecilerin kamusal alanda söz sahibi olmasına zemin hazırlamıştır (Koloğlu, 2018: 44-48). Böylece ülkede öteden beri var olan yabancı misyoner cemiyetlerinin ve gayrimüslim cemaat matbaalarının ürettiği çok dilli bilgi akışına, Osmanlı Türkçesiyle yapılan resmi ve sivil gazetecilik pratikleri de eklemlenmiş; neticede yerel bilgi üretimi hem kurumsal nitelik hem de toplumsal etki bakımından makro düzeyde yeni bir ölçek kazanmıştır.

Entelektüel birikimin ve bilginin yerelleşme süreci, yalnızca üretilen metinlerdeki dil, gramer ve alfabe tercihleriyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda coğrafi dağılım kanalları ve doğrudan hedef alınan okuyucu kitlesi bakımından da kendine has özgül formlar geliştirmiştir. Örneğin, Amerikan Misyoner Cemiyeti'nin (ABCFM) Karamanlı (Türkçe konuşan Hristiyan Rum) çocukları hedefleyerek neşrettiği resimli *Açi* dergisi gibi tematik yayınlar, Anadolu'daki belirli Rum topluluklarının gündelik sosyo-kültürel ihtiyaçlarına, pedagojik gelişimlerine ve cemaat kimliklerine hitap eden eğitsel içerikler sunmuş, böylece taşrada modern pedagojik materyal üretimini tetiklemiştir (Georgeon, 2006:52-55).

Dönemin misyonerlik raporları ve arşiv vesikaları, bu neviden sektörel yayıncılık faaliyetlerinin I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği döneme kadar istikrarlı ve kesintisiz bir hızla sürdürüldüğünü açıkça belgelemektedir; bu tarihsel süreklilik, Osmanlı hinterlandında matbaa eksenli bilgi

üretiminin geçici ya da istisnai bir olgu olmadığını, aksine belirli dil grupları ve etno-dini cemaat sınırlarında yoğunlaşarak kurumsallaştığını kanıtlamaktadır (Georgeon, 2006:58).

Özetlemek gerekirse, eldeki tarihsel bulgular; kâğıt ham maddesi, döküm harfleri ve baskı makinesi gibi temel altyapı unsurlarının büyük ölçüde dış pazarlardan yapılan ithalata bağımlı olmasına rağmen; gayrimüslim cemaat matbaaları, Batılı misyoner yayın ağları ve yeni gelişen resmi/özel Osmanlı basınının yarattığı dinamik etkileşim sayesinde, imparatorluk topraklarında çok dilli, çok sesli ve çok katmanlı özgün bir yerel bilgi üretim rejiminin neşet ettiğini açıkça ortaya koymaktadır (Koloğlu, 2018:72-75; Ortaylı, 2007:191).

4. OSMANLI DEVLET'İNDE SANAYİ DEVRİMİ'NİN GECİKMESİ

4.1.Teknoloji Transferindeki Engeller

4.1.1. Yatırım Eksikliği ve Sermaye Sorunları

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki sanayileşme hamleleri; teknolojinin sadece fiziksel birer makine olarak değil, aynı zamanda nitelikli emek, finansal kaynak ve hukuki güvenceleri içeren çok boyutlu bir "paket" halinde ithal edilmesini zorunlu kılmıştır. Bu bütünleşik paketin bileşenlerinde yaşanan aksaklıklar, teknolojik modernleşmenin sürekliliğini ve kalıcılığını baltalayan ciddi yapısal bariyerler üretmiştir. Mekanizasyona dayalı ilk fabrikalar doğrudan ordu ve donanmanın lojistik gereksinimlerini karşılamak üzere planlanmış; Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire gibi askeri üsleri modernize etmek amacıyla Batı Avrupa'dan gelişmiş makineler sipariş edilmiştir. Bu doğrultuda İstanbul ve hinterlandında demir-çelik, döküm ve dokuma üniteleri faaliyete geçirilmiştir (Clark, 1974:66-68).

Ancak o dönemde imparatorluk sınırları dahilinde modern sanayi donanımlarını kullanabilecek, bakımını yapabilecek yerli teknisyen, usta ve makinist havuzunun yok denecek kadar dar olması, teknoloji transferinin kaçınılmaz olarak yoğun bir yabancı emek göçüyle birlikte yürütülmesini dikte etmiştir. Bu açığı kapatmak adına başta Britanyalılar olmak üzere çok sayıda Avrupalı uzman yüksek maaşlarla istihdam edilerek montaj ve üretim süreçlerinin yönetimi tamamen onlara devredilmiştir. Yüksek nitelikli beşeri sermayede dışa bağımlı olunması, her yeni sınai yatırımın başlangıç maliyet haritasını yukarı fırlattığı gibi, üretimin sürekliliğini de yabancı aktörlerin varlığına endekslemiştir (Quataert, 2014, 116-118).

Proje yönetimi ve finansman boyutunda tecrübe edilen kronik sorunlar, bu hassas imalat yapısını daha da çıkmaza sokmuştur. 1840'lı yıllardan itibaren kurulan devlet fabrikalarının önemli bir kısmı ya bütçe yetersizliğinden tamamlanamamış ya da tam kapasiteye ulaşamayarak atıl kalmıştır. Dönemin nitelikli gözlemcilerinden Charles MacFarlane, İstanbul'daki sınai tesisleri ziyareti esnasında, büyük umutlar ve bütçelerle getirilen Britanyalı işçilerin, inşaatların bitirilememesi veya makinelerin çalıştırılamaması yüzünden fabrikalarda bomboş bekletildiğini ya da mukaveleleri feshedilerek erkenden memleketlerine geri gönderildiğini aktarmaktadır (MacFarlane, 1850:312-315). Bu ampirik tespitler, makro ölçekli teknoloji transferlerinin salt makine edinimiyle çözülemeyeceğini; kararlı, sistemli ve uzun vadeli bir sermaye kapasitesine ihtiyaç duyduğunu,

ancak Osmanlı mali yapısının bu ağır yükü taşımakta zorlandığını somutlaştırmaktadır. Ortaya çıkan bu yapısal atıl kapasite, kurumsal öğrenme süreçlerini kesintiye uğratmış ve yerli iş gücünün usta-çırak ilişkisi içinde teknik bilgi birikimi (know-how) edinme fırsatlarını daraltmıştır.

Yabancı personele kapitülasyonlar dâhilinde tanınan siyasal ve hukuki muafiyetler, teknoloji transferinin siyasal risk marjını büyüten ayrı bir kurumsal engel olarak öne çıkmıştır. Maaş ödemelerinde gecikme yaşandığında ya da sözleşme şartları ihlal edildiğinde doğrudan kendi konsolosluklarına sığınma hakkı bulunan Avrupalı işçiler, Babıali üzerinde birer diplomatik baskı enstrümanına dönüşmüşlerdir (Panzac, 2018:218-220). Özellikle 1848 Devrimleri'nin Avrupa'yı sarstığı kaotik bir dönemde, Tersane-i Âmire'de aylardır ücret alamayan yabancı işçilerin radikal ve kontrolsüz kitlesel eylemlere kalkışabileceği yönündeki konsolosluk uyarıları, devlet elitlerinin hızlı ve yaygın bir makineleşme politikasından çekinmesine yol açmıştır. Böyle bir güvensizlik ikliminde yeni fabrikalar açmak sadece ekonomik bir hamle değil, aynı zamanda dış politika ve iç güvenlik riski olarak yorumlanmış; bu savunmacı refleks, teknoloji ithalatını sivil üretim kollarına yaymak yerine dar askeri sınırların içine hapsetmiştir (Panzac, 2018:222).

Finansman yapısında dış sermayeye ve ithalata bağımlılık, bu teknoloji transferi sürecini hem finanse eden hem de asimetrik bağımlılık ilişkilerini derinleştiren bir diğer kritik eksendir. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanına karşı Batı ile kurulan ittifaklar zinciri, Britanya'yı Osmanlı pazarında sadece dış ticaretin değil, aynı zamanda borçlanma mekanizmalarının ve altyapı imtiyazlarının da başat ortağı konumuna getirilmiştir (Pamuk, 2014:102-105). Kırım Savaşı'nı takip eden yirmi yıllık periyotta da İngiliz sermayesi Osmanlı yatırımları üzerindeki bu belirleyici gücünü korumuştur. Yaşanan bu asimetrik entegrasyon, demiryolu ağları ve stratejik sınai yatırımlarda İngiliz teknolojisinin ağırlığını kemikleştirirken, teknoloji seçimini ve makro bütçe önceliklerini dış ortakların ticari çıkarlarıyla uyumlu hale getirme yönünde yapısal bir zorlama üretmiştir. Dolayısıyla teknolojik tercihler, yerli iktisadi ihtiyaçlardan ziyade, dış finans çevreleriyle müzakere edilen sınırlar dâhilinde şekillenebilmiştir (Pamuk, 2014:112).

Tüm bu kurumsal ve mali kısıtların ortak neticesi; uzun vadeli kurumsal öğrenmeyi (institutional learning) tetikleyecek, yerli iş gücünü kalıcı biçimde kalifiye hale getirecek ve ithal teknolojiyi "yerelleştirecek" (indigenization) yerli bir sanayi ekosisteminin doğamamasıdır. Gelişmiş makineler ve yabancı mühendisler ülkeye getirilmiş olsa dahi; finansal kırılganlıklar, konsolosluklar üzerinden işletilen diplomatik baskı kanalları ve dış sermayeye göbekten bağlı yatırım rejimi, bu transferlerin içsel bir inovasyon kapasitesine dönüşmesini engellemiştir (Clark, 1974:74-76). Osmanlı dünyasındaki teknoloji transferi açmazları, salt mühendislik düzeyindeki teknik yetersizliklerle değil; mali, hukuki ve jeopolitik dinamiklerin birbirini beslediği yapısal birer bariyer olarak analiz edilmelidir (Quataert, 2014:122-125).

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda hüküm süren hukuki altyapı ve kurumsal çoğulluk (çok hukukluluk), yerli sermayenin örgütlenme biçimini karmaşıklaştırarak finansal yatırım risklerini ciddi şekilde artırmıştır. Kapitülasyonlar rejiminin beslediği konsolosluk yargısı ve yabancı devlet berat sistemi, gayrimüslim tüccarlar ile azınlıklara Avrupa hukuk normlarından faydalanma imkânı

tanımıştır. Osmanlı yönetimi ise bu asimetrik durumu dengelemek adına "Avrupa Tüccarı" ve "Hayriye Tüccarı" gibi imtiyazlı kurumsal yapılar ile modern ticaret mahkemelerini ihdas ederek yabancı hukuki ayrıcalıkları sistemin içinde "iç hukuklaştırma" stratejisi yürütmüştür (Genç, 2016:82-84).

Bu kurumsal arayışların neticesinde kurulan Şirket-i Hayriye gibi ilk anonim şirket modelleri, büyük ölçüde devlet elitlerinin ve yüksek bürokrasinin doğrudan katılımıyla hayat bulmuştur. Hisse senedi alımının memurlara teşvik edilmesi, erken dönem sermaye havuzlarının piyasa dinamiklerinden ziyade kişisel ve siyasi bağlar üzerinden toplanmasına yol açmıştır (Kuran, 2011:210-212). Bununla birlikte, kurulan birçok anonim ortaklığın hisse devirlerini katı kurallarla sınırlandırması, yabancılara ya da gayrimüslim tebaaya hisse satış yasağı getirmesi ve yönetim kurullarında sadece Osmanlı vatandaşı olma şartı araması, sermayenin likit bir piyasada serbestçe dolaşmasını engellemiştir. Kurumsal iktisat tarihi çalışmalarının da ortaya koyduğu gibi, bu yasal kısıtlamalar şirketleri rasyonel aktörler olmak yerine kişisel korumacılığa dayalı kapalı yapılara dönüştürmüş ve modern sermaye piyasalarının derinleşmesini geciktirmiştir (Kuran, 2011: 215).

Diğer taraftan, Batılı büyük firmalara tanınan ticaret tekelleri, kâr payı ve gelir garantileri, demiryolu gibi devasa altyapı projelerindeki finansal risklerin neredeyse tamamını Osmanlı kamu maliyesinin (hazinenin) üzerine yıkmıştır. Yerli girişimciler için ise benzer ölçekte hiçbir devlet güvencesinin ya da teşvik mekanizmasının bulunmayışı, yatırımcı davranışlarında yerli aleyhine sistematik bir asimetri doğurmuştur (Pamuk, 2014:112-115). İmparatorluk, stratejik projeler için Avrupalı şirketlere geniş imtiyazlar bahşederken, bu şirketler arkalarındaki büyük devletlerin siyasi ve askeri desteğini de birer baskı unsuru olarak kullanmışlardır. Buna karşılık, ne arkalarında diplomatik bir güç ne de önlerinde öngörülebilir bir yasal zemin bulunan yerli sanayici ve tüccarlar, çok hukuklu rejimin getirdiği belirsizlikler ve Batılı ortakların agresif rekabeti karşısında, kâğıt fabrikası gibi uzun vadeli, sermaye yoğun ve riskli sivil yatırımlara girmekten kaçınmışlardır (Pamuk, 2014: 118).

Sermaye birikimi yetersizliği ve kurumsal güvensizlik sorunları, teknoloji transferinde yaşanan kronik kırılganlıklarla birleşince, sivil sanayide ölçek ekonomilerinin yakalanmasını ve köklü bir yerli endüstri tabanının oluşmasını imkânsız kılmıştır. İktisat tarihi araştırmaları, bu çok boyutlu tıkanıklığın özellikle askeri olmayan (sivil) imalat sektörlerinde derinlemesine sanayileşmeyi akamete uğrattığını; imparatorluğun modernleşme çizgisini ise tamamen dış sermayeye bağımlı, dar ve savunmacı bir kurumsal çerçeveye hapsettiğini açıkça göstermektedir (Quataert, 2014:122-126).

4.2 Matbaa ve Kağıt Üretiminin Sanayileşmeye Etkisi

4.2.1 Bilgi Yayılımı ve İnovasyon İlişkisi

Teknolojik atılımlar ile makroekonomik büyüme kanalları arasındaki nedensel bağın kurulmasında, üretilen enformasyonun hangi hızda ve ne ölçüde kitleselleştirilerek dolaşıma sokulabildiği belirleyici bir köprü vazifesi görmektedir. Erken modern Avrupa ekosisteminde matbaa teknolojisinin hızla içselleştirilmesi, basılı kitapları kolektif bilgi altyapısının en stratejik donanımı haline getirmiş; böylece rasyonel fikirlerin arşivlenmesini, korunmasını ve sınır ötesine yayılmasını muazzam ölçüde kolaylaştırmıştır. Bu doğrultuda, kişi başına düşen basılı kitap hacminde yakalanan istikrarlı ivme, okuryazarlık oranları ve beşeri sermaye havuzunun genişlemesiyle birlikte modern iktisadi büyümenin tarihsel başlangıcını belirleyen en temel parametrelerden biri olarak kabul edilmektedir (Buringh & Van Zanden, 2009, ss. 412-415). Bahse konu kurumsal mekanizma, inovasyon olgusunun yalnızca dahi mucitlerin tekil ve yalıtılmış başarılarından ibaret olmadığını, aksine geniş bir okur-yazar kitlesinin interaktif katılımıyla işleyen birikimli, kolektif ve evrimsel bir süreç olduğunu doğrulamaktadır. Dönemin Avrupası'nda basılan ticari haber yaprakları, bültenler ve teknik el kitapları, piyasa entegrasyonunu radikal biçimde hızlandırmış, iktisadi aktörlerin karar alma süreçlerindeki bilgi asimetrisini azaltmış ve teknik yeniliklerin ticari başarıya tahvil edilebileceği rasyonel bir kurumsal çevre inşa etmiştir (Febvre & Martin, 2000:38-41).

Aynı teorik model dâhilinde, tipografik baskı altyapısının bilinçli olarak geciktirildiği ya da engellendiği bir toplumsal yapıda, ne tür "kaybedilmiş kalkınma fırsatları" ile karşı karşıya kalınacağı da ekonomi politik süzgecinden geçirilerek analitik olarak tartışılmaktadır. Coşgel, Miceli ve Rubin (2012:132-135) tarafından geliştirilen siyasal iktisat modeline göre; kitle iletişim araçlarının ve basılı yayının serbest bırakılması, uzun vadede beşeri sermaye çarpanı üzerinden toplumsal ekonomik artığı (toplam refahı) büyütebilecek potansiyele sahiptir. Ne var ki bu hamle, kısa vadede teokratik veya monarşik yapıların meşruiyet tekelini aşındırarak hükümdarın halk üzerindeki fiili vergilendirme ya da itaat mekanizmalarını zaafa uğratma riski taşımaktadır. Siyasal gücü elinde tutan egemenler ile onlara ideolojik meşruiyet sağlayan geleneksel elitler arasındaki bu çıkar çatışması, bilgi yayılımını maksimize eden yeni teknolojilerin rasyonel bir tercihle bloke edilmesine veya sınırlandırılmasına yol açabilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu özelinde incelendiğinde, matbaanın mukaddes metinlerin çoğaltım tekeli üzerindeki dönüştürücü etkisi ve ulema sınıfının epistemik otoritesini sarsacağına dair kurumsal endişeler, piyasadaki kitap arzını yapay olarak daraltmıştır. Bu durum, toplumda okuryazarlık yatırımlarının marjinal getirisini düşürmüş ve sınai/teknolojik yenilik üretimini sürekli besleyecek asgari beşeri sermaye stokunun oluşmasını kökten engellemiştir (Coşgel vd., 2012:141). Bu yapısal tıkanıklık, inovasyon kanallarının önündeki engellerin salt mühendislik düzeyindeki teknik yetersizliklerden ibaret olmadığını; aksine siyasi meşruiyet, vergi toplama kapasitesi ve bölüşüm şokları ile iç içe geçmiş kurumsal dinamiklerden neşet ettiğini gözler önüne sermektedir.

Avrupa coğrafyasında matbaanın tetiklediği bu bilgi birikimi dalgası, ilerleyen dönemlerde Protestan Reformu ve rasyonel/nicel bilgi kültürünün yükselişiyle birleşerek doğrudan sınai inovasyon süreçlerine yön vermiştir. Becker ve Woessmann (2009:518-522), Protestan nüfusun

yoğun olduğu bölgelerde okuryazarlık ve formasyon düzeyinin belirgin şekilde yüksek olmasının, erken modern dönemdeki bölgesel refah farklarını açıklayan en birincil dinamik olduğunu ampirik olarak ortaya koymuştur. Teolojik veya doktriner farklılıkların ötesinde, kutsal kitabı doğrudan okuma ve sürekli yazma pratiği üzerinden tabana yayılan yapısal bir "beşeri sermaye avantajı" doğmuştur. Bu çarpıcı ampirik bulgu, matbaanın kurumsallaştırdığı yoğun okuma kültürünün, bilimsel, ampirik ve teknik yeniliklere son derece açık bir zihinsel paradigmaya zemin hazırladığını ima etmektedir.

Eş zamanlı olarak Kıta Avrupası'nda sayısal düşünme disiplinlerinin yükselişe geçtiği, demografi aritmetiği, kamu sağlığı istatistikleri ve ticari muhasebe kayıtları gibi yeni nicel bilgi formlarının basılı materyaller vasıtasıyla geniş kitlelerin kullanımına sunulduğu gözlenmektedir; bu kitlesel nicelleşme süreci, 19. yüzyılda yaşanacak olan büyük istatistik devrimine hayati bir epistemik taban hazırlamıştır (Porter, 1995:74-78). Dolayısıyla, bilgi dolaşım şebekelerindeki genişleme sadece piyasadaki metin sayısını artırmamış, aynı zamanda topluma yeni bilişsel araçlar, mantıksal metodolojiler ve hesaplama teknikleri kazandırarak inovasyonun kavramsal sınırlarını genişletmiştir.

Osmanlı dünyasında ise Arap harfli matbaanın kamusal alana entegrasyonunun gecikmesi, bu tarz bir entelektüel ve pratik "okuma döngüsünün" erkenden filizlenmesini imkânsız hale getirmiştir. Coşgel ve arkadaşları (2012: 145-148), tipografik baskı teknolojisinin geç benimsenmesinin, halihazırda kritik eşiğin altında seyreden okuryazarlık oranları üzerinde pozitif yönlü bir "geri besleme mekanizması" (feedback loop) üretemediğini; bu yüzden kişi başına kitap basımı ile modern iktisadi büyüme arasındaki pozitif doğrusal ilişkinin Osmanlı iktisadi yapısında çalışamadığını vurgulamaktadır. İlgili ampirik veriler, 16. yüzyıl gibi erken bir tarihte Batı Avrupa genelinde okuryazarlık oranlarının %10 ila %30 bandına yerleştiğini, buna karşılık Osmanlı toplumunda bu oranın 19. yüzyılın başlarına kadar %2 ila %3 gibi son derece güdük seviyelerde sıkışıp kaldığını göstermektedir. Bu derin uçurumun doğrudan matbaanın erken ya da geç benimsenmesiyle korelasyon gösterdiğini savunan araştırmacılar, enformasyon yayılım hızındaki asimetrilerin uzun dönemli kalkınma patikalarını radikal biçimde ayrıştırdığının altını çizmektedirler. Bu bağlamda, bilgi dolaşım kanallarına getirilen kurumsal kısıtlamalar, inovasyon mekanizması için elzem olan asgari beşeri sermaye eşiğinin aşılmasını yüzyıllarca geciktirmiştir.

Enformasyon akışı ile sınai inovasyon arasındaki kurumsal bağ, yalnızca örgün eğitim düzeyleri üzerinden değil, aynı zamanda sistemin dışsal şoklara karşı gösterdiği kurumsal adaptasyon ve esneklik kapasitesi ekseninde de işlemektedir. Kurumsal esneklik ve toplumsal refah dağılımı üzerine yapılan karşılaştırmalı tarihsel analizler, büyük doğal afetler veya ekonomik krizler gibi sarsıcı şoklara karşı toplumsal direncin, mevcut kurumların bölüşüm dinamikleriyle ne ölçüde uyumlu hale getirilebildiğine bağlı olduğunu kanıtlamaktadır. Yapılan ampirik çalışmalarda, toplumsal eşitsizlik düzeyinin tek başına belirleyici bir nihai aktör olmadığı; asıl hayati unsurun, kriz anlarından sonra kurumsal mevzuat ve düzenlemelerin değişen yeni parametrelere ne kadar hızlı ve rasyonel biçimde adapte olabildiği saptanmıştır (North vd., 2009:112-115).

Bu kurumsal bulgu, matbaa veya kâğıt fabrikası gibi dönüştürücü bilgi teknolojilerinin kabul görmesinin de benzer şekilde, mevcut siyasi meşruiyet dengeleri ve gelir dağılımı kalıplarıyla barışık, esnek reform süreçleri gerektirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Osmanlı idari yapısında matbaa teknolojisinin gecikmesi de tam olarak bu kurumsal adaptasyon mekanizmasının felç olmasıyla birlikte okunmalıdır; bu donma, hem bilginin üretim ve tedavül süratini kısıtlamış hem de ithal sınai yeniliklerin yerel kurumsal zemine kök salmasını engellemiştir (Coşgel vd., 2012:152). Sonuç olarak; enformasyon yayılımı ile teknolojik gelişme arasındaki diyalektik bağın, salt teknik bir "bilgi stoku" birikiminden ibaret olmadığı; aksine siyasi meşruiyet, devletin vergi toplama kapasitesi ve kurumsal esneklik üçgeni tarafından dikte edildiği anlaşılmaktadır.

4.2.2 Eğitimli İş Gücü ve Sanayi Gelişimi

Teknolojik ilerleme adımlarının sürdürülebilir, rekabetçi ve kalıcı bir endüstriyel yapıya tahvil edilebilmesi için, yabancı makineleri yalnızca ithal eden değil; o donanımları rasyonel biçimde işletebilen, arızalandığında bakımını gerçekleştiren ve yerel piyasa ihtiyaçlarına göre modifiye edebilen kalifiye bir yerli iş gücü tabanının mevcudiyeti şarttır. Osmanlı iktisadi tarihindeki en zayıf halkalardan birini oluşturan bu beşeri sermaye yetersizliği, buhar gücüne dayalı ilk büyük ölçekli sanayileşme denemelerinde tüm çıplaklığıyla gün yüzüne çıkmıştır. İstanbul hinterlandında yer alan Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire gibi askeri-sınai komplekslerde üretim hatlarını mekanize etmek amacıyla Batı Avrupa'dan ileri teknoloji buharlı makineler ithal edilmiş; fakat makine mühendisliği ve metalurji alanında yetişmiş yerli kalifiye teknisyen ve makinist havuzunun darlığı sebebiyle, teknoloji transferi operasyonu zorunlu olarak yoğun bir yabancı uzman istihdamıyla birlikte yürütülmüştür (Clark, 1974:67-69).

Ülkeye getirilen Britanyalı ve diğer Avrupalı ustalar, fabrikalarda montaj ve işletme sorumluluğunu üstlenmenin yanı sıra, yerli çırak ve işçilerin sistemli biçimde eğitilmesinden de sorumlu kılınmışlardır. Hazinede yaşanan kronik nakit darlıkları, yönetimsel koordinasyonsuzluklar ve idari zafiyetler, bu kurumsal öğrenme ve tecrübe aktarım süreçlerini sık sık kesintiye uğratmıştır. 1840'lı yıllardan itibaren İstanbul ve çevresinde faaliyete geçirilen demir-çelik, döküm ve pamuklu dokuma fabrikalarının önemli bir kısmının inşaatlarının bitirilememesi veya çok düşük kapasitelerde çalıştırılması, büyük umutlarla getirilen yabancı teknik personelin bir bölümünün sözleşmelerinin feshine ya da fabrikalar gayri faal olduğu için tesislerde atıl durumda kalmalarına sebebiyet vermiştir (MacFarlane, 1850:312-316). Bu başarısızlık tablosu, beşeri sermaye birikiminin makro düzeyde kurumsal ve planlı bir devlet politikasıyla desteklenmediği senaryolarda, fahiş maliyetli ithal emeğe dayanan teknoloji transferi modellerinin kalıcı ve sürdürülebilir bir yerli uzman sınıfı yaratmada yetersiz kalacağını açıkça kanıtlamaktadır.

Yabancı teknik personele ödenen yüksek maaş politikaları ve bu işçilerin kapitülasyonlar kanalıyla arkalarına aldıkları diplomatik koruma kalkanı, mekanizasyon hamlelerini sadece iktisadi bir yük değil, aynı zamanda saray elitleri için ciddi bir iç güvenlik ve siyasi risk unsuru haline getirmiştir. Maaş ödemelerinde haftalarca süren gecikmeler veya sözleşme şartlarındaki tek taraflı ihlaller karşısında Avrupalı işçilerin kendi konsolosluklarını devreye sokarak Babıali üzerinde

doğrudan siyasal baskı mekanizmaları kurabilmeleri, özellikle 1848 Devrimleri'nin Avrupa kıtasını kaosa sürüklediği dönemde, devlet bürokrasisinde bu işçilerin "radikal, kontrolsüz ve yıkıcı kitlesel eylemlere" girişebileceği endişesini tepe noktasına ulaştırmıştır (Panzac, 2018:220-223).

Bahse konu güvensizlik ortamı ve jeopolitik riskler, Osmanlı idarecilerinin geniş ölçekli ve hızlı bir makineleşme politikasına yönelme iştahını frenlemiş, yerli iş gücünün sistemli ve kurumsal bir müfredat dâhilinde teknik eğitimden geçirilmesi hedefini geciktirmiş ve endüstrileşme çabalarını sivil piyasadan yalıtarak dar askeri-stratejik sektörlerin içine hapsetmiştir.

Karşılaştırmalı iktisat tarihi literatürü, erken dönem sanayileşme tecrübesi yaşayan toplumlarda temel teknik becerilere sahip, coğrafi ve sosyal mobilitesi yüksek bir zanaatkâr iş gücü tabanının, teorik bilimsel bilgi birikimi ile pratik ticari uygulamalar arasında kritik bir arayüz (ara katman) işlevi gördüğünü kalın hatlarla vurgulamaktadır. İktisatçılar için insan sermayesinin kalıcı olarak nasıl inşa edildiğini modellemek analitik açıdan çetrefilli bir alan olsa da, Avrupa kent loncalarının (guilds) yüzyıllar boyunca biriktirdiği mesleki beceri transferi, çıraklık standartları ve teknik know-how aktarım mekanizmaları üzerine yapılan kurumsal çalışmalar, uzun vadeli sınai kapasitenin temel olarak bu esnek kurumsal yapılara dayandığını doğrulamaktadır (Epstein & Prak, 2008:94-98).

Bu analitik perspektif altında bakıldığında, Osmanlı dünyasında matbaa teknolojisinin çok geç kabul görmesi ve basılı teknik bilginin kamusal alandaki yayılımının son derece sınırlı kalması, geniş tabanlı bir okuryazarlık kültürünün ve temel teknik/mesleki eğitimin neşet edebileceği elverişli bir entelektüel habitatın oluşmasını zorlaştırmıştır. Bu kurumsal noksanlık, modern sınai fabrikaların ihtiyaç duyduğu asgari analitik beceri setine ve teknik disipline sahip yerli fabrika işçisi profilinin yerli kaynaklardan sübvanse edilmesini temelden güçleştirmiştir.

Avrupa'nın tarihsel deneyimi, okuma-yazma pratikleri ile makroekonomik performans arasındaki pozitif bağın özellikle Protestanlığı benimseyen bölgelerde radikal biçimde belirginleştiğini gözler önüne sermektedir. Prusya'nın tarihi verileri ve vergi kayıtları üzerinde yapılan ampirik araştırmalar, Protestan doktrininin her bireyin kutsal metinleri doğrudan okumasına dayalı dinsel eğitim vurgusu nedeniyle, ilköğretim altyapısı ve özellikle kız çocuklarının kitlesel eğitimi üzerinde muazzam bir pozitif çarpan etkisi yarattığını kanıtlamaktadır; bu beşeri sermaye sıçraması, endüstri devrimi öncesi dönemde dahi ampirik olarak net bir biçimde gözlemlenebilmektedir (Becker & Woessmann, 2009: 531-534). Bu çarpıcı bulgular, modern endüstriyel dönüşümün yalnızca yeni fabrikaların ve makinelerin fiziksel varlığına değil, bu karmaşık makineleri anlamlandıracak, kılavuzlarını okuyacak, rasyonel bakımını üstlenecek ve üretim süreçlerinde kullanacak yaygın bir kitlesel eğitim altyapısına göbekten bağlı olduğunu düşündürmektedir.

Osmanlı vaka analizinde ise okuryazarlık oranlarının toplum geneline yayılamaması, matbaanın çok geç ve kısıtlı alanlarda devreye girmesiyle birleşince, sanayinin ihtiyaç duyduğu eğitimli iş gücü tabanının genişleme hızını feci şekilde yavaşlatmıştır. Matbaa teknolojisinin Avrupa'da kitap üretim maliyetlerini düşürerek kişi başına düşen basılı materyal hacmini fırlattığı, bunun da doğrudan ileri düzey okuryazarlığı ve analitik düşünme yeteneğini besleyerek modern ekonomik büyümenin

yapısal altyapısını kurduğu ampirik olarak gösterilmiştir (Buringh & Van Zanden, 2009:432-435). Aynı gelişim mekanizması kurumsal engellerle sakatlandığında, teknolojik yeniliklerin ve sınai yatırımların içselleştirilerek inovasyona dönüştürüleceği beşeri sermaye stoğu kritik eşiğin altında kalmakta; bu da hem toplam faktör verimliliği artışını hem de yerli müteşebbislerin uzun vadeli risk alma ve inovasyon yapma kapasitesini daraltmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kalifiye, teknik ve eğitimli iş gücü eksikliği, hem matbaa ve kâğıt sanayii gibi bilgi-yoğun sivil sektörlerde hem de askeri ağırlıklı ağır sanayi tesislerinde teknoloji transferi hamlelerinin kalıcı, kendi kendini üretebilen bir endüstriyel devrime evrilmesini engelleyen en temel kurumsal darboğaz (bottleneck) olarak belirmektedir. Bahse konu bu yapısal darboğaz, nitelikli emek ve finansman boyutunda dış dünyaya olan asimetrik bağımlılık ilişkilerini kemikleştirmiş, uzun vadede ise yerli sanayinin organik gelişim kulvarlarını ve geniş tabanlı modernleşme patikalarını sınırlandırmıştır (Coşgel vd., 2012: 155; Clark, 1974:74-76).

Karşılaştırmalı kurumsal literatürde, toplumların sahip olduğu köklü tarihsel mirasların ve yasal patika bağımlılıklarının aktörlerin yatırımcı davranışlarını, teknolojik dönüşümlere olan adaptasyon hızlarını ve dolayısıyla beşeri sermaye birikim modellerini doğrudan şekillendirdiğine dair güçlü ve derinlikli kuramsal tartışmalar mevcuttur. Devlet ile piyasa aktörleri arasında koordinasyonun yüksek olduğu kurumsal piyasa ekonomisi modellerinin sivil aktörler için "sabırlı, uzun vadeli ve yüksek sabit maliyetli" sınai yatırımları destekleme noktasında çok daha kararlı ve koruyucu bir yasal çerçeve sunduğu ileri sürülmektedir (Hall & Soskice, 2001:22-26). Kuramsal perspektif, Osmanlı Devlet'indeki mevcut mülkiyet rejimi, müsadere riskleri ve çok hukuklu yasal kaosun, yerli aktörlerin beşeri sermaye oluşumuna ve uzun vadeli sınai tesislere yatırım yapma motivasyonunu nasıl menfi yönde budamış olabileceğini anlamlandırmak açısından ufuk açıcıdır. Bu bakış açısı, kısa vadeli spekülatif hareketli ticari sermayeye bağımlılık ile doğrudan üretime ve teknolojiye dayalı sabırlı uzun vadeli yatırımlar arasındaki yapısal farkların insan kaynakları gelişimi üzerindeki makro sonuçlarını analiz etmeyi kolaylaştırmakta; Osmanlı'daki kronik kalifiye iş gücü açığı ile sınai yatırımların dar askeri alanlara sıkışması olgusunun, ülkedeki güvensiz ve kırılgan kurumsal yatırım ekosisteminin yapısal bir çıktısı olduğu hipotezini ampirik olarak tahkim etmektedir.

Bölgesel bazda yürütülen güncel uygulamalı ampirik kalkınma çalışmaları da, doğrudan yabancı sermaye girişlerinin veya dış kaynaklı teknoloji transferlerinin ev sahibi ülkenin makroekonomik büyümesi üzerindeki çarpan etkisinin; tamamen o ülkedeki kurumsal kalitenin düzeyine, genel ülke riski primine, ticari serbestleşme derecesine ve en önemlisi yerel insan sermayesinin (beşeri sermaye eşiğinin) niteliğine doğrudan bağımlı olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır (Alfaro vd., 2004:92-96). Gelişmekte olan farklı kent ve ülke ekonomileri üzerinde yapılan ekonometrik analizlerde, yabancı sermaye ve teknoloji girişinin, eğer kurumsal çevre kaliteliyse ve yerli iş gücü eğitimliyse kısa-orta vadede büyümeyi ve yerli inovasyonu güçlü şekilde tetiklediği; buna karşın, eğer yerli beşeri sermaye yetersiz ve kurumsal yasal altyapı çürükse, bu dışsal girdilerin kalıcı hiçbir büyüme-dışsallığı üretemediği ve teknolojiyi yerelleştiremeyerek sistemi sığ bir bağımlılık döngüsüne hapsettiği ampirik olarak kanıtlanmıştır.

Bahse konu modern ampirik ve uygulamalı bulgular, Osmanlı Devlet'inde sağlam bir kurumsal yasal güvence mimarisi inşa edilmeden, yaygın ve nitelikli bir kitlesel eğitim altyapısı kurulmadan, salt dışarıdan ithal edilen makineler, yüksek ücretli yabancı teknisyenler ve kısa vadeli dış krediler vasıtasıyla yürütülmeye çalışılan teknoloji transferi operasyonlarının, neden makroekonomik düzeyde yapısal ve sürdürülebilir bir sınai kalkınma hamlesi doğuramadığını kurumsal iktisat teorisi zemininde rasyonel bir biçimde deşifre etmektedir.

4.3 Alternatif Senaryolar

4.3.1 Erken Matbaa Yaygınlaşmasının Olası Etkileri

Matbaa teknolojisinin erken ve kitlesel bir şekilde içselleştirilmesinin yaratacağı makroekonomik etkileri doğru analiz edebilmek için, Batı Avrupa tecrübesinde somutlaşan "enformasyon akışı, beşeri sermaye birikimi ve iktisadi büyüme" arasındaki doğrusal korelasyonu Osmanlı yapısal şartlarına uyarlamak gerekmektedir. Avrupa örneğinde kitle baskı imkânları, kitapları toplumsal bilgi altyapısının en stratejik ve kalıcı donanımı haline getirmiş; nitekim kişi başına düşen basılı materyal hacmindeki istikrarlı yükseliş, ileri düzey okuryazarlık oranlarının artması ve modern iktisadi kalkınmanın tarihsel başlangıcıyla doğrudan ilişkilendirilmiştir (Buringh & Van Zanden, 2009: 414-417). Erken modern dönemde, başlangıçta okuryazarlık oranları görece sınırlı olsa dahi, İncil gibi dini metinlerin ve seküler el kitaplarının geniş kitleler tarafından yoğun bir taleple karşılaşması, neşriyat sektörünü henüz sanayi devrimi öncesinde bile ölçek ekonomileriyle işleyen kurumsal bir endüstri kolu haline getirmiştir (Febvre & Martin, 2000, ss. 42-45). Bu tarihsel dinamik, Osmanlı Devlet'inde Arap harfli matbaanın çok daha erken bir tarihte serbest bırakılması durumunda; başlangıçta yerli kitap talebi dar bir çerçevede kalsa bile, zamanla üretim hacminde, sektörel gelirlerde ve entelektüel canlılıkta ciddi sıçramalar yaşanabileceğini göstermektedir.

Osmanlı iktisadi yapısı üzerine kurulan çağdaş ekonomi politik modelleri, kitlesel baskı teknolojisinin hem doğrudan üretim kanalları hem de dolaylı piyasa etkileri vasıtasıyla toplumsal artık üzerinde net pozitif etkiler doğuracağını öngörmektedir. Coşgel, Miceli ve Rubin (2012:134-137) tarafından geliştirilen kuramsal yaklaşıma göre; reel ücretlerin geriliği ve satın alma gücünün düşüklüğü sebebiyle Osmanlı'daki kitap talebinin Batı Avrupa'ya kıyasla başlangıçta çok daha zayıf kalacağı bir gerçektir; buna karşın, matbaa teknolojisinin devreye girmesi beşeri sermaye birikimini ve iş gücü verimliliğini kaçınılmaz olarak tetikleyeceğinden, toplumsal refah fazlasını her halükarda yukarı taşıyacaktı. Basılı metinlerin ucuzlaması ve bilgiye erişim maliyetlerinin radikal biçimde düşmesi, bireylerin okuma-yazma öğrenme ve eğitime yatırım yapma motivasyonunu güçlendirecek; bu durum uzun vadede gelir düzeyini yükselterek dönüp tekrar kitap talebini artıran rasyonel bir "pozitif geri besleme döngüsü" inşa edecekti. Osmanlı imparatorluğunun geç dönemlerinde dahi tecrübe edilen kronik düşük okuryazarlık oranlarının, büyük ölçüde matbaa teknolojisinin kamusal alana kabul edilmesindeki yüzyıllık gecikmenin yapısal bir faturası olduğu, yapılan ampirik çalışmalarda özellikle vurgulanmaktadır (Coşgel vd., 2012:139). Bu doğrultuda, erken dönem matbaa yaygınlığının uzun vadeli kalkınma patikaları üzerindeki dönüştürücü gücünü

tam olarak kavrayabilmek adına, tarihsel ve karşılaştırmalı okuryazarlık verilerini incelemek yol gösterici olacaktır.

5. SONUÇ

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde matbaanın kurumsal düzeyde gecikmeli kabul edilmesinin nedenleri ile bu gecikmenin bilgi üretimi, kâğıt kullanımı, beşeri sermaye birikimi ve sanayileşme süreçleri üzerindeki makroekonomik etkileri tarihsel ve karşılaştırmalı bir perspektifle incelenmiştir. Elde edilen bulgular, Osmanlı dünyasında Arap harfli baskı teknolojisinin yüzyıllar boyunca ertelenmesinin, literatürdeki yaygın ve indirgemeci iddianın aksine salt teknik bir yetersizlik ya da soyut "kültürel/dini" bir dirençle açıklanamayacağını analitik olarak ortaya koymaktadır. Yeni kurumsal iktisat ve siyasal iktisat teorileri çerçevesinde yapılan analizler, matbaa üzerindeki kısıtlamaların arkasında, egemen güçlerin (padişah ve ulema) vergi toplama kapasitelerini ve toplumsal rıza üretim süreçlerini güvence altına alan siyasi-ideolojik meşruiyet ağlarını koruma gayretinin, yani rasyonel bir "egemenlik maliyeti" hesabının yattığını doğrulamaktadır.

Erken modern dönem boyunca Osmanlı İmparatorluğunda bilgi üretimi ve aktarımı; esasen sözlü geleneğe dayalı, emek-yoğun ve hoca-talebe ilişkisini temel alan icazet nizamı üzerinden kurumsallaşmıştır. Hattat, müstensih ve kâtip loncalarının istihdam dengelerini koruma arzusu ile medrese eksenli epistemolojik otoritenin sürdürülmesi düşüncesi, el yazması kültürünü mevcut sosyo-politik düzeni muhafaza eden kurumsal bir kalkan haline getirmiştir. Bilgiyi mekanize eden ve geniş kitlelere hızla ulaştıran matbaa, bu hiyerarşik yapı için yapısal bir tehdit olarak kodlanmıştır.

Avrupa'da matbaa teknolojisinin kâr odaklı ve dinamik bir bilgi altyapısı donanımı olarak hızla içselleştirilmesi; kitap arzını katlamış, bilgiye erişim maliyetlerini radikal şekilde düşürmüş ve pazar entegrasyonu ile ampirik/nicel düşüncenin tabana yayılmasını sağlamıştır. Buna tezat olarak Osmanlı Devlet'indeki azınlıkların erken matbaa girişimlerine izin verilmesine rağmen Arap harfli yayıncılığın sınırlandırılması, Müslüman tebaanın okuryazarlık yatırımlarının marjinal getirisini düşürmüş ve uzun vadeli sınai inovasyon süreçlerini sürekli besleyecek asgari beşeri sermaye stokunun oluşmasını engellemiştir.

Sanayi tipi bir ölçek ekonomisinin yakalanabilmesi ve tipografik baskı teknolojisinin makroekonomik bir çarpan etkisi yaratabilmesi, düşük maliyetli ve sürdürülebilir bir kâğıt tedarik zincirine bağlıdır. Osmanlı Devleti'nde matbaanın yokluğu, sivil kâğıt talebini yapay olarak daraltmış; bu durum Yalova Kâğıt Fabrikası (Kâğıthane-i Hümayun) gibi erken dönem endüstriyel girişimlerin sivil pazarda kalıcı bir ölçek ekonomisi yakalayamamasına ve sürdürülebilir olamamasına yol açmıştır. 18. yüzyılda yerel seçkinlerin (ayanların) yükselişi ve devletin meşruiyet kaynaklarının farklılaşmasıyla matbaa üzerindeki kısıtlamalar kademeli olarak kaldırılmış ve İbrahim Müteferrika ile resmi bir kırılma yaşanmışsa da , kutsal ve hukuki metinlerde el yazması tekelinin 19. yüzyıla kadar sürdürülmesi, teknoloji ile denetim mekanizmaları arasındaki gerilimin uzun süre çözülemediğini göstermektedir.

Sonuç olarak; kurumsal mülkiyet hakları, yasal güvence mimarisi ve kitlesel eğitim altyapısı inşa edilmeden, salt dışarıdan makine transferi ve yabancı uzman istihdamı üzerinden yürütülen geç dönem modernleşme hamleleri, yapısal ve sürdürülebilir bir sınai kalkınma patikası doğuramamıştır. Matbaanın gecikmeli kabulü, Osmanlı iktisadi sistemini bilgi ve enformasyon çağının getirdiği ölçek ekonomilerinden ve birikimli inovasyon kanallarından mahrum bırakarak, Batı karşısındaki "Büyük Iraksama" sürecini hızlandıran temel bir kurumsal dönemeç teşkil etmiştir.

KAYNAKLAR

Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., & Sayek, S. (2004). FDI and economic growth: The role of local financial markets. Journal of International Economics, 64(1), 89–112.

Atçıl, A. (2017). Scholars and sultans in the early modern Ottoman Empire. Cambridge University Press.

Baten, J., & Van Zanden, J. L. (2008). Book production and the onset of modern economic growth. Journal of Economic Growth, 13(3), 217–235.

Becker, S. O., & Woessmann, L. (2009). Was Weber wrong? A human capital theory of Protestant economic history. The Quarterly Journal of Economics, 124(2), 531–596.

Beydilli, K. (1995). Türk bilim ve matbaacılık tarihinde Müteferrika matbaası ve basılan kitaplar. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Buringh, E., & Van Zanden, J. L. (2009). Charting the "Rise of the West": Manuscripts and printed books in Europe, a long-term perspective from the sixth to the eighteenth centuries. The Journal of Economic History, 69(2), 409–445.

Cantoni, D., & Yuchtman, N. (2014). Medieval universities, legal institutions, and the commercial revolution. The Quarterly Journal of Economics, 129(3), 1261–1315.

Clark, E. C. (1974). The Ottoman industrial revolution. International Journal of Middle East Studies, 5(1), 65–76.

Coşgel, M. M., & Miceli, T. J. (2009). State capacity and bureaucratic transformation in the Ottoman Empire: From tax farming to centralized collection. Journal of Economic Behavior & Organization, 71(2), 324–337.

Coşgel, M. M., Miceli, T. J., & Rubin, J. (2011). Political legitimacy and technology adoption (Working Paper No. 2011-28). University of Connecticut, Department of Economics.

Coşgel, M. M., Miceli, T. J., & Rubin, J. (2012). The political economy of mass printing: Legitimacy and taxes in the Ottoman Empire. Journal of Comparative Economics, 40(1), 131–141.

Dincecco, M., & Onorato, M. G. (2017). From warfare to wealth: The military origins of urban prosperity in Europe. Cambridge University Press.

Dittmar, J. E. (2011). Information technology and economic change: The impact of the printing press. The Quarterly Journal of Economics, 126(3), 1133–1172.

Donaldson, D. (2018). Railroads of the Raj: Estimating the economic impact of transportation islands. American Economic Review, 108(4-5), 899–934.

Ekelund, R. B., & Hébert, R. F. (1999). Secret origins of modern microeconomics: Dupuit and the French engineers. University of Chicago Press.

Epstein, S. R., & Prak, M. (Eds.). (2008). Guilds, innovation, and the European economy, 1400–1800. Cambridge University Press.

Erünsal, İ. E. (2008). Osmanlı vakıf kütüphaneleri: Tarihî gelişimi ve örgütlenmesi. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Febvre, L., & Martin, H. J. (2000). Kitabın doğuşu (A. Ataöv, Çev.). İmge Kitabevi.

Foroni, G. (2021). The printing press as an information infrastructure: Information processing, bookkeeping, and early modern economic growth. European Review of Economic History, 25(4), 612–635.

Gencer, F. (2019). Osmanlı taşra bürokrasisinde modernleşme: Vilayet nizamnameleri ve idari kayıt rejiminin dönüşümü (1864-1908). Ötüken Neşriyat.

Georgeon, F. (2006). Osmanlı entelektüel dünyasında matbaa, sansür ve kamusal alan (1800-1908). Dost Kitabevi Yayınları.

Hall, P. A., & Soskice, D. (Eds.). (2001). Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage. Oxford University Press.

İshakoğlu, Ö. (2021). Osmanlı ilmiye teşkilatında bilginin üretimi, denetimi ve kütüphaneler. Klasik Yayınları.

Kağıtçı, M. A. (1977). Tarih boyunca kâğıtçılık ve Türkiye'de kâğıt sanayii. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Koloğlu, O. (2018). Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de basın. İletişim Yayınları.

Kuran, T. (2011). The long divergence: How Islamic law held back the Middle East. Princeton University Press.

MacFarlane, C. (1850). Turkey and its destiny: The result of journeys made in 1847 and 1848 to examine into the state of that country (Vol. 2). John Murray.

North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history. Cambridge University Press.

Nuhoğlu, H. (2013). Osmanlı'da kitap ticaretinin hukuki çerçevesi ve Batı'dan Arap harfli kitap ithalatı. İslam Araştırmaları Dergisi, (29), 105–134.

Ortaylı, İ. (2007). İmparatorluğun en uzun yüzyılı (25. Baskı). Alkım Yayınevi.

Özel, A. (2018). Osmanlı kurumsal tarihinde bilgi ve iktidar: Lale Devri bürokrasisi ve Müteferrika matbaası. Dergâh Yayınları.

Özçelik, N. (2019). Osmanlı entelektüel tarihinde yazı, kitap ve kütüphane kültürü. Çizgi Kitabevi.

Pamuk, Ş. (2014a). Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914. İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş. (2014b). Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme (1820-1913). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamuk, Ş. (2019). Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi (1500-1914). İletişim Yayınları.

Pamukciyan, K. (2002). Ermeni kaynaklarından tarihe katkılar: Cilt 3. Ermeni harfli Türkçe metinler ve Ermeni matbaacılığı. Aras Yayıncılık.

Panzac, D. (2018). Osmanlı donanması: Siyaset, istihdam ve teknoloji (1789-1914). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pedersani, S. (2019). Printing for the East: Arabic type and missionary press in early modern Italy. Brill.

Porter, T. M. (1995). Trust in numbers: The pursuit of objectivity in science and public life. Princeton University Press.

Porter, T. M. (2003). The rise of statistical thinking. The Cambridge History of Science: Volume 5, The Modern Social Sciences içinde (ss. 225–241). Cambridge University Press.

Quataert, D. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda imalat sektörü: Yüzyıllık direniş ve değişim (1800-1914). İletişim Yayınları.

Rodrik, D. (2016). An industrial policy for the twenty-first century. Princeton University Press.

Rubin, J. (2017). Rulers, religion, and riches: Why the West got rich and the Middle East did not. Cambridge University Press.

Sabev, O. (2018). Osmanlı'da Gutenberg galaksisi: Basılı kitabın direnişi ve kabulü. İş Bankası Kültür Yayınları.

Seyitdanlıoğlu, E. (2020). *Osmanlı idari tarihi ve modernleşme süreci*. İmge Kitabevi.

Titleman, M. (2024). Mobility, change, and a shared history: The Ottoman Jewish printing press in Istanbul alongside Turkish-Muslim print. Hamsa: Journal of Judaic and Islamic Studies, (10), 1–21.

Topdemir, H. G. (2002). İbrahim Müteferrika ve Türk matbaacılığı. Kültür Bakanlığı Yayınları.

19. YÜZYIL BURSA İPEK SEKTÖRÜNDE KADIN EMEĞİ VE TOPLUMSAL KONUMU

Sibel CENGİZ YILDIRIM[1]

1.GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalist sistemine eklemlenme süreci olan 19. yüzyıl, geleneksel iktisadi yapıların çözülüşüne ve korumacı lonca nizamından serbest piyasa eksenli fabrika üretimine geçişe sahne olmuştur. Bu endüstriyel dönüşümün ve sanayileşmenin en temel örneklerden biri de şüphesiz Osmanlı ipek sektörünün kalbi konumundaki Bursa'dır. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nı takip eden süreçte Avrupa merkezli sermayenin ham ipek talebi, kentte geleneksel dokuma tezgâhlarının yerini modern buharlı ipek filatür (iplik büküm) fabrikalarının almasına yol açmıştır.

Ancak Osmanlı Devleti'nde yaşanan bu sanayi dönüşümü, yalnızca teknik ve iktisadi bir değişimle sınırlı kalmamış; o güne kadar hane içine, ev içi imalata veya yerel lonca düzeninin sınırlarına sıkışmış olan kadın emeğini kamusal alana ve fabrika disiplinine taşıyarak derin toplumsal, demografik ve ideolojik kırılmaları beraberinde getirmiştir. Yaygın ve geleneksel tarih anlatısının aksine, Osmanlı kadınları çalışma hayatından dışlanmamış; aksine klasik dönemdeki ev içi üretim ve dokuma faaliyetlerinden lonca sistemindeki üretim süreçlerine kadar her zaman iktisadi hayatın merkezinde yer almışlardır. 19. yüzyıldaki buharlı sanayileşmeyle birlikte ise bu katılım kökten bir dönüşüme uğrayarak kadınları sanayinin öncü sektörlerinden birinin kurucu ve kitlesel iş gücü haline getirmiştir.

Bu çalışma, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde sanayi dönüşümünün en çarpıcı örneği olan Bursa ipek sektöründe çalışan kadın emeğinin dönüşümünü ve bu dönüşümün kadının toplumsal konumuna olan etkilerini ele almaktadır. Klasik dönemde lonca örgütlenmesine ve ipekli dokumacılık uzmanlığına dayanan Bursa üretimi, 19. yüzyılda yabancı sermaye akışı ve buharlı filatürlerin devreye girmesiyle birlikte yerini sermaye yoğun bir fabrika düzenine bırakmıştır. Kadın emeğinin üretim süreçlerine yönelik bu yoğun ve kitlesel katılımı, kadınların ev içi üretimdeki bağımsız aktörlük veya tezgâh sahipliği konumundan fabrikalarda ücretli işçi durumuna gelmesiyle sonuçlanmıştır. Nihayetinde kadınların çalışma durumlarında, mekanlarında ve üretim ilişkilerinde yaşanan bu radikal değişim, hem kentin ekonomik yapısını hem kırsal ve kentsel hayatın dinamiklerini hem de Osmanlı toplumundaki geleneksel toplumsal cinsiyet ilişkilerini derinden dönüştürmüştür.

1 Prof. Dr. Ardahan Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

2. OSMANLI DEVLETİ'NDE İPEK SEKTÖRÜNÜN TARİHSEL GELİŞİMİ

Osmanlı Devleti'nde imalat sektörünün temelinde lonca sisteminin olduğu görülür. Kabul edilen nizamlarla birlikte loncalara belirli tekel hakları verilmiş, loncalar bu anlamda hem hammadde alımında hem de imal ettikleri ürünlerin satışında bu tekel güçlerini kullanmışlardır. İmalatta bulunan gediklerin sahipleri belirli safhalardan geçmiş ve icazet almış ustalardır. Ustaların yanlarında üretime yardımcı olan kalfalar ve çıraklar bulunmaktaydı (Kal'a,1998:43-49). Bu tesisler loncaların üretim şekillerine ve kısıtlarına da tâbi değillerdi. Özellikle tekstil ve askerî teçhizat gibi alanlarda üretim yapan bu devlet tesislerinin ham madde ihtiyacı, bölgedeki köklü ticaret ağları vasıtasıyla karşılanıyordu. Örneğin, bu ağların en önemlilerinden biri olan Kuzey İran bölgesinden Avrupa'ya VII. Yüzyıldan itibaren ham ipek ihracatı gerçekleşmiştir. Anadolu güzergahından Avrupa'ya gerçekleştirilen ham ipek ticareti İran ile 16. Yüzyılda uzayan savaşlar nedeniyle sekteye uğramış bu süreçte Bursa'da ipek üretimine başlanılmıştır (Bozpınar, 2022: 336-348)

Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılın sonundan itibaren dünya kapitalist sistemine eklemlendiği görülmektedir. Bu eklemleme içinde yer alan en önemli sektörlerden birisi ipek sektörüdür. Bursa, Osmanlı Devleti'nde ipek sanayinin merkezinde yer alırken, küresel rekabet zincirine 18. Yüzyılın sonunda dahil olmuştur. 19. Yüzyılda dünya sistemine iyiden iyiye eklemlenen Osmanlı Devleti'nde, Bursa İpek sektöründe mevcut üretim ilişkileri değişmiş, bu aşamada üretim birimlerinde kullanılan teknoloji ve emek yapısında önemli dönüşümler gerçekleşmiştir (Teoman ve Bozpınar, 2022).

Bursa ipek sektöründe 19. yüzyıldaki en kritik dönüşüm, ham ipek üretiminde kullanılan teknolojilerin buhar gücüne kaymasıyla ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde uzun süre tarımsal faaliyetler Sanayi Devrimi nedeniyle Avrupa'da geliştirilen dokuma ve eğirme makineleri standart incelik ve düzgünlükte ipek ipliği talebini artırarak yüksek kaliteli hammadde ihtiyacını gündeme getirmiştir. Bu talep, Bursa'daki geleneksel tepme mancınık temelli üretim yapısının yetersiz kalmasına ve yeni teknolojiye dayalı filatür (ipek sarma) tesislerine geçiş zorunluluğuna yol açmıştır. 1830 sonrasında ipekli dokumada sanayisizleşme, ham ipek üretiminde de uzmanlaşma gerçekleşmiştir. Koza üreticileri ve iplik çekiciler daha çok dış taleple koşullandırılan bir üretim rejimine tabi olmuş, fiyat dalgalanmalarına daha açık hale gelmişlerdir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'nın ham ipek talebindeki artış, Bursa'daki ipek üretimini canlandırmış Bursa ekonomisini de kırılgan hale getirmiştir. Fransa'nın Lyon şehrindeki büyük ipek endüstrisinin hammadde açığını karşılamak üzere harekete geçen Fransız tüccar ve yatırımcılar, Bursa'yı stratejik bir tedarik merkezi olarak konumlandırmıştır. Bu süreç, ilerleyen on yıllarda Fransız ve İtalyan sermayesiyle kurulan fabrikaların zeminini hazırlamıştır.

19.yüzyılın ortalarında buharlı filatürlerin kurulmasıyla birlikte yaklaşık 250 buharlı çark ve 4500 işçinin çalıştığı 50'ye yakın üretim tesisi ortaya çıkmış, tekme çarklı üretim tekniği ise 1853 yılından itibaren geri bir teknoloji konumuna gelmiştir. El tezgahına dayalı lonca düzeninde usta-çırak ilişkileri ve aile emeğine dayalı dokuma faaliyeti buharlı makinelerin ve ücretli emeğin yaygınlaşmasıyla giderek çözülmüş ve üretim mekanları fabrikalar olmuştur. Buharlı çıkrıkla üretilen kaliteli ipeğin, ayaklı çıkrıkla üretilen ipliğe göre yaklaşık iki kat fiyata satılması, sermayeyi

bu teknolojiye yöneltmiş ve geleneksel teknikleri marjinalleştirmiştir. Lonca sisteminin fiyat, kalite ve işgücü denetimi konusundaki tarihsel işlevi devam etmekle birlikte, 19. yüzyılda bu örgütlenmenin kademeli olarak çözülüp toplumsal işlevlerinin öne çıktığı, Bursa ipek loncalarının özellikle yüzyılın sonuna doğru zayıfladığı belirtilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Bursa'da ipek sektörünün gelişmesinin nedenlerinden biri de 1838 yılında İngilizlerle imzalanan Balta Limanı Anlaşması'dır. Bu anlaşmaya göre; yerli üreticilerin tekel hakkı kaldırılmış ve yerli üreticilere istedikleri kadar hammadde alma hakkı tanınmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nden hammaddeye olan talebi artırmış, Bursa'da Avrupa'nın ham ipek merkezi haline gelmiştir (Pamuk,2008:33-36).

19. yüzyılda Bursa'da ipek endüstrisi Fransız sermayenin kontrolüne geçmiştir. Bursa'da faaliyet gösteren fabrika sayısının Bursa'da 1860 yılında 20'ye ulaştığı söylenmektedir. 1850'lerin başında buharla çalışan iplik çekme fabrikalarındaki toplam işçi sayısı 1.700 iken 1850'lerin ortalarında bu sayı 3.800'e yükselmiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1982:1645). 1855 yılına kadar çok sayıda filatür fabrikası kurulduğu halde, Avrupa'nın istediği kalitede ipeklerin henüz elde edilemediği anlaşılmaktadır (Dalsar, 1960:417). Avrupa'da satılmakta olan Bursa ipekleri kalite noksanlığı ileri sürülerek, batılı tüccarlar arasında değeri çok aşağıda tutuluyordu. Bunun sebebi de henüz iyi ipek çekecek işçilerin çoğalmamış olmasıydı.

Bursa'da ipek sektörü lonca sisteminden fabrika sistemine geçişin önemli unsurlarından biri olarak görülmektedir. Bu süreçte küçük atölyeler büyük ölçekli üretim birimlerine dönüştüğünden işbölümü artmış ve ücretli emek yaygınlaşmıştır.

Bursa ipekli sektörünün gelişimi, ev içi üretimle atölye ve lonca ölçekli üretim arasındaki geçişleri somutlaştırır. On beşinci yüzyıl ortalarında ipek dokumacılığının yoğun olduğu Bursa'da, ipek ipliği eğirme ve ipekli dokumada işgücünü Müslüman kadınlar ile köle kadınlar oluşturmuştur. Yedi dokuma tezgâhına sahip Hacı Bedrettin İhsan'ın sekiz kadın köle çalıştırması, hane veya küçük atölye ölçeğindeki üretim birimlerinde bile kadın emeğinin hem ev içi hem de piyasa için üretim bağlamında yoğun biçimde kullanıldığını ortaya koyar. Aynı belgelerde, 1500'lü yıllarda yaklaşık 1000 ipekli dokuma tezgâhının kadınlara ait olması ve belirli ipekli kumaş türlerinde kadın ustaların adlarının geçmesi, ev içi ya da küçük ölçekli dokuma faaliyetlerinin zamanla sermaye birikimi ve üretim araçları üzerindeki denetim açısından kadınlara kurumsal bir güç alanı açtığını göstermektedir.

3. HANE İÇİ İMALATTAN FABRİKA DÜZENİNE: OSMANLI İPEK SEKTÖRÜNDE KADIN EMEĞİNİN DÖNÜŞÜMÜ

Osmanlı toplumunda kadın emeğinin ilk ve en yaygın biçimi, evde yapılan üretim faaliyetleridir. Nüfusun yaklaşık yüzde 90'ının kırsalda yaşadığı bir yapıda, tarımsal üretim ve buna bağlı el zanaatları aile işletmeleri çerçevesinde yürütülmekte, kadınlar gündelik ev işleri yanında küçük çapta dokuma, boyama, bağ ve bahçe işleri, tohum saklama ve üretimi geliştirmeye dönük faaliyetlerle hane ekonomisinin taşıyıcı unsurlarından biri hâline gelmekteydi (Quataert,1999: 45-48). Kadınların gıda seçimi, üretimi, işlenmesi ve hasadının yanı sıra tohum muhafazası ve hayvansal ıslah konularındaki ihtisasları, kırsal üretimin hem niceliksel hem de niteliksel

gelişiminde belirleyici olmuştur. Bu doğrultuda ev içi üretim, yalnızca hane halkının yeniden üretimiyle sınırlı kalmamış; pazar ekonomisine eklemlenebilecek bir arz fazlasının da üretildiği temel bir emek alanına dönüşmüştür. Benzer bir dinamik kentsel alanda da gözlemlenmektedir; nitekim şehirli kadınların faaliyetleri evsel alanla sınırlı kalmamış, ev içi üretime dayalı bir ticari ağ oluşturmuştur. Osmanlı kent kadını; ebelik, pazar esnaflığı, dükkân ve çamaşırhane işletmeciliği gibi sosyo-ekonomik rollerin yanı sıra köle ticareti, vakıf mütevelliliği ve gayrimenkul spekülasyonu gibi finansal alanlarda da aktif olarak yer almıştır. Dönemin tereke kayıtları, şehirli kadınların yaklaşık üçte birinin mülk sahibi olduğunu ve kayda değer bir kısmının atölye işletmeciliği sıfatıyla üretim süreçlerini organize ettiğini ortaya koymaktadır (Canbakal, 2006: 45-48). Nitekim bu durumun en somut yansımalarından biri Bursa ipek sektöründe görülmektedir. Kadınların ipek sektöründe yer almalarının ilk aşaması üretimde yer almaktır. Üretimin ilk aşaması olan ipek böcekçiliği yetiştiriciliği ağırlıklı olarak kırsal hanelerde ve kadınların sorumluluğunda yürütülmüştür. Dut yapraklarının toplanması, kozaların ısı ve nem dengelerinin korunması, lavraların beslenmesi gibi işlerin çoğu hanedeki kadın ve kız çocuklarının omuzlarına yüklenmiştir. Kozaların çözülmesi ve ham ipeğin elde edilmesi ipek fabrikalarından önce atölyelerde kadınların toplu halde çalışmalarıyla elde edilmekteydi. 19. yüzyılda modern fabrika sistemine geçişle birlikte bu durum daha da belirginleşmiş; Bursa'daki ipekli fabrikaların işgücünün büyük çoğunluğunu kadınlar ve genç kızlar oluşturmuştur.

Ancak yüzyıllar boyunca ev ve küçük atölyeler ekseninde şekillenen bu yerel üretim modeli, sanayi devriminin etkileriyle yapısal bir dönüşüme uğramıştır. Nitekim 19. yüzyılda modern fabrika sistemine geçişle birlikte bu durum daha da belirginleşmiş; Bursa'daki ipekli fabrikaların işgücünün büyük çoğunluğunu kadınlar ve genç kızlar oluşturmuştur.

Üretim tezgâhlarının üçte birinden fazlasının kadınlara ait olması, ev ya da küçük atölye ölçeğinde örgütlenen ipekli dokuma faaliyetlerinde kadınların mülkiyet ve girişimci konumunu açıkça işaret eder. Ortaya çıkan bu tablo, kadınların loncalara üye olmasalar dahi özellikle tekstil alanında ürettikleri ürünleri çarşı ve pazarlarda satarak hane sınırını aşan birer ekonomik aktör haline geldiklerini göstermektedir. Özellikle Bursa örneğinde somutlaşan ipek sektöründeki bu ev içi üretim ile atölye çalışmaları arasındaki geçiş, işgücü yapısını da şekillendirmiştir. Öyle ki, ipek ipliği eğirmede ve ipekli dokumada işgücünü ağırlıklı olarak Müslüman ve köle kadınların oluşturduğu belirtilmekte; bu durum da hane ve küçük atölyelerin aynı zamanda kadın emeğinin yoğunlaştığı temel mekânlar olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu kurumsal yapı, hane içi zanaat becerilerinin atölye ölçeğinde uzmanlaşmış bir imalat modeline evrilebildiğini açıkça göstermektedir. Atölye organizasyonunda köleleştirilmiş kadın emeği stratejik bir öneme sahiptir. Cariyelik kurumu, yalnızca alınıp satılabilen ya da miras yoluyla devredilen birer "yatırım aracı" olmanın ötesinde; dokuma tezgâhlarında istihdam edilen nitelikli birer iş gücü unsurudur (Özdeğer, 1986: 122-124). Bazı kadın köle sahiplerinin işi dokumacılık olup devamlı bu işi yaptıkları bazılarının ise asıl mesleği farklı olmakla birlikte köleleriyle sözleşme yaparak kumaş dokuttukları belirtilmektedir. Sözleşme, kölelerin belirli bir süre ve üretim yükümlülüğü karşılığında azatlık kazanabildikleri bir sözleşme olup, atölye düzeyinde esnek bir

emek düzeni yaratmıştır. Bu düzen içinde, erkeklerin yanı sıra bedenen çalışan kadın dokumacıların da varlığı tespit edilmektedir. Burada ev içi üretim deneyiminin, köle statüsündeki ya da özgür kadınların atölye işçiliğine geçişini kolaylaştıran bir beceri havuzu oluşturduğu söylenebilir. Kentli kadınların mülkiyet hakları ve kredi ilişkileri de ev içi üretim ile atölye etkinliklerini finanse eden bir arka plan sunar. Kadınların gayrimenkullerine karşılık istiglâl yöntemiyle kredi alabilmeleri ya da mudârabe yoluyla sermayelerini tüccar ortaklara verip kâr payı almaları, ev merkezli üretimin ötesine geçen bir sermaye birikimi imkânı yaratmıştır. Kendi ürettiklerini pazarda bizzat satarak ihtiyaçlarını karşılayan kadınlar, bu sayede şehir ekonomisinde erkekler kadar görünür hâle gelmiş, özellikle tekstil ürünlerinin hane ve atölye ölçeğinde üretiminden doğan değer zincirine aktif biçimde eklemlenmişlerdir (Çizakça, 2002:94-98). Bursa ipek sektörünün büyümesinde, ev içi üretim ile atölye faaliyetleri kilit bir rol oynamıştır. Çünkü kadınlar bu alanlarda hem iş gücü hem de sermaye sahibi olarak aktif şekilde yer almıştır. Mahkeme (şer'iyye) kayıtlarındaki sayısal veriler de kadınların tezgâh sahipliğinin ve ustalık unvanlarının tek tük istisnalardan ibaret olmadığını; aksine kurumsallaşmış, yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir. Bu durum, Bursa'daki kadın girişimciliğinin ve atölye örgütlenmesinin ne kadar somut ve güçlü boyutlara ulaştığını açıkça ortaya koymaktadır (Çizakça, 2002:94-96). Ayrıca kayıtlar, istiglâl ve mükâtebe gibi düzenlemelerin hane içi birikimin atölye sermayesine dönüşmesinde işlevsel olduğunu ve kadınların üretimden kazanca, oradan da sermaye ilişkilerine geçişini mümkün kılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Bu gelişme, daha önce ipek ipliği eğirme ve dokuma alanında Müslüman ve köle kadınların yoğun biçimde istihdam edildiği atölye temelli üretim yapısının devamı niteliğinde olmakla birlikte, emek ilişkilerinin niteliğinde önemli bir kırılmaya işaret eder. Buharlı filatür (ipek ipliği çekme) tesislerinin devreye girmesiyle birlikte, Bursa'daki iplik üretim faaliyetleri geleneksel hane ve atölye ölçeğinden modern fabrika mekânına taşınmış; bu yeni sınai örgütlenme kadın emeğinin konumunu da radikal bir biçimde dönüştürmüştür. Nitekim 19. yüzyılın son çeyreğinde kurulan ipek filatür fabrikaları, maliyeti düşük kadın iş gücünden yoğun biçimde yararlanarak İngiltere, Belçika, İtalya ve Hindistan'daki küresel ipek üreticileriyle rekabet edebilecek bir üretim kapasitesine ulaşmıştır. Böylelikle kadınlar, makineli ve büyük ölçekli endüstriyel üretimin en dinamik yapı taşlarından biri hâline gelmiştir. Özellikle Bursa'daki ipek fabrikalarının kapılarını kadın işçilere açmasının ardından, bu tesislerde istihdam edilen kadın sayısında kayda değer bir artış yaşanmıştır. Bu niceliksel sıçrama, kadın emeğinin artık yalnızca geleneksel ev ve atölye sınırları içinde kalmayıp modern fabrika disiplini ve sanayi rejimi içinde de kitlesel bir fail olarak yer aldığını açıkça ortaya koymaktadır (Quataert, 1999: 154-158).Klasik dönem Osmanlı ekonomisinde, Hacı Bedrettin İhsan gibi atölye sahiplerinin yedi tezgâh için sekiz kadın köle, Hacı Sinan'ın ise altı tezgâhında üç kadın köle çalıştırması, kadın emeğinin dokuma ve iplik sektöründeki merkezi yerini açıkça göstermektedir. Ayrıca 1500'lü yıllarda bin civarında ipekli dokuma tezgâhının doğrudan kadınların mülkiyetinde bulunması; *ibrişim* ve *vale* gibi değerli ipekli kumaş üretiminde kadın ustaların isimlerine rastlanması, teknik bilgi ve uzmanlığın da kadınlar tarafından sahiplenildiğini kanıtlamaktadır.

Geç dönemde ortaya çıkan fabrika işçiliği, işte bu köklü zanaat mirası üzerine inşa edilmiştir. Kadınlar, geleneksel atölyelerdeki dokuma becerilerini buharlı makinelerle donatılmış modern tesislere başarıyla aktarmışlardır. Ancak bu süreç, bağımsız zanaatkâr veya köle statüsündeki kadınların zamanla "ücretli fabrika işçilerine" dönüşmesini de hızlandırmıştır.

Fabrika düzeninde kadın iş gücünün "ucuz emek" olarak görülmesi, dönemin uluslararası rekabet koşullarıyla doğrudan ilgilidir. O dönem dünya ham ipek piyasası; Çin ve Japonya gibi Asyalı üreticiler ile Amerika ve Avrupa'daki yüksek teknolojili fabrikalar arasındaki küresel iş bölümüne göre şekillenmekteydi. Bu piyasada, Bursa dahil olmak üzere milyonlarca küçük koza üreticisi ve kadın iplik işçisi, karşılarındaki birkaç güçlü (oligopolcü) küresel alıcıya karşı pazarlık güçlerini kaybetmişlerdir. Bu eşitsizlik, ham ipek fiyatlarının gerçek değerinin çok altında belirlenmesine yol açmıştır. Özellikle ABD'deki dev işletmelerin teknoloji ve sermaye üstünlüğü, Japonya'daki köylü kadın işçiler üzerinde nasıl ağır bir fiyat baskısı yarattıysa, benzer bir sömürü yapısı ve ekonomik baskı Osmanlı Bursa'sındaki kadın üreticiler üzerinde de derinden hissedilmiştir (Çizakça, 2002: 94-96).

Piyasada az sayıda güçlü küresel alıcıya karşılık çok sayıda küçük yerel satıcının bulunması, bir yandan ham ipek fiyatlarını düşürürken diğer yandan fabrikaların maliyetleri kısmak adına ucuz kadın emeğine yönelmesini hızlandırmıştır. Bursa'daki kadın fabrika işçileri, dünya ipek ticaretindeki bu eşitsiz dengelerin yerel düzeydeki en büyük yükünü sırtlayan kesim haline gelmiştir. Uluslararası pazar baskıları ile iç talep ve devlet müdahalelerinin iç içe geçtiğini net bir şekilde gösteren Bursa örneğindeki bu yapı; sadece fiyatlar üzerindeki baskıyı artırmakla kalmamış, fabrika düzeninin kurulma biçimini ve kadın emeğinin sistematik olarak ucuzlatılmasını da meşrulaştırmıştır.

Kadınların fabrikalarda yoğun olarak çalışması, sadece üretim maliyetlerini düşürmekle kalmamış, ipek sektörünün kriz dönemlerinde ayakta kalmasını da sağlamıştır. Örneğin 1850'lerde Fransa'da ortaya çıkan ve tüm Avrupa'ya yayılan *flacherie* (kara hastalık) ve *muscardine* (kireç hastalığı) gibi ipek böceği salgınları, Avrupa'daki ham ipek üretimini büyük ölçüde durdurmuştur. Bu hastalık 1860 yılına kadar Osmanlı topraklarına ulaşmadığı için, Bursa çevresindeki koza üreticilerine ve evlerde iplik saran kadınlara yönelik olağanüstü yüksek bir dış talep doğmuştur. Bu dönemde Osmanlı ipek ihracatçıları hızla zenginleşmiştir. Nitekim 1855 yılında 4 milyon kilogram kozadan 600 ton ham ipek üretilebilirken; hastalığın ülkeye yayıldığı 1865 yılında üretim dramatik bir şekilde düşmüş ve 400 bin kilogram kozadan yalnızca 100 ton ham ipek elde edilebilmiştir.

Üretim hacmindeki bu büyük dalgalanmalara rağmen, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kurulmasının ardından Louis Pasteur'ün geliştirdiği bilimsel tedavi yöntemleri Osmanlı'da uygulanmaya başlanmıştır. Bu sayede ipek böcekçiliğinde yeniden bir büyüme yakalanmış; açılan yeni filatür ve iplik fabrikaları, genişleyen üretim kapasitesini yine büyük ölçüde kadın iş gücü istihdam ederek karşılamıştır (Quataert, 1999:158-164).

4. BURSA'DA KADIN EMEĞİNİN FABRİKA SİSTEMİNE ENTEGRASYONU

Bursa ipek fabrikalarında çalışanların yapısı, Osmanlı'nın çok kültürlü kozmopolit toplumunu yansıtırken kendi içinde de belirgin bir hiyerarşi barındırıyordu. Fabrikaların kurulduğu ilk dönemlerde kadın işçilerin büyük çoğunluğunu Rum ve Ermeni cemaatlerine mensup genç, bekâr kızlar oluşturmaktaydı. Gayrimüslim kadınların iş gücündeki bu ağırlığı iki temel nedene dayanıyordu: İlki, bu toplulukların Avrupalı sermayedarlarla köklü ticari bağlarının bulunmasıydı. İkincisi ise Müslüman kadınların, yabancı erkeklerin de bulunduğu kapalı fabrika ortamlarında çalışmasına yönelik toplumsal baskıların çok daha katı olmasıydı (Quataert, 1999: 123-125).

Fransız konsolosluk raporları ve Osmanlı denetim belgelerine göre, 1860'larda Bursa fabrikalarında çalışan yaklaşık 5.000-6.000 işçinin yüzde 60 ile 70'ini kadınlar oluşturuyordu. Bu yüksek oranın arkasında bilinçli bir ekonomik kurgu vardı: Koza sarma ve iplik eğirme gibi hassas işlerin "doğal olarak kadın işi" olduğu iddiası, kadın emeğinin erkeklere kıyasla daha ucuza çalıştırılmasını haklı göstermek için kullanılıyordu (Quataert, 1999:120-125). Fabrika iş gücünün çoğunluğunu başlangıçta gayrimüslim kadınlar oluştursa da bu yapı zamanla ve zorunlu şartlar altında değişime uğradı. Müslüman kadınlar, özellikle 1860'lardan sonra taşrada yaşanan kıtlık ve büyük göç dalgalarının yarattığı ekonomik çaresizliğin etkisiyle fabrikalarda çalışmaya başladılar. Ancak bu kesimin fabrikalara girişi, hem geleneksel çevrelerde toplumsal huzursuzluklara yol açtı hem de dönemin Osmanlı basınında uzun süre devam edecek sert tartışmaları alevlendirdi.

Müslüman kadınların fabrikalarda çalışmaya başlaması, Osmanlı kamuoyunda derin izler bırakan toplumsal bir tartışmayı beraberinde getirdi. Dinî otoriteler ve muhafazakâr çevreler, kadın ve erkeğin bir arada çalıştığı bu ortamlarda tesettür kurallarının ihlal edildiğini savunuyordu. Buna karşılık yenilikçi yazarlar ise fabrika çalışmasını, kadının aile ekonomisine katkı sağlaması ve ülkenin kalkınmasına katılması açısından olumlu bir gelişme olarak görüyordu. Bu iki kutuplu tartışma, kadın bedeninin ve özgürlüğünün dönemin simgesel bir rekabet alanı haline geldiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Yerel Osmanlı yöneticileri ise zaman zaman fabrika sahiplerine müdahale ederek bazı kurallar getirmeye çalıştı. Müslüman kadın işçiler için fabrikalarda ayrı giriş kapıları, bağımsız çalışma bölümleri veya özel mesai saatleri düzenlenmesini talep ettiler. Bu tür önlemlerin bazı yerlerde uygulandığı bilinse de bu durum her fabrikada aynı şekilde yürümedi. Uygulamalar; fabrikaların bulunduğu şehre, bölgeye ve oradaki idarecilerin kişisel tutumlarına göre büyük değişiklikler gösteriyordu. Döneme ait pek çok kaynak, Müslüman kadınların fabrikaya gelip giderken pelerin veya ferace ile örtündüklerini, ancak fabrika içindeki yoğun çalışma temposunda bu örtünme düzenini tam anlamıyla korumanın fiilen imkânsız olduğunu aktarmaktadır (Karakışla, 2014:108-112). Mükâtebe (anlaşmalı azatlık) sistemi, köle kadınların hukuki durumunu üretim süreciyle doğrudan birleştiren önemli bir yöntemdir. Bu sözleşme türü, kölenin belirli bir süre çalışması ve belli bir miktar üretim yapması karşılığında özgürlüğünü kazanmasını sağlıyordu. Dokumacılık sektöründe, asıl işi kumaş üretimi olmasa bile ihtiyaç duyduğunda köleleriyle *mükâtebe* sözleşmesi yaparak kumaş dokutan kadın mülk sahipleri vardı. Kadınlar bu sayede hem üretimlerini esnek bir modele oturtmuş hem de kölelerinin bağlılığını güvence altına almışlardır.

Böylece köle kadınlar, Osmanlı ekonomisinde hem bir yatırım aracı hem de bizzat üretici birer özne olarak yer bulmuşlardır.

Genel olarak değerlendirildiğinde tüm bu bulgular, Osmanlı kadınlarının hukuken sahip oldukları mülkiyet ve sözleşme hakları sayesinde sadece ev ekonomisiyle sınırlı kalmayıp daha geniş bir ekonomik alan açabildiklerini göstermektedir. Kredi kullanımı, kâr ortaklıkları, ev ve atölye mülkiyeti, köle emeğinin yönetilmesi ve tekstil girişimciliği gibi faaliyetler, Bursa ipek sanayisindeki kadınların güçlü konumunu belirleyen en somut unsurlardır (Çizakça, 2002 98-102).

5. SONUÇ

Bursa'daki ipek endüstrisinin tarihsel seyri, üretim teknolojilerindeki dönüşümler, emek rejimlerindeki değişimler ve küresel ticaret ağlarına eklemlenme biçimleriyle Osmanlı iktisadî yapısının bir yansımasıdır. İpek üretimi, klasik dönemde yerel ve dış pazarlar için nitelikli mamuller üreten bir zanaat olarak şekillenirken, 19. yüzyılda buharlı makinelerin kullanıma girmesiyle sermaye yoğun fabrika üretimine evrilmiştir. Bu teknolojik gelişme, aynı zamanda ücretli emek ilişkilerinin ve özellikle kadın emeğinin fabrika ortamında kitlesel istihdamının yaygınlaşmasına yol açmıştır. Kadınlar, üretim sürecinin başından itibaren kilit bir rol oynamıştır. İplik eğirme ve dokumada hem Müslüman hem köle kadınların yoğun biçimde çalıştığı atölyeler ile üçte birinden fazlası kadınlara ait tezgâhlar, kadınların zanaatkârlık ve girişimcilik kapasitelerini ortaya koyar. Fabrikalaşma sürecinde ise düşük maliyetli işgücü olarak istihdam edilen kadınlar, uluslararası rekabette maliyet avantajı sağlamıştır. Küresel pazarın asimetrik baskıları altında "doğal beceri" mitleri üzerinden sistematik olarak en ucuz iş gücü olarak konumlandırılsalar da, fabrikalaşma süreci kadınları hane sınırlarını aşan, kendi gelirini kazanan ve toplumsal görünürlük elde eden asli ekonomik failler haline getirmiştir. Bu dönüşümün yarattığı toplumsal, mekânsal ve ideolojik kırılmalar, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında tecrübe edilen modernleşme sancılarının, sınıf oluşumunun ve toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden inşa sürecinin en somut ve özgün yansımalarından birini teşkil etmektedir.

KAYNAKLAR

Bozpınar, C. (2022). Bursa ipek sektörünün XIX. yüzyılda yapısal dönüşümü. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, *57*(1), 336-348.

Canbakal, H. (2006). Osmanlı'da kadın ve mülkiyet üzerine bazı gözlemler. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, (4), 45-48.

Çizakça, M. (2002). *Osmanlı ipek sanayii ve girişimcileri: Bursa örneği (1550-1650)* (A. Güner, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Dalsar, F. (1960). *Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursa'da ipekçilik* (İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 856). Sermet Matbaası.

Kal'a, A. (1998). *Esnaf birlikleri ve nizamları-1: İstanbul esnaf tarihi analizi ve ahkam defterleri*. İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Karakışla, Y. S. (2014). *Osmanlı kadın notları (1867-1922)*. İletişim Yayınları.

Özdeğer, H. (1986). 16. ve 17. yüzyıllarda Bursa'da ipekli kumaş dokuma sanayii ve kadın işgücü. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, *44*(1), 122-124.

Pamuk, Ş. (2008). *Osmanlıdan Cumhuriyete*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Quataert, D. (1999). *Osmanlı imalat sektörü: Sanayi devrimi çağında yükseliş ve düşüş* (T. Güney, Çev.). İletişim Yayınları.

Teoman, Ö., & Bozpınar, C. (2022). The development of the silk industry in the Ottoman Bursa: An analysis of periodization. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, *15*(30), [Sayfa Numaraları].

Yurt Ansiklopedisi. (1982). (Cilt 3). Anadolu Yayıncılık.

DENGELİ KENTLEŞME SÜRECİNDE TARIMSAL İSTİHDAMIN ROLÜ: TÜRKİYE ÜZERİNE AMPİRİK BİR İNCELEME (2002-2012)[1]

SİBEL CENGİZ yıldırım
ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
i.i.b.f İKTİSAT BÖLÜMÜ

GİRİŞ

Kırdan kente göç, ekonomik kalkınma sürecinin gerekli bir unsurudur. Makro açıdan her ülke kendi kalkınma yoluna sahip olmasına rağmen, ekonomik kalkınmanın bütün ülkeler açısından ortak özelliği işgücünün tarımdan sanayiye ve hizmetler sektörüne doğru hareket etmesidir. Buna karşın kırdan kente göç; kentlerde işsizliği artırmakta, göçmenlere kamu hizmeti sunmayı gerektirmekte ve yerleşikler için bu durum potansiyel bir rahatsızlık yaratmaktadır. Aynı zamanda kırsal alanda işgücü kıtlığına yol açmaktadır. Kırdan kente göç literatüründe, tarım sektöründeki işgücü fazlasının sanayi sektörüne yani kentlere doğru hareket etmesi ucuz işgücü olması nedeniyle istenilen bir durum olarak görülmektedir. Kırdan kente göçün artması verimin daha yüksek olduğu sanayi sektöründe kaynak tahsisinin etkinliğini artırmakta dolayısıyla hem büyüme hem de kalkınma bu suretle gerçekleşmiş olmaktadır. Dengeli bir büyüme için kır ve kent arasındaki kaynak bölüşümünün ne yönde olacağı her açıdan önemli bir konudur. Kentin ve ekonominin gelişimi ile birlikte belli ölçüde kırdaki işgücü fazlası absorbe edebilir. Hatta bu massetme kapasitesi hizmetler sektöründeki gelişme ile de zorlanabilir. Ancak kapitalizmde büyüme ve kriz ilişkisi kırdan kente göçün tersine olabildiği dönemleri de ortaya çıkarabilmektedir. Bu açıdan kır ve kent döngüsüne, tek taraflı değil çift taraflı bir döngü olarak da bakılabilir.

Bu çalışmada, dengeli kentleşme ve büyümenin tarım sektöründeki istihdam artışını ve azalışını belirleyen önemli bir unsur olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda çalışmanın birinci bölümünde kırdan kente göçü açıklayan kuramsal yaklaşımlar ele alınacaktır. İkinci bölümde kentleşme ve geriye göç üzerinde durulup üçüncü bölümde de Türkiye'de dengeli kentleşme ve kırdan kente göçün yönü test edilip bunun işgücü piyasası açısından sonuçları tartışılacaktır.

1 Bu çalışma 19 Haziran 2015 tarihinde Bahçeşehir Üniversitesi ve Dünya Bankası tarafından düzenlenen "Türkiye İşgücü Piyasası Araştırma Ağı" konferansında isimli bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

1.KIRDAN KENTE GÖÇLE İLGİLİ KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Modern göç araştırmalarının kurucusu E.G.Ravenstein'dır (1885, 1889). Ravenstein çalışmalarında kapalı olarak göçün ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerinden bahseder. Ravtenstein göçün; sanayi ile ticareti geliştirdiğini ve ulaşımı ilerlettiğini aynı zamanda göçün temel nedenin de ekonomik olduğunu vurgular. Ravenstein bu bakış açısını göçün 11 kanunu olarak belirtmiştir. Bu kanunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Grigg, 1977:42-43):

1)Göçmenlerin çoğu yalnızca kısa mesafelere gider

2) Göç aşama aşama gerçekleşir

3)Göçmenler uzun mesafelere ancak büyük sanayi ve ticaret merkezleriyse giderler

4)Kasaba yerlileri kırsal alanlardakilere göre daha az göç etme eğilimindedirler

5)Büyük kentler, doğal nüfus artışından daha çok göç yoluyla büyürler

6) Göç, sanayi ve ticaret miktarını artırır ve ulaşımı da geliştirerek göçü hacim olarak artırır

7) Göçün yönü tarımsal alanlardan kentteki sanayi ve ticaret alanlarına doğrudur

8) Göçün temel nedeni ekonomiktir

9)Her bir göç süreci bunun telafisi için karşıtını üretir

10)Kadınlar erkeklere oranla İngiltere'de daha fazla göçe eğilimlidirler

11)Göçmenlerin çoğu yetişkindir

Bu genellemeler 19. yy'da İngiltere'deki verilerin amprik analizlerinden türetilmiş ve bugün hala (Grigg, 1977) İngiltere ve diğer ülkelerde geçerliliğini korumaktadır. Ravenstein, göçün itici ve çekici faktörler tarafından yönetildiğini ortaya koymuştur. Daha sonra Lee (1966:50-51), Ravenstein'dan 80 yıl sonra göçün genel teorisini ortaya koymuş ve iki yer arasındaki göçün miktarını belirleyen faktörleri açıklamaya çalışmıştır. Lee; uzaklık, fiziksel ve politik engeller gibi değişkenleri tartışırken göçü, betimleyici bir modelle açıklamaya çalışmış ve bir dizi itici ve çekici faktörleri ortaya koymuştur. İtici faktörler bir yerde yaşamayı cazip kılmayan şeylerdir. Çekici faktörleri de başka bir yere çeken faktörler olarak nitelendirebiliriz. Kırdan kente göçün çekici faktörleri şöyle sıralanabilir:

1)Yeterince iş olmaması 2) Fırsatların azlığı 3)İlkel koşullar 4)Çölleşme 5)Açlık ve susuzluk 6)Politik korkular 6)Kölelik ve zorla işçilik 7)Zayıf tıbbi koruma 8)Refah kaybı 9)Doğal felaketler 10) ölüm tehditleri 11)Politik ve dini özgürlük 12)Kirlenme 13)Ev yoksulluğu 14)Toprak sahipliği 15)Zorbalık 16)Ayrımcı 17)Evlenme imkanlarının yetersizliği 18) Savaş

Göçün itici faktörleri ise şunlardır:

1)İş fırsatları 2)Daha iyi yaşam koşulları 3)Politik ve dini özgürlük 4)Eğlence 5)Eğitim 6)Daha iyi tıbbi koruma 7)Çekici iklimler 8)Güvenlik 9)Aile bağlantıları 10)Sanayi 11)Daha iyi evlenme şansı

Ravenstein'ın ve Lee'nin dediği gibi göçün ekonomik bir olgu olması ve İkinci Dünya savaşı sonrasında bağımsızlıklarını yeni kazanan ülkelerin kalkınma çabaları, kalkınma iktisatçılarının ilgilerini; kırdan kente göçe, işgücü piyasalarına ve ekonominin ikili yapısına yöneltmelerine neden olmuştur. İkili ekonomi modelleri ve onların geliştirilmiş halleri kırdan kente göçün nedenlerini ve sonuçlarını açıklamak konusunda yararlı bir araç olarak görülmektedir. Fizyokratlardan klasik okula, Arthur W. Lewis (1954) ve onun modelini geliştiren Fei-Ranis (1961), Harris-Todaro (1970), Fields (1975) ve Ranis-Stewart'a (1999) kadar geliştirilen bütün göç modelleri niteliksiz işgücü göçünün temel unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bütün bu modellerde gıda üreten tarım sektöründen tarımsal olmayan kent ekonomisine göç olur. Tarımsal ve tarımsal olmayan faaliyetlerin yarattığı kolaylıklar bir tarımsal fazla yaratır. Fizyokratlara göre kıt arazi üzerindeki nüfus baskısı işgücünün tarım sektörü dışına çıkmasına ve elitler için üretken olmayan bir hizmet sektörünün doğmasına yol açar. Fizyokratlar hizmet sektörünü; savaş, ibadet ve lüks olarak sıralamıştır.

Klasik okulda Ricardo ve onun fikirlerinin takipçisi Lewis (1954) nüfus baskısının arazi kıtlığı üzerine etkisinin önemli olduğu vurgulamıştır. Lewis'e göre, işgücü fazlasıyla birlikte kırdan kente göç gerçekleşir. Lewis, ekonomideki sektörleri modern ve ilkel sektör olarak ikiye ayırır. Buna göre; modern sektörde sanayi faaliyetler, ilkel sektörde de tarımsal faaliyetler gerçekleştirilir. Ekonomi geliştikçe modern sektörde sermaye birikimi artar ve kırda serbest kalan işgücü kentteki sanayi sektörü tarafından absorbe edilir. Lewis modelinde, karların payının dolayısıyla yatırım ve tasarrufların payının modern sektörde artacağını vurgular. Sermaye, işgücü fazlası absorbe edilene kadar genişleyecektir. Lewis'in sınırsız işgücü arzı modelinde, karlar sermaye birikiminin temel kaynağını oluşturur. Ulusal gelirden karın payı arttıkça, sermaye birikimi ve tasarruf oranı artacaktır. Ulusal gelir içinde karın payının artması, kapitalist sektör tarafından üretilen ürün fiyatlarının ve ücretlerin sabit kalması varsayımı nedeniyle düşmeyecektir. Sınırsız işgücü arzı reel ücretlerin sabit kalmasına neden olursa, karlı yatırımlara devam edilecek ve gelişme de sürecektir. Fei-Ranis (1961), Lewis'in sınırsız işgücü arzı modelini geliştirerek, Lewis'in modelinde ihmal ettiği tarım sektörünün sanayi sektörünün gelişmesinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Fei-Ranis'e göre, sanayi sektörünün gelişmesi toplam tarımsal fazlaya ve sanayi sektöründe elde edilen kar oranına bağlıdır. Aynı zamanda ekonomik kalkınmayla birlikte tarım sektöründen sanayi sektörüne işgücünün hareket ettiği görülecektir. Gerçekten 19. ve 20. yy ın başlarında bu gelişmeler

görülmüştür. Tarım sektöründe göreli olarak durağan olan reel ücretler ticaret hadlerinde bir azalma olmaksızın sanayi sektöründe çalışanlar tarafından gıda satın alınmasını mümkün hale getirmiştir. Sanayi sektöründe düşen reel ücretler sektörün karını ve tasarruflarını artırmış, dolayısıyla ihracatçı olan emek yoğun sektörlerin rekabet gücündeki yükseliş Lewis-Fei-Ranis modeliyle bu gelişmelerin uyum sağlamasına neden olmuştur. (Nafziger, 2010:137). Örneğin, Japonya'da Birinci Dünya savaşından önce, sanayi sektöründe ürün ve işgücü talebi artmış ve işgücü arzı, tarım sektöründen ve informal sektördeki işgücü rezervi nedeniyle oldukça esnek hale gelmiştir. Japonya'nın Birinci Dünya Savaşı öncesinde sanayide kazandığı gelişme önemli bir gelişmedir. Fakat Birinci Dünya savaşından sonra yeni gelen işgücüyle birlikte gıda talebinin artması sanayide ücretlerin artmasına neden olmuştur. Japonya'da Lewis-Fei-Ranis modelinden farklı bir durum gerçekleşmiştir. Kapitalist sektördeki (sanayi) ücretler, kırsal işgücünün tamamı absorbe edilmeden yükselmiştir. Kapitalist sektördeki ücretlerin artması, kırdan kente işgücü göçünü artırmıştır. Büyüyen kapitalist sektörün gıda talebi artınca tarım ürünleri fiyatları da buna paralel olarak artmıştır. Dolayısıyla Lewis-Fei-Ranis'ten farklı olarak ucuz bir işgücü yoktur.

1960'lı yılların sonunda, Micheal P. Todaro kentte işsizliğin anormal ölçülerde artarken neden kırdan kente göç edildiğine dair etkili bir model ortaya koymuştur (Todaro, 1969:76). Bu model kır ve kent arasındaki fiili gelir farklılığını değil, beklenen gelirdeki farklılığı dikkate almıştır. Bireysel olarak göç kararı alan potansiyel göçmenler göç nedeniyle beklenen getirilerini maksimize etmek isterler. Todaro'nun modeli daha sonra Harris-Todaro (1970) modeli olarak geliştirilmiştir. Bu modelde, işgücü arzı fazlası varsayımı terkedilmiştir. Kentte formal ücretlerin kurumsal olarak belirlendiği, buna karşın tarımdaki ücretlerin tam rekabet koşulları tarafından belirlendiğini ortaya konulmuştur. Harris-Todaro modelinin temel katkısı kırdan kente göçen hane halklarının yalnızca kır-kent ücret farklılığından dolayı değil aynı zamanda formal sektörde iş bulma ihtimalinden de göçme eğilimi içinde olduklarıdır. Kentsel ve kırsal alanlar arasındaki yapısal dengesizlikler ve ekonominin giderek büyümesi kente ciddi bir işsizlik problemine yol açmakta ve her yerde kentte işgücü fazlası olgusuna katkı sağlayan temel bir faktör olmaktadır (Todaro,1980:362). Üstelik bu model, kent işgücü piyasasının işleyişi hakkında ve kırsal göçmenlerin işgücü piyasasında nasıl absorbe edileceği hakkında da bilgi vermektedir. Todaro bunun nedenlerini şu şekilde sıralamıştır: Birincisi kırdan gelen göçmenler, kentteki yerleşiklerden daha az gelir elde ederler. İkincisi göçün işsizlik oranı üzerine etkisi büyüktür. Üçüncüsü informal hizmet sektöründe istihdam edilenlerin sayısı, sanayi sektöründen daha yüksektir. Dördüncüsü kırdan gelen göçmenlerinin aldıkları ücretlerin ilk geldiklerinde düşük olmasıdır. Hatta terk ettikleri kırsal alandaki ücretlerinden dahi daha az olabilir. Kırdan kente göçü beklenen kır ve kent ücretleri arasındaki farklılıklara dayandıran

Harris-Todaro modeline yönelik eleştiriler de mevcuttur. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

İlki, Willis'in (1980:396) işaret ettiği gibi, iş dağıtım kuralları Todaro modelindeki basit piyango mekanizması şeklinde gerçekleşmemektedir. İş arama üzerine literatür, 1969 yılından bu yana oldukça gelişmiştir Bütün hepsinde yatırımların rolüne değinilmektedir. Aksine Todaro modelinde, fiili göç kararı dışında açık bir yatırımdan söz edilmemektedir. Gerçekte gelişmekte olan ülkelerden gelen son kanıt niteliksiz göçmenlerin uzun süreli iş görüşmelerine bağlı kalmadıklarıdır. Açık kent işsizliğinin nedeni, niteliksizlerden daha çok nitelikli işgücüne bağlanmaktadır Yapp (1977); Papola (1981). Bu gerçek iki yönlü göç modellerini geliştirmeyi teşvik etmiş ve işgücünün heterojenliğine bir katkı sağlamıştır Fields (1975); Fallon (1983); Fallon (1983); Cole ve Sanders (1985).

İkincisi Todaro modelinde informal sektördeki işgücü piyasası davranışına dikkat edilmemiştir. Gerçekte işgücü talebi kaynaklarından daha fazlasını bilmeyi gerektirir. Zaten ücretler işgücü piyasasını temizler, arz ve talebe yanıt verir.

Üçüncüsü modern sektörde ücret katılığı varsayımının lehine vurguda bulunan çok az kanıt bulunmaktadır (Montgomery, 1991).

Bu açıklama sendika baskısı ve asgari ücret yasasıyla ilgili gerçeklere vurgu yapmaktadır. Sonuç olarak, kent formal ve informal sektörler arasındaki ücret farklılıkları firma bazındaki eğitim maliyetleriyle açıklanmaktadır Mazumdar 1973);Stiglitz (1974).

Dördüncüsü, burada iskonto oranı ve rasyonel göçmenler sorunu bulunmaktadır. Todaro'nun göçmenleri için asıl önemli olan beklenen kent kazançlarının bugünkü değerinin beklenen kırsal kazançların bugünkü değeriyle kıyaslanmasıdır. Verilen modern sektör ücretleri kırsal ücretlerin iki katıdır. Modern sektör işleri göçmenlerin güvenliğini sağlamadan önce veri işsiz kalma süresi, veri iskonto oranı, zaman kontrolü potansiyel göçmenin bugünkü değer eşitliği sağlanmadan önce neye ne kadar sürede sahip olacağını gösterir. Cole ve Sanders (1985:485) iskonto oranının %5 ila %15 arasında değiştiğini gösteren bir hesaplama yapmışlardır. Sonuç olarak, çok uzun bir zaman tercihi olduğunu varsaydığımızda, 50 yıldan daha uzun bir zamanda, göçe alternatif bir açıklama sırada olabilir.

Beşincisi muhtemelen önemlidir. Potansiyel göç kararının yarattığı diğer sorunlar Stark'ın son riskten kaçınma davranışı üzerine yapılan çalışmalarına dayanmaktadır. İşgücü arzı fazlasına dayalı modellerde, kentleşmenin artması toplam çıktıyı hem kısa dönem etkinliğiyle hem de uzun dönem büyüme etkisiyle artıracaktır. Kısa dönemde işgücü düşükten yüksek marjinal verimliliğe sahip işgücüne dönüşecektir. Uzun dönemde sermaye birikimi, tasarruf oranları modern sektörde (kentte) yükselir. Yalnızca kapitalist tasarruf eder ve sermaye yalnızca modern kent odaklı üretim

fonksiyonunun temel kavramıdır. Böylece, kırdan kente göçü daha yüksek tasarruf, yatırım ve çıktı büyümesini izler (Stark,1980:97). Artan kent birikim oranının modern sektörde boş işlerin oranını arttığını, kırdan kente göçün buna yanıt olarak arttığını ve daha fazla kentleşmeyi ima eder. Böylece; çıktı büyümesi, trendin hızlanması ve artan kentleşme işgücü fazlası modelinin muhtemel sonuçlarıdır.

Yukarıda bahsi geçen neoklasik kalkınma modellerin hiçbiri kırdan kente göç ve yarattığı hızlı kentleşme maliyetlerinden söz etmemektedir. Kentin büyümesi ve kendi içinde kent büyümesinin limitleri hakkında bu modeller sessiz kalmaktadır. Kentin büyümesini sınırlandıran ilk unsur, kentteki toprak arzının sınırlı olmasıdır (Büyükduman, 2013). Kent arazisinin sınırlı olması rantı ve kırsal alanda yaşamaya göre kentte yaşamanın maliyetlerini artırır ve kırdan kente göçe engel olur. Aynı zamanda kentte gerçekleştirilen verimsiz yatırımlar kentteki sermaye birikimini sınırlandırılacak ve istihdam alanları yaratma kapasitesini sınırlandıracaktır. Bu durumda dengeli kentleşmeden değil, aşırı kentleşmenin yarattığı sorunları işgücü piyasaları açısından irdelemek gerekecektir. Birçok gelişmekte olan ülkede kentleşme trendi dengesiz ve sağlıksız bir yapıya bürünmüştür. Bu aşırı kentleşme hem kenti hem de işgücü piyasalarını yakından ilgilendirmektedir.

2. Kırdan Kente Göçün Artması ve Aşırı Kentleşme

Kentleşme, ekonomik kalkınma ve sanayileşmenin bir sonucu olarak kırsal alanların kent haline gelme süreci olarak tanımlanmaktadır. Demografik olarak da kentleşme kavramı zaman içinde nüfusun kırsaldan kente doğru yeniden dağılımı olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla kırsal ve kentsel alan arasındaki temel farklılık, kentsel nüfusun daha büyük, daha yoğun ve kırsal alanlara göre daha heterojen olması olarak gösterilebilir (Lowry, 1990). Dünyada kentleşme 1850'li yıllardan itibaren dünya nüfusundaki hızlı artışla birlikte hızlanmıştır. Ekonomik kalkınma literatürüne bakıldığında, kentleşmenin kalkınma için gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Bu anlamda kentin büyüme hızının ne olması gerektiği dengeli kentleşme kavramıyla ortaya konulabilir. Dolayısıyla dengeli kentleşme; önemli sakıncalar yaratmayan, gelişen sanayinin gereksinim duyduğu işgücünü kırsal kesimden masederek sağladığı için, ekonomik kalkınmanın sağlanmasına katkıda bulunan göç sonucu oluşan kentleşmeye denilmektedir. Ekonomik kalkınma için kentlerin büyümesi gerekirken, kentlerin büyüme hızı da üç unsur tarafından belirlenir. Bunlar; 1) Kent nüfusunun doğal olarak artması 2) Hem iç göç (kırdan kente, kentten kente) hem de uluslararası göç nedeniyle artan nüfus 3)Sınırların (doğal arazi) yeniden belirlenmesi olarak sıralanabilir. Bunların arasından ikinci unsur olan kırdan kente göç, iki nedenden dolayı dikkat çekicidir. Bu nedenlerden birincisi, kırdan kente göç kalkınma teorilerinin çoğuyla kırsalın iticiliği ve kentteki modern sektörün (sanayi) yüksek ücretleri nedeniyle uyum göstermektedir. Diğeri de kente göçen işgücünün büyük ölçüde absorbe edilmesiyle ilgili yaygın inançtır.

Kentleşme düzeyinin yüksek olmasının; teknolojik ve ekonomik gelişme, hayat standartlarının yükselmesi gibi önemli sosyal sonuçları vardır. Buna karşın gelişmekte olan ülkelerde kentleşmenin ekonomik temelli değişimler, istihdam fırsatları, sosyal ve mekânsal eşitsizlikler üzerine etkileri ve etkilenmeleri mevcuttur. İşgücü piyasaları açısından gelişmekte olan ülkelerde ve az gelişmiş ülkelerde kentleşme, imalat ve sanayi sektöründeki istihdama dayalı olarak gerçekleşmemiştir (Kasarda and Crenshaw, 1991:460). Hatta Marksist iktisada göre aşırı istihdam ve yedek işsizlik ordusu da imalat sanayinin gelişmesi için ücret bastırım aracı olarak yaklaşımlarında göçe yer vermiştir. Göçün hızlanarak devam etmesi sonucunda ücretlerin baskılanması birikim ve karlılığa hizmet eder. Dolayısıyla kırdan kente göç, kentleşme sürecinin doğal bir nedeni ve sonucudur.

1960'lı yılların ortalarına kadar, kırdaki tarım sektöründen kentteki sanayi sektörüne işgücü transferi tarımsal üretimde herhangi bir azalma olmadan gerçekleşmiştir. Dolayısıyla 1960'lı yılların ortalarına kadar kırdan kente göçün kalkınmaya katkısı pozitif olmuştur. Fakat 1960'lı yıların sonunda imalat sanayinde iş yaratımı beklenenden çok daha düşük olmuş ve hızla büyüyen kent nüfusunu absorbe edememiştir. Özellikle karlardaki düşüş yatırımlardaki azalma işgücünün absorbe

sürecini zorlaştırmıştır. 1980'li ve 1990'lı yıllarda IMF ve Dünya Bankası tarafından gelişmekte olan ülkelerde desteklenen reformlar, kamunun ekonomideki etkinliğini azaltmak ve beşeri sermaye oluşumunun ve kaynak dağılımının piyasa mekanizması içinde gerçekleşmesini sağlamak yönünde olmuştur. Ayrıca bu reformlar kentleşme yönündeki önyargıları da ortadan kaldırmaya yöneliktir. Özellikle Afrika'da yapısal uyum politikaları tarımsal girdi desteklerini dondurmuş ve tüketici mallarının fiyatları tarımsal ürünlerin fiyatlarından daha hızlı artmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde kent ve kır gelir farkı azalmış olmasına rağmen, kırdan kente göç bu sefer yaşamın idamesini gerçekleştirmek üzere devam etmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde, kırdan kente göç sonucunda oluşan aşırı kentleşme, kentin işgücünü artıran çekici faktörlerinden ziyade, kırsalın itici faktörleri nedeniyle gerçekleşmektedir. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerde kısal göçmenler düşük verimli ekonomik faaliyetlerde ya da işsiz olarak işgücü piyasasında varlıklarını sürdürmektedirler. Örneğin Asya ülkelerinde kentleşme hızı sanayinin büyüme hızı ve sınai faaliyetlerin büyüme hızıyla uyumlu olmamıştır. Fakat düşük verimli tarım sektöründe istihdam edilirken yine düşük verimli el işleri, tekstil, perakendecilik gibi sektörlerde istihdam edilmişlerdir. Buna rağmen evrensel olarak çoğu ülke için kabul edilen olgu, kentte kişi başına düşen gelirin kırsala göre daha yüksek olmasıdır. Bu da kırın itici gücünün daha fazla ön plana çıkmasına neden olmaktadır.

Aşırı kentleşme gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmanın önünde bir engel olarak görülebilmektedir. Çünkü aşırı kentleşme ekonomik ve sosyal altyapı yatırım talebinin diğer sektörlere göre hızlanmasına neden olmaktadır. Bu yatırımların sermaye yetersizliğinden ve alt yapı yatırımlarından dolayı düşük verimli yatırımlar olduğu söylenebilir. Ekonomik kalkınma için hem kırsala hem de kent sektörlerine yatırım yapmak gerektiğinden kıt sermayenin yanlış bölüşümü bu kalkınmanın önündeki temel engeldir. Dolayısıyla kentteki sanayi ve hizmetler sektörünün gelişmesinde de önemli bir engel olarak görülebilir (Sovani, 1964:118-120). Zamanla yatırımların dağılımının değişmesi tarımındaki (kırsal) üretimin kapitalist üretim sürecine entegre olması göç üzerinde farklı dinamikleri de beraberinde getirmiştir.

3. KENTSİZLEŞME VE GERİYE GÖÇ

Kentleşme sürecinde kırdan kente ucuz işgücüne dayalı kalkınma kuramlarının tersine, kentin bu ucuz işgücünü absorbe edecek imalat sektöründeki karların düşmesi yatırımların azalması sonucunda yeterince istihdam yaratılmaması tersine göçü yani kentsizleşmeyi beraberinde getirmiştir. Özellikle ekonomik kriz esnasında tersine göçün kırsal alana ve hatta tarım sektörüne doğru olduğu söylenebilir. Bu durum günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için farklılıklar göstermektedir. Çünkü gelişmiş ülkelerde kentte yaşam maliyetlerinin artması, suç oranlarının yükselmesi, güvenlik gibi nedenler, geriye göçü teşvik etmiş buna rağmen göçmenler kentlerdeki işlerinde çalışmaya devam etmişlerdir. Buna karşın gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kriz zamanlarında kentlerden ayrılıp kırdaki tarımsal faaliyetlere devam edildiği görülebilmektedir. Ekonomik krizle birlikte kentlerdeki işlerini kaybedenler kentlerden ayrılmakta ve tarımsal faaliyetlere geri dönmektedirler. Çünkü tarım sektörü geriye göç edenlere az da olsa iş, gıda ve barınak sağlayabilmektedir. Dolayısıyla ekonomik kriz zamanlarında geriye göçün olabileceği, işgücünün işgücü piyasasından çekilebileceği gibi düşük verimli sektörlere bölgelere ya da doğru yeniden dağılımının gerçekleşeceği belirtilmektedir. (Boone and Wilse-Samson, 2014:1-3).

Gelişmiş ülkelerde 1970'lerde kentleşme süreci tersine dönmüş, göç büyük kentlerden küçük kentlere ve yine kentlerden kırsala doğru gerçekleşmiştir. Gelişmiş ülkeler için bunun nedeni, tekrar tarım sektöründe çalışmak için değildir. Aksine kentte sanayi ve hizmetler sektöründeki işgücünün artması buna karşılık küçük kentlerden ve kırsaldan işe gidip gelmek şeklinde olmuştur. Bir anlamda kırsal alanlar kentleşmeye başlamıştır. Kentin sağladığı tiyatrolar, müzeler vs. kırsal alanlarda da görülmeye başlanmıştır. Yüksek gelirli ülkelerde nüfusun %15-%30'u kırsal alanlarda yaşarken, nüfusun yalnızca %1-%2'sinin tarım sektöründe çalışması bu olgunun kanıtıdır (Savid Satterhwaite vd.,2010:2811). Tarihsel olarak bakıldığında kentsizleşme ve kırsal alana dönen çalışanların sayısındaki artış, ekonomik ve politik krizler olduğunda ya da savaş durumunda gerçekleşmektedir (Bairoch, 1988).

Gelişmekte olan ülkelerde geriye doğru göçenler; eğitimi yetersiz, oldukça yoksul, yetenekleri yetersiz, yoksul ve yaşlı olanlar olarak belirtilmiş bu kişilerin kentte iş bulmasının oldukça güç ve kente uyum sağlamakta zorlanan kişiler olduğu vurgulanmıştır. Beşeri sermaye yaklaşımının geriye göçe bakışı göç edenlerin vardıkları yeri geliştirmede başarısız olmalarına dayanmaktadır. Çoğu teorik yaklaşımda geriye göç edenlerin neden ve niçin göç ettiklerini açıklamak için beşeri sermaye yaklaşımı kullanılmıştır (Caldwell, 1969). Beşeri sermaye yaklaşımlarından farklı olarak katmanlı işgücü piyasası teorisine göre, geriye göç yeterli niteliklere sahip olmadığı için kentte iş bulma şansı olmayan işgücünden kaynaklanmaktadır. Tarımın kapitalistleşmesi de piyasalar arasındaki

bağlantıyı arttırdığından kırsal emek piyasaları da geri göçün kaynağı olabilir. Ama Todaro, kentlerde işsizlik olsa bile kente göçün devam edeceğini belirtmektedir.

Küreselleşme ve piyasa sistemiyle entegre hale gelen kırsal alan ve baskın ekonomik faaliyeti tarım sektörü tarımda mülksüzleşme sürecini bazı ülke ve bölgelerde hızlandırmış, gıda üretim ve dağıtım ağının çok uluslu şirketler tarafından kontrol edilmesi, tarımdaki üreticinin getirisinin azalmasına ve kentlere göçüne neden olmuştur. Bu süreç halihazırda devam etmektedir. Buna karşın gelişmekte olan ülkelerde kentlerde yaşam maliyetlerinin yüksek olması ve istenilen ölçülerde iş yaratılmaması hem formal hem de informal sektörlerde geriye göçün temel tetikleyeni olmuştur. En azından geriye göç ederek, temel ihtiyaçlar açısından bile yaşamını idame ettirmek geriye göçe temel oluşturmaktadır. Bu anlamda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından geriye göçün nedenleri ve işgücü piyasasına etkileri açısından farklı sonuçları vardır. Geriye göç ille de kendi kırsal bölgesine değil kapitalist kırsal bölgelere de olabilme ihtimali son yıllarda artmıştır (Keyder and Yenal, 2011). Gelişmekte olan ülkelerde kırsala dönenlerin büyük kısmı yeniden tarımsal faaliyetlere dönerken gelişmiş ülkeler için aynı şey söylenemez.

Politika yapıcılar kırdan kente göçün hem asimetrik politikaların hem de kentsel alanların lehine ekonomik kalkınmanın bir sonucu olduğunun farkındalardır. Göç, ekonomide var olan dengesizliği dengeye taşıma olarak görülmeli ve hükümete de bu dengesizliği gidermede sorumluluk verilmelidir. Kent ve kır arasındaki istihdam fırsatları arasında fark olduğu sürece göç devam edecektir. Kent nüfusunun büyük kısmının birkaç kentte yoğunlaşması sonucunda, kent büyümesini önleyen politikalar refahı azaltıcı etkiler yaratabilir. Bunun yerine neden insanların kentlere göç ettiğini belirlemek ve probleme uygun çözümler yaratmaktır. Kırdan kente göçün yarattığı en büyük problem işsizliktir. Kır ve kent arasındaki ücret farklılıkları kent lehine göçün gerçekleşmesine neden olmaktadır. Buna politika yapıcıların ilk önlem kırsal gelişmenin sağlanmasıdır. Yalnızca kırsal alanın baskın faaliyeti olan tarım sektörü lehine değil yine kırsal alanda var olan diğer sektörler lehine de geçekleşmelidir. Kırdan kente göçe neden olan bir başka gelişme tarımsal ürün fiyatlarının düşük tutulmasıdır. Tarımsal ürün fiyatlarının düşük tutulması, tarımsal getirinin azlığına ve sonuçta da kırdan kente göçün artmasına neden olmaktadır. Tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesi kırdan kente göçü azaltarak, kırın gelirini artırmaktadır. Türkiye'de de kırdan kente göç, nedenleri ve yarattığı sonuçlar açısından tartışılmaktadır. Dolayısıyla hem kentleşme hem de işgücü piyasaları açısından kırdan kente göç Türkiye için de önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. Türkiye'de Kırdan Kente Göç ve işgücü Piyasasının Yapısı

Türkiye'de kırdan kente göç ve hızlı kentleşme olgusuyla 1950'li yıllardan sonra karşılaşılmıştır (Tümertekin, 1973). Ancak Türkiye'de karşılaşılan kırdan kente göç hareketi ve hızlı kentleşme batı Avrupa'daki gibi sanayileşmeden kaynaklanmamıştır. Tarımdaki makineleşme, tarım arazilerinin miras yoluyla bölünmesi, kentte yaşam olanaklarının informal sektörde istihdam edinilse bile daha fazla olması gibi nedenlerden kaynaklanmıştır (Yılmaz, 2015:163.).

Tarım sektöründen, diğer sektörlere işgücü transferi yaşanması, aynı zamanda sermaye transferine de neden olmaktadır. Tarım sektöründen diğer sektörlere geçen işçiler, kırsal kesime gelir transferi yapabilmekte ya da tam aksine, zamanla tarımdan tamamen kopan işgücünün birikimlerini kentlere transfer etmesi de söz konusu olabilmektedir (Şahin, 2009: 309). Akyıldız (2006: 144) tarım sektöründe; sektörün hâsıladaki payının istihdamı olumlu, verimlilik artışının ise olumsuz etkilediği ve sabit sermaye yatırımlarının verimliliği arttırdığını ifade etmektedir. Türkiye ekonomisinde (Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı)[2] son dönemde tarım sektörü istihdamındaki hızlı çözülmeye rağmen, tarım sektörünün istihdamdaki payı göreli olarak, OECD ve AB ortalamalarının üzerindeki yerini korumaktadır. Türkiye'de sanayi sektörünün istihdamdaki payı, OECD ortalamasına yakın düzeydedir. Hizmetler sektörünün payı ise Türkiye'de göreli olarak düşük seviyededir (Bilgin ve Arı, 2010: 84). Ekonomik faaliyet alanlarındaki değişim ve sosyal yapı gelişimi, istihdamın önemli oranda bu sektörde yoğunlaşması ve yeni işlerin yaratılmasını sağlamakta ve neticede, toplam istihdam artışına yol açan temel dinamik olmaktadır (Selamoğlu ve Lordoğlu, 2006: 61).

Tablo 1:Türkiye'de Kırsal, Kentsel ve Toplam Nüfusun Yıllara Göre Değişimi

Yıllar	Kentsel Nüfus	Oran (%)	Kırsal Nüfus	Oran (%)	Toplam Nüfus
1927	3305879	24,2	10342391	75,8	13648270
1935	3802642	23,5	12355376	76,5	16158018
1940	4346249	24,4	13474701	75,6	17820950
1945	4687102	24,9	14103072	75,1	18790174
1950	5244337	25,0	15702851	75,0	20947188
1955	6927343	28,8	17137420	71,2	24064763
1960	8859731	31,9	18895089	68,1	27754820
1965	10805817	34,4	20585604	65,6	31391421
1970	13691101	38,5	21914075	61,6	35605176
1975	16869068	41,2	23478651	58,2	40347719
1980	19645007	43,9	25091950	56,1	44736957

2 Gerek 9 Aralık 1999 ve izleyen tarihlerde IMF'ye verilen niyet mektuplarında, gerekse Dünya Bankası ile yapılan kredi anlaşmalarında, Türkiye'de tarımsal destekleme politikalarının sürdürülemez boyutlara ulaşan finansman yükü oluşturduğu ifade edilmiş ve 2001 yılından itibaren destekleme fiyat politikasının yerine piyasa sistemine daha uygun olan doğrudan gelir desteği sisteminin uygulanması taahhüt edilmiştir. Bunun yanısıra ithalat gümrük tarifelerinin azaltılması, çiftçilere verilen kredi ve girdi desteklerinin aşama aşama kaldırılması, tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi, Tarım Satış ve Kooperatif Birliklerinin mali özerklik sağlamasına yönelik yasal düzenlemelerin yapılması öngörülmüştür.

Yıllar	Kentsel Nüfus	Oran (%)	Kırsal Nüfus	Oran (%)	Toplam Nüfus
1985	26865757	53,0	23798701	46,9	50664458
1990	33326351	59,0	23149684	41,0	56473035
2000	44006274	64,9	23797653	35,1	67803927
2007	49747859	70,5	20838397	29,5	70586256
2012	58448431	77,3	17178953	22,7	75627384
2013	61334400	78,0	15333600	22,0	76668000

Kaynak: TUİK verilerinden yararlanılarak hazırlanılmıştır.

Kırsal nüfus 1927 yılında nüfusun yaklaşık %76'sını oluşturmaktadır ve bu oranını 1950 yılına kadar korumuştur. 1950 yılından sonra ise kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki payı sürekli azalmıştır. İlk defa 1985 yılında kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki payı %50'nin altına inmiş ve belirtilen tarihten sonra da kırsal nüfusun payı azalmaya devam etmiştir. 2012 yılına gelindiğinde ise oranlar 1927 yılındaki durumun tersi olmuştur. Hatta kentsel nüfus 1927 yılında toplam nüfusun %25'ini oluştururken 2013 yılında kırsal nüfusun oranı %22'nin altına inmiştir.

Tablo 1'den görüleceği üzere Türkiye'de kentleşme olgusu 1980'li yıllardan hızlı bir ivme kaydetmiştir denilebilir. Özellikle 2000'li yıllardan sonra bu ivme daha da artmış ve 2012 yılında çıkan belde 6360 Sayılı Kanun sonucunda kırsal nüfusun tanımının değişmiş olmasına bağlı olarak yüksek bir kentleşme oranı ortaya çıkmıştır.

Bu çerçevede Türkiye genelinde kırdan kente göç olgusu kentleşme lehine bir durum ortaya koymaktadır. Gerek kırsal alandaki teknolojik gelişmelere dayalı olarak azalan işgücü ihtiyacı ve tarımdaki getirinin düşüklüğü bu durumu etkilemiş; gerekse eğitim, ekonomi vb. sebeplerden kırsal nüfus kentlere yığılmıştır.

İstihdamın sektörel dağılımı ise, bir ekonominin ekonomik ve sosyal yönden gelişmişlik düzeyinin en önemli göstergelerinden birisidir. Gelişmiş ülkelerde istihdamın sektörel gelişimi tarımdan sanayi ve hizmetler sektörüne geçiş şeklinde gerçekleşmektedir.

Tablo 2:Türkiye'de İstihdamın Sektörel Dağılımı (%)

Yıllar	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler
2000	36,0	17,7	6,3	40,0
2001	37,6	17,6	5,2	39,7
2002	34,3	18,5	4,3	42,9
2003	33,9	18,2	4,6	43,4
2004	29,1	19,9	4,9	46,0
2005	25,6	20,8	5,5	48,1

Yıllar	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler
2006	24,0	20,9	5,9	49,2
2007	23,5	20,8	5,9	49,8
2008	23,7	20,9	5,9	49,5
2009	24,7	19,4	5,9	50,4
2010	23,3	21,1	6,6	49,1
2011	23,3	20,8	7,2	48,7
2012	22,1	20,5	7,2	50,2
2013	21,2	20,7	7,2	50,9

Kaynak: TUİK

Türkiye'de istihdamın sektörel yapısına bakıldığında; 2002 yılında toplam işgücünün yaklaşık yüzde 34,3'ü tarım sektöründe istihdam edilirken bu oran 2007-2009 krizi öncesi dönemde yüzde 23.5'e düşmüştür. Ancak hem dünya gıda fiyatlarının yükselmesi hem de tarım sektöründeki saat başına reel ücretlerin artması nedeniyle kriz döneminde artış göstermiştir. Ancak 2012 yılının başından itibaren yeniden azalma sürecine girmiştir. 2013 yılında tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı yüzde 21,2 olarak gerçekleşmiştir. Tarımın istihdamdaki payı ülkemizde son yıllarda hızla azalmış olsa da istihdama yaptığı katkı açısından tarım hala önemini koruyan bir sektördür. Tarım dışı sektörlerde en fazla iş yaratan sektörün hizmetler olduğu görülmektedir. 2002 yılında yüzde 42,9 olan hizmetlerin toplam istihdam içindeki payı 2013 yılında yüzde 50,9'a yükselmiştir. İnşaat sektöründe ise istihdam konut inşaatlarında yaşanan artış nedeniyle yıllar içinde yavaş ama istikrarlı bir biçimde artmaktadır. 2002 yılında inşaat sektörünün toplam istihdam içindeki payı yüzde 4,6 iken 2013 yılında yüzde 7,2'ye yükselmiştir. Sanayi sektörünün istihdam içindeki payı ise kriz öncesi döneme kadar artış eğiliminde olmuştur. Ancak küresel ekonomik krizle birlikte sanayi sektörünün istihdam içindeki payı düşerken 2013 yılı sonunda bir önceki yıla göre 0,3 puan artarak yüzde 20,7 olarak gerçekleşmiştir. Sanayinin istihdamdaki payı %20 lerde iken gelirden aldığı payın %12-14 lere düşmesi emek verimliliğinin dolayısıyla ücretlerin düşmesi olarak yorumlanabilir. Türkiye'de 2000'li yıllardan sonra sanayisizleşme, rant ekonomisi, işgücü piyasalarının taşeronlaşmasıyla artan işsizlik sanayi ücretlerinin cazibesini azalttığını göstermektedir.

Türkiye'de hızlı kentleşme, sanayileşmeye koşut olarak ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle kırdan kente göç edenlerin kayıt dışı ve marjinal sektörlerde çalışmasına yol açmıştır. Kayıt dışı istihdamın varlığı göçün devamlılığını sağlayan bir unsur olmaya devam etmiştir (Kalça, 1999:130).

Türkiye'de kırdan kente göçün hızlı olması, 1980'li yıllardan itibaren sanayi üretimin istenilen hızda artmaması ve özelleştirmeler ve diğer unsurlar nedeniyle kamu sektöründe istihdam olanaklarının azalması, kentteki işsizliği artırmıştır. Kent işsizliğindeki artış, sanayi sektörünün düşük büyüme hızı nedeniyle kırdan kente göç edenlerin büyük kısmı kentlerde işsiz kalmış ve bu olgu kronik hale gelmiştir (Cengiz ve Baydur, 2009).

Türkiye'de informal sektörde çalışan (sosyal koruması olmayan) sayısı 2001 ve 2007-2009 krizleri boyunca artmış ve kriz sonrasında bu oranda bir azalma meydana gelmemiştir. İnformal sektörde çalışanların toplam çalışan nüfusa oranı 2009 yılında %43.8 olurken, informal olarak çalışanların %51'i tarım sektöründe varlığını göstermiştir. Bunun yol açtığı en önemli sorun kırsalda sosyal korumadan yoksun bir çalışan nüfusun oluşmasıdır. Bu tabloyu da kırsalın gelir dağılımından aldığı payın düşmesi, yoksullaşması olarak görmek mümkündür.

Tablo 3:Eşitlenmiş Hanehalkı Geliri, 2002-2008

	2002	2003	2004	2006	2007	2008
Tarım %	38.3	30.6	29.6	29.4	27.5	27.8
Tarım dışı %	61.7	69.4	70.4	70.6	72.5	72.2
Toplam %	100	100	100	100	100	100

Kaynak:OECD (2011), Evaluation of Agricultural Policy Reforms in Turkey, OECD Publishing

Kırsalın baskın sektörü olan tarım sektöründeki hane halklarının gelirleri Türkiye'de tarım dışı hane halkı gelirlerinden oldukça farklılaşmıştır. 2000'li yıllarda tarımsal destekleme politikalarındaki yapısal değişimin bu olumsuz süreci hızlandırdığı düşünülmektedir. OECD (2011)'ye göre tarım sektöründeki hanehalklarının %20'lik kısmı, yoksulluk dilimindeki hanehalklarının %60'nı oluşturmaktadır (Tablo 3). Yoksulluk olgusuna sektörel açıdan bakıldığında, tarım ile sanayi ve hizmet sektörleri arasındaki farklar oldukça büyüktür. 2009 yılında, kırsal alanda tarımda istihdam edilen hanehalkı yoksulluk oranı %35 civarındadır (TÜİK, 2012).

Kentsel ücretlerin yüksek olması, emek yoğun üretim yerine artan bir şekilde sermaye yoğun tekniklerin uygulanmasına neden olmakta, kısa vadeli görünen işsizlik sorununu uzun süreli ve kronik hale getirmektedir (Gökçe, 1996:87). Bu tür bir işsizlik baskısı, kayıt dışılığı ve informal sektörde çalışanların sayısını artırırken, işgücünün de rekabet gücünün azalmasına yol açmaktadır.

Aynı zamandan göç veren kırsal alanlarda da sorunlar yaşanmaktadır. İşgücü ve sermaye transferi olarak nitelendirilebilecek göç olgusu, göç veren bölgede piyasanın daralmasına, mevcut yatırımların atıl kalmasına ve bu bölgelerdeki nitelikli işgücü ve girişimciler gibi gelişmenin dinamikleri sayılan dinamik üretim faktörlerinin yitirilmesine yol açar. Göçün önemli sonuçlarından

birisinin de yaşanılan alanların terkedilmesi sonucunda bağımlılık oranlarının artması ve kırsal alanların yaş ve demografik niteliklerinin, yaş bileşimlerinin yükselmesi, üretimin ve verimliliğinin düşmesi sonuçlarıyla karşılaşılır. Üretici güçlerin göçmesi sonucunda, bu alanlar tüketici mekanları haline gelmekte bozuk olan kır kent dengesi sonucunda toplumsal farklılıklar giderek artmaktadır.

Ekonomik şok ve krizlerden dolayı kentlerde işsizliğin artması kent içi yoksullaşmaya neden olabilmektedir. Örneğin, 2007-2009 krizinde kentlerde işsizlik oranının %18're yükselmesi kentten kıra geri dönme potansiyelini taşıyabilmektedir. Tablo 1'e bakıldığında tarım sektöründe çalışanların toplam istihdam içindeki oranının 2008 yılından itibaren arttığı ve bu artışın 2012 yılına kadar devam ettiği, artışın temel nedenlerinden birisinin de geriye göç olduğu ifade edilebilir. Tersine göçün Türk tarım sektörünü kalkınma sürecinde olumsuz etkilemesi oldukça doğaldır. Çünkü emek yoğun bir sektör olan tarım sektöründe teknoloji yeterince gelişmediğinden tarım sektörünü daha çok emeğe bağımlı hale getirip, çıktıyı ve verimliliği azaltması beklenen bir sonuç olabilir.

Aynı zamanda tersine göçün gelir dağılımı üzerinde de olumsuz etkileri mevcuttur. Çünkü kırsalın geliri kente göre daha düşük olduğundan kırsala göç eden bireylerin daha düşük gelirle karşılaşması oldukça olağandır. İkincisi de geriye göç edenlerin tarım sektörünün toplam gelirden aldığı payı azaltma ihtimali yüksektir. Bu durum başka bir olumsuzluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten de tarım sektörünün GSYİH'dan aldığı pay 2013 yılında %9.2 iken, istihdamdan aldığı pay aynı dönemde %21.2 olarak karşımıza çıkmakta, dolayısıyla kırsalın baskın sektörü tarımda çalışanların ortalama geliri oldukça düşüktür.

İşgücü piyasası açısından dengeli bir kentleşme, kentin artan nüfusunun (özellikle gelişmekte olan ülkelerde bunun en temel nedeni kırdan kente göçtür) sanayi ve hizmetler sektörü tarafından absorbe edilmesidir. Dengeli bir kentleşme için tarımsal nüfusun yılda ne kadar artması ve azalması gerekeceğini belirleyen üç unsur bulunmaktır:

1)Toplam istihdam

2)Tarımsal istihdam

3)Tarım dışı istihdam

N= toplam istihdamı, T=tarımsal istihdamı, NT= tarım dışı istihdamı göstermektedir.

$$N = T + NT \quad (1)$$

Toplam istihdam artış hızı istihdam bileşenlerinin ağırlıkları ile değişim hızlarının çarpımının toplamıdır.

$$\Delta N / N = T / N \times \Delta T / T + NT / N \times \Delta NT / NT \quad (2)$$

(2) nolu denklemden faydalanarak tarımdaki istihdam artışı aşağıdaki gibi yazılabilir.

$$\text{Tarım sektöründe istihdam artışı} = \Delta N / N - NT / N \times \Delta NT / NT \quad (3)$$

Bir ekonomide tarım sektöründe istihdam artsa da bu istihdam artışının bir kısmı tarım dışı sektörlere kayacaktır. Kentte istihdam edilenler veya göçenler de tarım sektörü istihdamındaki %1 lik değişmenin belli kısmına denk gelecektir. Bu kısım tarım dışı istihdamın ağırlığına göre belirlenir. Örneğin, tarım dışı sektör istihdamının genel istihdam içindeki ağırlığı %50 ve tarımdaki istidam artışı da %1 ise, bu %1 lik tarımsal istihdam artışının %50'si kentlere göç edecek veya kentlerde istihdam edilecektir. Bu açıklama formal şekilde $\Delta T / T \times NT / N$ olarak yazılabilir. Tarım sektöründeki istihdam artışı kentsel göç dikkate alınarak aşağıdaki (4) no'lu denklemdeki gibi ifade edilebilir:

$$\text{TarımSektöründeki İstihdam artışı} = \Delta T / T - \Delta T / T \times NT / N \quad (4)$$

(4) ve (3) no'lu denklemler aynı tanımlar olduğu için eşitlenerek, elde edilen (5) no'lu denklemden, dengeli bir kentleşme veya göç için tarım sektöründe gerekli olan istihdam artış hızı hesaplanabilir.

$$\Delta T / T - \Delta T / T \times NT / N = \Delta N / N - NT / N \times \Delta NT / NT \quad (5)$$

$$\Delta T / T\,(1 - NT / N) = \Delta N / N - NT / N \times \Delta NT / NT$$

$$\Delta T / T = (\Delta N / N - NT / N \times \Delta NT / NT) / (1 - NT / N) \quad (6)$$

(6) denklem dengeli bir kentleşme için tarımdaki istihdam hızını vermektedir. Bu hız Türkiye için hesaplanarak fiili tarımsal istihdam hızı ile kıyaslanarak bazı değerlendirmeler yapılabilir. Buradaki hesaplamalar tarım sektöründeki istihdam artışının %50 sinin tarım dışı sektörler tarafından massedildiği varsayımına göre yapılmıştır[3]. Tablo 4'te bu hesaplama sonuçları verilmektedir.

Tablo 4: 2002-2012 Yılları Arasında Türkiye'de Kırdan Kente Göçün Yönü

	z hesap	**z fiili**		**Göç Yönü**
2002	-0,06045479	-0,078007		**kent**
2003	-0,02757135	-0,039287		**kent**
2004	0,00246578	0,0050244		**nötr**
2005	-0,18960644	-0,284266		**kent**
2006	-0,02595763	-0,047924		**kent**
2007	-0,00417241	-0,008152		**nötr**
2008	0,01444639	0,0306143		**kır**

3 Bunun temel nedeni Türk tarımında görülen ölçeğe göre sabit getiri varsayımıdır. Türk tarım sektörünün büyük kısmını küçük aile işletmelerinin oluşturması, teknolojik yeniliklerden yararlanamamak, tarım işletmelerinin küçük ve parçalı bir yapıya sahip olması vb. nedenler ölçeğe göre sabit getirinin nedenleri olarak gösterilebilir.

	z hesap	z fiili		Göç Yönü
2009	0,05291865	0,1106459		**kır**
2010	-0,04504384	-0,087417		**kent**
2011	0,02921754	0,0645161		**kır**
2012	0,09861342	0,2111973		**kır**

Tablo 4'teki z fiili değeri tarımsal istihdamın tamamının tarım sektörü tarafından massedildiğini ve z fiili değeri de tarımsal istihdamın %50'sinin massedildiğini gösteren hesaplamaları yansıtmaktadır. Örneğin 2002 yılında tarımsal istihdamın %50 oranında tarım sektörü tarafından massedildiği varsayımı altında tarımdaki istihdamın azalışı z hesaplanan değer olarak %6 olurken, gerçekte tarım sektöründeki istihdam azalışı %7 olmuş ve %1'lik bir kesim kente göç etmiştir. 2003 yılında tarımdaki istihdam azalışı hesaplanan değer %2 olurken, z fiili değerinin %3 olmuş, yine %1'lik kesimin kente göç ettiği söylenebilir. 2004 yılın hesaplanan ve fiili değerler arasında çok farklılık yoktur. Dolayısıyla kırdan kente göçün olmadığı söylenebilir. 2008-2009 yılları arasında göçün yönü tersine dönmüş ve tarım sektöründeki istihdam artmıştır. 2011-2012 yılları arasında yine tarım sektöründe istihdamın arttığı söylenebilir. 2008-2009 yılları arasında bu tersine göçün nedeni ve dolayısıyla tarım sektöründeki istihdamın artış nedeninin ekonomik krizden kaynaklı olduğu söylenebilir. 2011-2012 yıllarındaki tarım sektöründeki istihdam artışı, dolayısıyla kentten kırsal alana göçün nedeni dünya tarım ürünleri fiyatlarındaki artış olduğu söylenebilir (Cengiz vd;2012). Kırsal alana göçün olduğu yıllarda, ekonominin toplam istihdam yaratma kapasitesinin kent kesiminde (sanayi ve hizmetler sektöründe) azaldığı ve sığınak sektör olarak tarım sektöründe geçimlik düzeyde de olsa kalmanın rasyonel olduğu vurgulanabilir.

5. SONUÇ

Bir ülkenin dengeli kalkınma ve kentleşmesi için tarım sektöründeki istihdamın azalmasının ve artmasının önemli olduğu, çalışmanın hipotezi olarak kabul edilmiştir. Her ülke makro açıdan kendi kalkınma yoluna sahip olmasına rağmen, ekonomik kalkınmanın bütün ülkeler açısından ortak özelliği işgücünün tarımdan sanayiye ve hizmetler sektörüne doğru hareket etmesidir. Dengeli kentleşme için kırdan kente gelen bu iş gücünün kentteki sanayi ve hizmetler sektörü tarafından massedilmesi gerekir. Kırdan kente göçü açıklayan neoklasik modeller aşırı kentleşmenin maliyetlerini dikkate almamakta, sanayi ve hizmetler sektörünün tarımdan gelen bu işgücünü gerek formal gerekse informal sektörler tarafından massedilebileceğini ortaya koymaktadırlar. Sanayisizleşme politikaları, tarımın kapitalistleşmesi, iletişim ve telekomünikasyondaki gelişmeler kentte yaşamanın artan maliyetleri, göçün tam tersine yani kentten kırsal alana da olabileceğini ortaya koymuştur. Fakat tersine göçün nedenleri gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için farklılık göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde, kırsal alanda yaşayıp kentlerdeki sanayi ve hizmetler sektörüne işe gidip gelenler, kentleşmenin yarattığı ekonomik ve sosyal maliyetlerin artması neticesinde bu yolu seçmişlerdir. Oysa gelişmekte olan ülkelerde, kentteki sanayi ve hizmetler sektörünün yeterince gelişmemesi ve istihdam yaratmaması informal sektörün varlığında bile tersine göçe neden olabilmektedir.

Türkiye'de tarım sektöründeki işgücü fazlasının kentlere göç etmesi 1950'li yıllarda tarımın mekanizasyonuyla hızlanmış, 2000'li yılların başından itibaren bu ivme izlenen ekonomi politikaları neticesinde daha da artmıştır. Türkiye'de kırsal alanda yalnızca tarımla iştigal edenlerin sayısı yıllar geçtikçe azalmış, tarımın getirisinin düşmesi bu yöndeki eğilimi artırmıştır. Bunun yanısıra kentteki sanayi sektörünün yeterince istihdam yaratmaması, ekonomik şoklarda göçün tersine dönmesine yol açabilmiştir. Türkiye'de yaratılan milli gelirden tarım sektöründe çalışanların payı giderek azalmıştır. 2008-2009 ve 2011-2012 yılları arasında tarım sektöründe istihdamın şaşırtıcı bit şekilde arttığı ve yapılan amprik çalışmada da kentten kırdan geriye göçün olduğu görülebilir. Bunun en önemli nedenlerinden biri tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesidir.1986-1988 yılları arasında çiftçinin eline geçen fiyatlar Türkiye'de dünya fiyatlarının %21 daha üstündeyken 2007-2009 yılları ortalaması dünya fiyatlarının %38 üzerindedir. OECD'de ise bu oran aynı dönemde %28'den %13'e düşmüştür. Dolayısıyla tarımdaki korumacılığın artması, kentten kıra göçün önemli nedenlerinden birisidir. Tersine göç tartışmasının Türkiye için en olumsuz tarafı, emek yoğun bir sektör olan tarım sektöründe teknoloji yeterince gelişmediğinden tarım sektörünü daha çok işgücüne bağımlı hale getirip, çıktıyı ve verimliliği azaltması olasılığıdır.

KAYNAKÇA

Akyıldız, H. (2006). *Türkiye'de istihdamın analitik dinamiği*. Asil Yayın Dağıtım.

Bairoch, P. (1988). *Cities and economic development from the dawn of history to the present*. University of Chicago Press.

Bilgin, C., & Arı, E. (2010). *ABD deneyimi ışığında emek piyasası reformu ve işsizliği azaltıcı politikalar* (Yayın No: 2010-25). İstanbul Ticaret Odası.

Büyükduman, İ. (2013). *Bir kent efsanesi konut balonu*. Scala Yayıncılık.

Caldwell, J. C. (1969). *African rural-urban migration to Ghana's town*. Columbia University Press.

Cengiz, V., & Baydur, C. M. (2009). Considering the inefficiencies in labor market for an explanation of migration fact from rural to urban areas in Turkey. *Revista Tinerilor Economisti (The Young Economists Journal), 1*(13), 113–129.

Cengiz, V., Şahin, L., & Atasever, M. (2012). The determinants of Turkish agricultural employment. *Revista Tinerilor Economişti, 9*(19), 174–189.

Cole, W. E., & Sanders, R. D. (1985). Internal migration and urban employment in the Third World. *American Economic Review, 75*(3), 481–494.

Corden, W. M., & Findlay, R. (1975). Urban unemployment, intersectoral capital mobility, and development policy. *Economica, 42*(165), 59–78.

Fallon, P. R. (1983). Education and the duration of job search and unemployment in urban India: An empirical analysis based on a survey of Delhi job seekers. *Journal of Development Economics, 12*(3), 327–340.

Fields, G. S. (1975). Rural-urban migration, urban unemployment and under-employment, and job-search activity in LDCs. *Journal of Development Economics, 2*(2), 165–187.

Gökçe, B. (1996). *Türkiye'nin toplumsal yapı ve toplumsal kurumlar*. Savaş Yayınevi.

Grigg, D. (1977). E. G. Ravenstein and the "laws of migration." *Journal of Historical Geography, 3*(1), 41–54.

Harris, J. R., & Todaro, M. P. (1970). Migration, unemployment and development: A two-sector analysis. *American Economic Review, 60*(1), 126–142.

Kalça, A. (1999). Sanayileşme temeline dayanmayan şehirleşme ve kayıt dışı istihdam. İ. Öztürk, M. Aykaç ve A. Ekerim (Ed.), *Kent yönetimi ve çevre politikaları* içinde (C. 2). İBB İSTAÇ Genel Müdürlüğü Yayın No: 6/2.

Kasarda, J. D., & Crenshaw, E. M. (1991). Third World urbanization: Dimensions, theories, and determinants. *Annual Review of Sociology, 17*, 467–501.

Keyder, Ç., & Yenal, Z. (2011). Agrarian change under globalization: Markets and insecurity in Turkish agriculture. *Journal of Agricultural Change, 11*(1), 60–86.

Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography, 3*(1), 47–57.

Lewis, W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *Manchester School of Economics, 22*(2), 131–191.

Lowry, I. S. (1990). World urbanization in perspective. *Population and Development Review, 16*, 148–176.

Mazumdar, D. (1973). Labour supply in early industrialization: The case of the Bombay textile industry. *Economic History Review, 26*(3), 477–496.

Montgomery, J. D. (1991). Social networks and labour market outcomes: Towards an economic analysis. *American Economic Review, 81*(5), 1408–1418.

Nafziger, E. W. (2012). *Economic development*. Cambridge University Press.

OECD. (2011). *Evaluation of agricultural policy reforms in Turkey*. OECD Publishing.

Papola, T. S. (1981). *Urban informal sector in a developing economy*. Vikas Publishing House.

Ranis, G., & Fei, J. C. H. (1961). A theory of economic development. *American Economic Review, 51*(4), 533–565.

Ranis, G., & Stewart, F. (1999). V-goods and the role of the urban informal sector in development. *Economic Development and Cultural Change, 47*(2), 259–288.

Ravenstein, E. G. (1885). The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society, 48*(2), 167–227.

Ravenstein, E. G. (1889). The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society, 52*(2), 241–301.

Sabot, R. H. (1975). *A comparative analysis of rural-urban labor market interactions* [Mimeo]. World Bank.

Satterthwaite, D., McGranahan, G., & Tacoli, C. (2010). Urbanization and its implications for food and farming. *Philosophical Transactions of the Royal Society B, 365*, 2809–2820.

Selamoğlu, A., & Lordoğlu, K. (2006). *Katılım sürecinde Avrupa Birliği ve Türkiye'de işgücü ve istihdamın görünümü*. Belediye-iş Yayınları.

Sovani, N. V. (1964). The analysis of over-urbanization. *Economic Development and Cultural Change, 12*(2), 113–122.

Stark, O. (1980). On slowing metropolitan city growth. *Population and Development Review, 6*(1), 95–102.

Stiglitz, J. E. (1974). Alternative theories of wage determination and unemployment in LDC's: The labor turnover model. *Quarterly Journal of Economics, 88*(2), 194–227.

Stiglitz, J. E. (1976). The efficiency wage hypothesis, surplus labour, and the distribution of income in L.D.C.s. *Oxford Economic Papers, 28*(2), 185–207.

Todaro, M. P. (1969). A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries. *American Economic Review, 59*(1), 138–148.

Todaro, M. P. (1980). Internal migration in developing countries: A survey. R. A. Easterlin (Ed.), *Population and economic change in developing countries* içinde. University of Chicago Press.

TÜİK. (2012). *Tarımsal işletmeler anketi*. http://www.tuik.gov.tr

Tümertekin, E. (1973). *Türkiye'de şehirleşme ve şehirsel fonksiyonlar* (Yayın No: 1840). İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Yap, L. Y. L. (1977). The attraction of cities: A review of the migration literature. *Journal of Development Economics, 4*(3), 239–264.

Yılmaz, C. (2015). Türkiye'de kırsal nüfusun değişimi ve illere göre dağılımı (1980–2012). *Doğu Coğrafya Dergisi, 20*(33).

YENİ İKTİSAT TARİHİ AKIMI VE İKTİSAT TARİHİ YAZIMINA KATKILARI[1]

Ahmet Uzun

Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

1. Giriş

İktisat tarihi, görece genç bir bilim dalıdır. Özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren iktisatçıların tarihsel arka planı inceleme ihtiyacı duymasıyla bağımsız bir disipline dönüşmeye başlamış; bu süreç yirminci yüzyılın başlarında belirginleşmiştir. Disiplinin inceleme alanı konusunda tarihçiler ile iktisatçılar arasında görüş ayrılığı vardır: tarihçiler iktisat tarihini insanoğlunun tarihsel koşullarını ele alan bir alan olarak tanımlarken, iktisatçılar onu geçmiş dönemlerin uygulamalı iktisadı olarak görmektedir (Güran, 1991, s. 2). Bununla birlikte her iki disiplin de belirli sınırlar dâhilinde aynı sorunları ele alır ve aynı kavramsal araçları kullanır (Cipolla, 1991, s. 8). Nitekim iyi bir iktisat tarihi yazımı için iktisat teorisi ve kantitatif metodoloji ne kadar gerekliyse, sağlıklı bir iktisat teorisi yazımı için de iktisat tarihi verileri o denli zorunludur (Sutch, 1991, s. 272).

İktisat tarihi yazımını etkileyen başlıca akımlar arasında Annales Okulu ve Marksist tarih ekolü öne çıkmaktadır. Annales Okulu, birbiriyle ilişkili disiplinlerin araçlarını birleştirerek 'total tarih' anlayışı çerçevesinde çok katmanlı analizler gerçekleştirmiştir (Forster, 1978, s. 58). Marksist ekol ise materyalist bir temele dayanır; ancak, ekole mensup tarihçilerin çoğu tarihsel gelişmeyi yalnızca sınıf çatışmasına indirgemeyi reddeder (Cohen, 1978, s. 29-32). Her iki ekol de tarihsel ilgiyi siyasi olaylardan ekonomik ve toplumsal alanlara kaydırarak uzun dönem kavramının iktisat tarihi araştırmalarında temel bir analiz aracı hâline gelmesini sağlamıştır (Pamuk, 1988, s. 15). Bu çalışmada yakın geçmişte öne çıkan yeni iktisat tarihi akımının evrimi ve iktisat tarihi yazımına katkıları ele alınmaktadır.

2. Yeni İktisat Tarihi Akımının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Yeni iktisat tarihi akımının başlangıcı genellikle 1957 yılına dayandırılmaktadır. O yıl İktisat Tarihi Derneği ile Ulusal Ekonomik Araştırmalar Bürosu'nun ortaklaşa düzenlediği konferansa Alfred Conrad ve John Meyer tarafından sunulan iki tebliğ —Economic Theory, Statistical Inference and Economic History ile The Economics of Slavery in the Antebellum South— bu yeni yaklaşımın dönüm noktaları olmuştur (North, 1997, s. 412). Bununla birlikte ekol birdenbire ortaya çıkmış bir hareket değildir; William Parker, Douglass North ve Jonathan Hughes gibi isimler ekolün doğuşu açısından daha önce önemli çalışmalar yapmıştı. Thomas Ashton, Marc Bloch, Earl Hamilton ve W. W. Rostow gibi öncü isimlerin çalışmalarının da klimetrik gelenek içinde değerlendirilebileceği belirtilmektedir (Meiners-Nardinelli, 1986, s. 511).

'Klimetrik' (cliometric) terimi, Yunanca tarih düşüncesini ifade eden 'klio' ile ölçme tabirinin birleşiminden türetilmiş olup ilk kez Stanley Reiter tarafından kullanılmıştır (Goldin, 1995, s. 191). Kırk yılı aşkın geçmişe sahip ekolün gelişimi üç dönemde incelenebilir. İlk dönemde (1965-75)

1 Bu makale, yazarın aynı başlık ile Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, 2001, (Doç.Dr. Feramuz AYDOĞAN'a Armağan), s. 80-93.'te yayımlanan makaleden özetlenerek hazırlanmıştır.

klimetrik yöntemi kullanan yayınların Journal of Economic History içindeki payı artmıştır; bu pay, 1956-60'ta yüzde ondan 1971-75'te yüzde yetmiş ikiye yükselmiştir (Whaples, 1991, s. 289-301). Bu evrede araştırmalar Amerikan demiryollarının ekonomik etkileri, köleliğin kârlılığı ve Büyük Buhranın nedenleri gibi konulara yoğunlaşmış; genç iktisatçılar yerleşik tarih kabullerine kapsamlı biçimde itiraz etmiştir. İkinci dönemde (1975-85) ekol kendi özgün düşünce yapısını inşa etmiş, iç eleştiri mekanizmaları gelişmiş ve günün ekonomik-sosyal sorunları da araştırma gündemine girmiştir (Goldin, 1997, s. 396). Üçüncü dönemde ise düşük verimlilik, gelir eşitsizliği, kadın işgücü ve makroekonomik politikaların etkinliği gibi çağdaş sorunlar klimetrik perspektifle ele alınmaya başlanmış; Keynes'in 'iktisatçı bugünü geçmişin ışığında geleceğin amaçları için incelemelidir' ilkesi, somut bir çerçeveye kavuşturulmuştur (Cipolla, 1991, s. 8).

Ekolün kısa sürede yükselmesinde birkaç yapısal etken belirleyici olmuştur: pozitif iktisat teorisinin güçlenmesi, ekonometrinin ve bilgisayar teknolojisinin hızla gelişmesi, regresyon analizinin yaygınlaşması ve mikro ile makro iktisat alanlarında ampirik araştırmaların ilerlemesi (Heckman, 1997, s. 404). Öte yandan iki entelektüel trendin kesişmesi de kritik rol oynamıştır. İktisat tarihinde geniş veri toplama eğiliminin ortaya çıkışı ile iktisatta karmaşık teorik-istatistiksel yöntemlerin gelişmesi, yeni iktisat tarihi akımı tarafından başarıyla harmanlanmıştır (Meiners-Nardinelli, 1986, s. 512).

3. Ekolün Genel Esasları

Klimetrik ekol iktisat tarihi için yeni bir araştırma yöntemi getirmişti. Bu gerekçeyle 1993'te Douglass North ve Robert W. Fogel Nobel İktisat Ödülü'ne layık görülmüştü. Ekol mensuplarını diğer iktisat tarihçilerinden ayıran temel husus, iktisat teorisini bir doktrin olarak değil bir yöntem olarak kullanmalarıdır. McCloskey bu noktada şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Klimetrisyen, iktisat teorisini tarihin adına tarihsel olgulara uygulayan bir iktisatçıdır; bunu yaparken her zaman kantitatif araçlara başvurması da gerekmez (McCloskey, 1978, s. 15). Dolayısıyla ekolü yalnızca ekonometriye dayalı çalışmalarla özdeşleştirmek hatalı olur; sosyal kurumların yapısı ve performansı da klimetrik analizin kapsamına girmektedir.

Ekol bünyesinde iki önemli alt dal gelişmiştir. Fogel, Williamson ve Engerman'ın öne çıktığı ekonometrik tarih dalı temel ekonomik argümanların yeniden yorumlanmasını, geleneksel tarih yazımının hatalı verilerinin düzeltilmesini ve tarihsel sorunların yeni ampirik bulgularla ele alınmasını hedefler. Mülkiyet hakları okulu ise mülkiyet hakları, kurumsal değişim ve hukuk-ekonomi ilişkisi üzerine yoğunlaşmış olup Douglass North'un çalışmaları bu yaklaşımın en güçlü örnekleri arasında yer almaktadır. Bu okuldaki araştırmacıların büyük bölümü hükümetin ekonomik büyümeyi teşvik etme ya da engelleme konusundaki rolünü incelemiştir (Meiners-Nardinelli, 1986, s. 513-20).

4. Ekolün İktisat Tarihi Yazımına Katkıları

Klimetrik ekolün temel katkısı, iktisat tarihi analizlerini iktisat teorisi ve kantitatif yöntemler ışığında yeniden şekillendirmesidir. North'a göre bu hareket, iktisat tarihçilerinin kurumlar veri iken ekonomilerin niçin farklı performans sergilediğini anlamalarına önemli ölçüde yardımcı olmuş; kanun, anayasa, norm ve davranış kalıpları gibi insani etkileşimi biçimlendiren yapıları kavrama çabalarını yeniden gündemin merkezine taşımıştır (Goldin, 1995, s. 200). McCloskey ise ekolün ilk büyük başarısını yanlış kullanılan verilerin düzenlenmesi ve hatalı yorumlanmış ekonomik olayların sorgulanması olarak tanımlamakta; ikinci kazanım olarak kantitatif araçlar yardımıyla pek çok yerleşik teorinin eksikliklerinin gün yüzüne çıkarılmasını saymaktadır. Örneğin Rostow'un aşamalı büyüme teorisine ilk klimetrisyenler tarafından güçlü itirazlar yöneltilmiş; Paul David ABD için öne sürülen 'kalkış' tarihini ölçüme tabi tutmuş, Fogel ve Fishlow ise Schumpeter'ın demiryollarına ilişkin değerlendirmesini ampirik olarak sınamıştır (McCloskey, 1978, s. 15-21).

Sanayi devrimi bu bağlamda en çarpıcı örneklerden birini oluşturmaktadır. Tunzelmann sanayi devriminin ilk evrelerinde buhar gücünün etkisinin son derece sınırlı kaldığını; Hyde ise hem ekonomik faktörlerin hem de teknolojik iyileşmelerin yeni teknolojilerin benimsenmesinde belirleyici rol oynadığını ortaya koymuştur. Bu çalışmalar İngiliz sanayileşme sürecinin temel kavramlarının yeniden yorumlanmasını sağlamış, hatta 'sanayi devrimi' kavramının yanıltıcı boyutlar taşıdığına dikkat çekilmiştir (Crafts, 1989, s. 25-43). Yeni iktisat tarihçileri büyümenin yavaş ve düzensiz seyrettiğini, buhar gücünün görece geç yayıldığını ve geçmişten ani bir kopuş yaşanmadığını vurgulayarak sanayileşmeyi uzun soluklu, kademeli bir süreç olarak yeniden tanımlamıştır (Davis, 1989, s. 48). Amerikan ekonomik tarihinde de benzer bir revizyon süreci yaşanmış; Fogel demiryollarının ekonomik büyüme için vazgeçilmez olmadığını, Conrad ve Meyer köleliğin kârsız olmadığını, Engerman ise iç savaşın Kuzey sanayileşmesinde temel bir itici güç oluşturmadığını göstermiştir (Goldin, 1995, s. 194-205).

5. Ekole Yönelik Eleştiriler

Klimetrik ekol çeşitli cephelerde eleştirilere hedef olmuştur. En kapsamlı itiraz, ekolün neoklasik iktisadı teorik çerçeve olarak benimsemesinin analizleri daralttığı yönündedir. Neoklasik yapının ahistorik varsayımları kültür, girişimcilik, piyasa dışı kurumlar ve siyasal dinamikler gibi faktörlerin yeterince irdelenmesini engellemiştir. Bu eleştiri özünde neoklasik teorinin kullanılmasına değil, onun tüm dönem ve sorunlara tek başına uygulanmasına yöneliktir (Greif, 1997, s. 400-401). Sonuç olarak eleştiriler, ekolün hem incelenebilecek konu yelpazesini daralttığı hem de iktisat tarihinin iktisat teorisine olası katkısını sınırladığı görüşündedir.

İkinci önemli eleştiri, ekolün tarih araştırmalarına getirdiği karşıt-gerçek (counterfactual) yöntemine ilişkindir. Fogel'ın demiryollarının Amerikan ekonomisi üzerindeki etkisini ölçmek için bu ulaşım araçlarının hiç inşa edilmediğini varsayması bu tekniğin en meşhur örneğidir. Geleneksel iktisat tarihçileri söz konusu yöntemi, gerçek tarihin yalnızca fiilî olaylarla ilgilenmesi gerektiğini ileri sürerek reddetmiştir (Meiners-Nardinelli, 1986, s. 516). Hill ve Ende ise hipotezlerin daima iktisat teorisinden türetilip istatistiksel testlerle doğrulanmaya çalışılmasının iktisat tarihinin daha

genel ve insani hedeflerini geri plana ittiğini savunmakta; Polanyi kardeşlerin mirasına atıfla bu yaklaşımın tarihsel bilgiyi ekolün dar sınırlarının ötesine taşıyabileceğini vurgulamaktadır (Hill ve Ende, 1994, s. 17-26).

Eleştirilere karşı John Meyer, itirazların verimli tartışmalara zemin hazırladığını belirtmekte ve klimetrisyenlerin yalnızca kantitatif değil kalitatif açıdan da başarılı olduklarını vurgulamaktadır (Meyer, 1997, s. 409-10). Goldin ise direnci büyük ölçüde model kullanımına yabancılıkla ve yeni bulguların köklü kabullerle çelişmesiyle açıklamaktadır (Goldin, 1995, s. 194).

6. Ekolün Geleceği

Yeni iktisat tarihi akımının geleceği konusunda ekol mensupları ile eleştirmenler arasında belirgin bir görüş ayrılığı sürmektedir. North, ekolün sistematik bir teorik bütün ve karmaşık kantitatif yöntemler aracılığıyla insanlığın ekonomik geçmişine dair pek çok kabulü köklü biçimde değiştirdiğini ya da düzelttiğini belirtmektedir. Geleceğe ilişkin iyimserliğini iki gerekçeye dayandırmaktadır. Bunlardan ilki iktisatçıların, tercihlerin niteliğini ve siyasi-ekonomik sistemleri kapsayan daha geniş modeller kurma eğilimidir. Diğeri ise iktisat tarihçilerinin değişim sürecinin temel dinamikleriyle giderek daha fazla yüzleşmesidir (North, 1997, s. 412-14). Demografi, teknoloji ve kurumsal yapı herhangi bir zaman dilimindeki ekonomik performansı belirleyen üç temel etken olarak öne çıkmakta; iktisatçıların anlamlı politikalar üretebilmek için bu süreçleri hesaba katması giderek zorunlu hâle gelmektedir.

Bununla birlikte ekolün son dönemde nispi bir gerileme yaşadığı da gözlemlenmektedir. Bu gerilemenin başlıca nedenlerinden biri mülkiyet hakları okulunun yeterince ilgi görmemesidir (Rutten, 1980, s. 137-42). Bir diğer neden, iktisat teorisi ile iktisat tarihi arasındaki ilişkinin tek yönlü seyretmesi ve bunun sonucunda iktisatçıların iktisat tarihini yalnızca teorinin uygulandığı bir alan olarak görmeye başlamasıdır (Meiners-Nardinelli, 1986, s. 521-22). Bu sorunun aşılması, ekolün metodolojik etkinliğini somut biçimde ortaya koymasına bağlıdır.

Sonuç

Yeni iktisat tarihi akımı, tarih yazımında kapsamlı bir metodolojik dönüşümün öncüsü olmuştur. Ekol sayesinde iktisat tarihi disiplini iktisat bilimine belirgin biçimde yaklaşmış; iktisat tarihçilerinin ürettikleri bulguların taşıdığı değer giderek daha iyi anlaşılmıştır. Daha titiz verilerle yürütülen çalışmalar pek çok yerleşik kabulü revize etmiş, kantitatif tekniklerin geniş kullanımı hem daha güvenilir bilgiye ulaşılmasını hem de yeni araştırma konularının keşfedilmesini sağlamıştır. Yeni iktisat tarihi akımının iktisat tarihinin sonunu hazırladığı tezi tutarlı görünmemektedir; aksine iktisat tarihinin iktisat bilimine yaklaşması, onun bu alan için taşıdığı önemi artırmıştır.

Ekolün kapsamı daralttığına yönelik eleştiri göz ardı edilemez; ancak iktisat teorisindeki gelişmeler bu sorunu kısmen hafifletmektedir. ABD kökenli olmasına karşın kısa sürede küresel ölçekte yayılan ekol, Avrupa'dan Asya ve Avustralya'ya uzanan geniş bir coğrafyada benimsenmiştir. Bu başarının sürdürülebilmesi için ekolün iktisat tarihini tarih disiplininden koparmak yerine onunla sentez yolları araması gerekmektedir. İktisat ve tarih, birbirinin rakibi değil

tamamlayıcısıdır; her iki disiplinin beşeri boyutları dikkate alındığında bu ilişki daha açık biçimde ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

Cipolla, C. M. (1991). Between Two Cultures: An Introduction to Economic History. New York.

Cohen, J. S. (1978). The Achievements of Economic History: The Marxist School. Journal of Economic History, 38(1), 29-57.

Crafts, N. F. R. (1989). The New Economic History and the Industrial Revolution. İçinde P. Mathias ve J. A. Davis (Ed.), The First Industrial Revolutions (s. 25-43). Oxford.

Davis, J. A. (1989). Industrialization in Britain and Europe before 1850: New Perspectives and Old Problems. İçinde P. Mathias ve J. A. Davis (Ed.), The First Industrial Revolutions (s. 44-68). Oxford.

Davis, L. E. (1998). The Cliometricians Pursue Leviathan. Journal of Interdisciplinary History, 29(2), 273-282.

Forster, R. (1978). Achievements of Annales School. Journal of Economic History, 38(1), 58-75.

Goldin, C. (1995). Cliometrics and the Nobel. Journal of Economic Perspectives, 9(2), 191-199.

Goldin, C. (1997). Exploring the Present Through the Past: Career and Family Across the Last Century. American Economic Review, 87(2), 396-399.

Greif, A. (1997). Cliometrics After 40 Years. American Economic Review, 87(2), 400-403.

Güran, T. (1991). İktisat Tarihi. İstanbul.

Heckman, J. (1997). The Value of Quantitative Evidence on the Effect of the Past on the Present. American Economic Review, 87(2), 405-407.

Hill, L. E. ve Ende, E. T. V. (1994). Towards a Personal Knowledge of Economic History. American Journal of Economics and Sociology, 53(1), 17-26.

McCloskey, D. N. (1978). The Achievements of the Cliometric School. Journal of Economic History, 38(1), 13-28.

Meiners, R. E. ve Nardinelli, C. (1986). What Has Happened to the New Economic History. Journal of Institutional and Theoretical Economics, 142(3), 510-527.

Meyer, J. R. (1997). Notes on Cliometrics' Fortieth. American Economic Review, 87(2), 409-411.

North, D. (1997). Cliometrics-40 Years After. American Economic Review, 87(2), 412-414.

Pamuk, Ş. (1988). 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914. İstanbul.

Resnick, S. ve Wolf, R. (1982). A Reformulation of Marxian Theory and Historical Analysis. Journal of Economic History, XLII(1), 53-59.

Rutten, A. (1980). But it Will Never be Science, Either. Journal of Economic History, 40, 137-142.

Sutch, R. (1991). All Things Reconsidered. Journal of Economic History, 51(2), 271-288.

Whaples, R. (1991). A Quantitative History of the Journal of Economic History. Journal of Economic History, 51(2), 289-301.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E EKONOMİK YAPININ DÖNÜŞÜMÜ

Bayezıt UYANIR[1]

ÖZ

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan süreçte ekonomik yapının tarihsel dönüşümünü incelemektedir. Analiz, klasik Osmanlı ekonomik sisteminin kurumsal özelliklerinden başlayarak 19. yüzyılda yaşanan küresel kapitalist dönüşümün Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerine ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında geliştirilen milli iktisat politikalarına kadar uzanmaktadır.

Osmanlı ekonomik yapısı uzun süre devlet merkezli ve iaşe temelli bir sistem olarak varlığını sürdürmüş ancak sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan yeni küresel ekonomik düzen karşısında yapısal bir dönüşüm geçirmek zorunda kalmıştır. Tanzimat dönemi ile birlikte dışa açılma süreci hızlanmış, bu durum ekonomik bağımlılığı artırmıştır. II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan milli iktisat anlayışı ise yerli üretimi ve ekonomik millileşmeyi hedefleyen bir yaklaşım olarak dikkat çekmektedir. Cumhuriyet döneminde ise bu düşünce devletçilik politikaları aracılığıyla kurumsallaşmış ve ekonomik kalkınma stratejisinin temelini oluşturmuştur.

Bu çalışma, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan ekonomik dönüşümü ele alarak tarihsel bir değerlendirme sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı ekonomisi, Cumhuriyet ekonomisi, milli iktisat, devletçilik, ekonomik dönüşüm.

ABSTRACT

This study examines the historical transformation of the economic structure from the Ottoman Empire to the Republic of Türkiye. The analysis begins with the institutional characteristics of the classical Ottoman economic system and extends to the impact of global capitalist transformation in the 19th century, as well as the national economic policies developed in the early Republican era. The study particularly focuses on changes in production relations, the redefinition of the state's role within the economic system, and the development of the idea of economic independence.

The Ottoman economic structure long functioned as a state-centered and provisioning-based system; however, it underwent structural transformation under the influence of the new global economic order that emerged after the Industrial Revolution. With the Tanzimat period, the process of economic openness accelerated, leading to increased dependency. The "national economy" approach that emerged during the Second Constitutional Era emphasized domestic production and economic nationalism. In the Republican period, this idea was institutionalized through statist economic policies and became a core element of the development strategy.

1 Atılım Üniversitesi, Öğretim Görevlisi.

In this context, the study provides a historical evaluation of the economic transformation from the Ottoman Empire to the Republic of Türkiye within a framework of continuity and rupture.

Keywords: Ottoman economy, Turkish Republic economy, national economy, statism, economic transformation.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş süreci, yalnızca siyasi bir rejim değişimi olarak değerlendirilemez. Bu dönüşüm aynı zamanda üretim ilişkilerinin, ekonomik kurumların ve devletin ekonomi içindeki rolünün yeniden tanımlandığı uzun bir tarihsel kırılmayı ifade eder. Klasik Osmanlı ekonomik sistemi, uzun süre boyunca kendi iç dengesini koruyabilen, ancak dış dünyadaki kapitalist dönüşüme uyum sağlamakta zorlanan bir yapı olarak varlığını sürdürmüştür.

19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi, üretim tekniklerini ve ticaret ilişkilerini kökten değiştirmiştir. Osmanlı ekonomisi ise bu yeni küresel sisteme eşit bir aktör olarak değil, giderek daha bağımlı hale gelen bir çevre ekonomi konumunda dahil olmuştur. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte bu bağımlı yapının dönüştürülmesi hedeflenmiş ve ekonomik bağımsızlık, siyasal egemenliğin tamamlayıcı bir unsuru olarak kabul edilmiştir.

1. Klasik Osmanlı Ekonomik Yapısı

Osmanlı ekonomik sistemi modern anlamda piyasa merkezli bir yapıdan ziyade, devletin güçlü düzenleyici rol oynadığı bir model üzerine kurulmuştur. Bu modelin temel amacı tamamen kâr değil, toplumsal düzenin ve iaşenin sürekliliğinin sağlanması olmuştur. Bu nedenle üretim ve dağıtım süreçleri sıkı devlet denetimi altında yürütülmüştür.

Klasik dönemde ekonomik yapının omurgasını *tımar sistemi* oluşturmuştur. Bu sistem sayesinde toprak mülkiyeti devlete ait olmuş, kullanım hakkı ise belirli hizmetler karşılığında sipahilere verilmiştir. Böylece hem tarımsal üretim düzenlenmiş hem de askeri sistem finanse edilmiştir. Ancak bu yapı, uzun vadede özel sermaye birikimini sınırlayan bir etki yaratmıştır.

Şehir ekonomilerinde ise *lonca sistemi* belirleyici olmuştur. Loncalar, üretim kalitesini kontrol eden, mesleki eğitim sağlayan ve fiyat istikrarını koruyan kurumlar olarak işlev görmüştür. Bununla birlikte bu yapı, teknolojik yeniliklerin sisteme dahil olma sürecini yavaşlatmış ve sanayileşme sürecine geçişi zorlaştırmıştır.

17. yüzyıldan itibaren tımar sisteminin çözülmesi, mali yapının bozulması ve merkezî otoritenin zayıflaması ekonomik sistemde kırılganlık yaratmıştır. Avrupa'da sermaye birikimi ve sanayi üretiminin hızlanması, Osmanlı ekonomisini rekabet açısından geride bırakmıştır.[2]

2 Pamuk, Ş. (2019) Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500–1914. İstanbul: İletişim Yayınları. s.140-177.

2. Tanzimat Sonrası Dönüşüm ve Ekonomik Bağımlılık Süreci

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, ekonomik yapısını yeniden düzenlemek amacıyla Tanzimat reformlarına yönelmiştir. Ancak bu reformlar çoğu zaman modernleşmeden ziyade dış sisteme uyum sağlama çabası şeklinde gerçekleşmiştir. Özellikle 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması, Osmanlı ekonomisinin dışa açıklığını önemli ölçüde artırmıştır.

Bu anlaşma ile yabancı tüccarlar iç pazarda geniş ayrıcalıklar elde etmiş, yerli üreticiler ise rekabet gücünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Aynı süreçte kapitülasyonların genişlemesi, ekonomik egemenliğin aşamalı olarak yabancı aktörlere geçmesine neden olmuştur.

Osmanlı ekonomisi bu dönemde giderek hammadde ihracatçısı, mamul mal ithalatçısı bir yapıya dönüşmüştür. Bu durum klasik ekonomik dengeyi bozmuş ve sanayi üretiminin gelişmesini engellemiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında artan dış borçlanma, mali sistemin sürdürülemez hale gelmesine yol açmıştır. 1881'de kurulan *Düyun-u Umumiye İdaresi*, Osmanlı gelirlerinin önemli bir bölümünü doğrudan kontrol altına almıştır. Bu gelişme, ekonomik bağımsızlığın fiilen kaybedilmesi anlamına gelmektedir.[3]

3. II. Meşrutiyet Dönemi ve Milli İktisat Fikrinin Ortaya Çıkışı

20. yüzyılın başlarında Osmanlı aydınları ve siyasal elitleri arasında ekonomik bağımsızlık fikri daha belirgin hale gelmiştir. II. Meşrutiyet sonrası dönemde ortaya çıkan "milli iktisat" anlayışı, yabancı sermaye karşısında yerli ekonomik aktörlerin güçlendirilmesini hedeflemiştir.

Bu yaklaşım yalnızca ekonomik bir politika değil, aynı zamanda toplumsal dönüşüm projesi olarak da değerlendirilmiştir. Yerli Müslüman-Türk girişimcilerin desteklenmesi, milli şirketlerin kurulması ve ekonomik faaliyetlerin millileştirilmesi bu politikanın temel araçları olmuştur.

Ancak Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı gibi büyük krizler, ekonomik kaynakların büyük ölçüde askeri harcamalara yönlendirilmesine neden olmuştur. Bu durum, milli iktisat politikalarının kurumsal olarak kalıcı hale gelmesini engellemiştir.[4]

Bununla birlikte bu dönem, Cumhuriyet'in ekonomik düşünce yapısının ideolojik temelini oluşturması açısından oldukça önemlidir.

4. Cumhuriyet Döneminde Ekonomik Yapılanma

Cumhuriyet'in kuruluşu, ekonomik açıdan oldukça zayıf bir mirasın devralındığı bir döneme denk gelmiştir. Uzun savaş yılları üretim kapasitesini azaltmış, altyapıyı zayıflatmış ve sermaye birikimini sınırlamıştır. Bu nedenle ekonomik kalkınma, yeni devletin en temel hedeflerinden biri haline gelmiştir.

3 Pamuk, Ş. (2019), a.g.e. s.231-233
4 Toprak, Z. (2023) Türkiye'de milli iktisat (1908–1918). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s.53-89.

1923 yılında toplanan *İzmir İktisat Kongresi* (Türkiye İktisat Kongresi), Türkiye'nin ekonomik yönelimini belirleyen kritik bir dönüm noktası olmuştur. Bu kongrede özel girişim desteklenmiş, ancak devletin yönlendirici rolü de açık biçimde kabul edilmiştir. Bu durum, Türkiye'nin tamamen liberal ya da tamamen planlı bir ekonomi modeline yönelmediğini göstermektedir.

1929 Dünya Ekonomik Krizi ise devletin ekonomik rolünü artıran önemli bir kırılma yaratmıştır. Bu dönemde devletçilik politikası, sanayileşmenin ana aracı haline gelmiştir. Sümerbank ve Etibank gibi kurumlar aracılığıyla hem üretim kapasitesi artırılmış hem de sanayi yatırımları devlet eliyle yönlendirilmiştir.[5]

5. Ekonomik Dönüşüm

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan ekonomik dönüşüm süreci hem süreklilik hem de kırılma unsurlarını birlikte barındırmaktadır. Klasik Osmanlı ekonomik yapısı uzun süre istikrar sağlamış olsa da küresel kapitalist sistem karşısında dönüşüm kapasitesini kaybetmiştir. Tanzimat dönemi bu yapıyı modernleştirmek yerine dışa bağımlılığı artırmıştır.

II. Meşrutiyet dönemi, milli ekonomi fikrinin ortaya çıktığı ideolojik bir zemin oluşturmuş, Cumhuriyet ise bu fikri kurumsal bir ekonomik modele dönüştürmüştür. Ekonomik bağımsızlık yalnızca teknik bir hedef değil, aynı zamanda ulusal egemenliğin temel bileşeni olarak kabul edilmiştir.[6]

SONUÇ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan iktisadi dönüşüm, uzun vadeli ve çok katmanlı bir süreçtir. Bu süreçte geleneksel ekonomik yapılar çözülmüş, dışa bağımlı bir ekonomi ortaya çıkmış ve nihayetinde Cumhuriyet döneminde milli ekonomi politikalarıyla yeni bir yönelim geliştirilmiştir.

Sonuç olarak Türkiye'nin ekonomik modernleşmesi, yalnızca ekonomik araçların değil aynı zamanda siyasi ve ideolojik tercihlerin de belirleyici olduğu tarihsel bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmelidir.

5 Boratav, K. (2015). Türkiye iktisat tarihi 1908–2009. Ankara: İmge Kitabevi. s.59-79.
6 Yıldırım, Seyfi "Ekonomi Alanındaki Gelişmeler", içinde Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, ed. Seyfi Yıldırım & Sadık Erdaş (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2021), s.323-324.

Kaynakça

Boratav, K. (2015). *Türkiye iktisat tarihi 1908–2009*. Ankara: İmge Kitabevi.

Pamuk, Ş. (2019) *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500–1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Toprak, Z. (2023) *Türkiye'de milli iktisat (1908–1918)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yıldırım, S. (2021). Ekonomi Alanındaki Gelişmeler. İçinde Seyfi Yıldırım & Sadık Erdaş (Ed.), *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (s.323-324). Siyasal Kitabevi.

OSMANLI VERGİ SİSTEMİ VE DÖNÜŞÜMÜ[1]

Prof. Dr. Ahmet Uzun, Sivas Cumhuriyet Ün., İİBF. İktisat Bölümü.
Dr. İlyas Özkök, Akdeniz Ün. İİBF. Maliye Bölümü.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin küçük bir beylikten büyük bir imparatorluğa uzanan tarihsel evriminde, kamu maliyesi ve vergi sistemi önemli değişiklikler geçirmiştir. Batı Avrupa'da feodalizmin etkisiyle mülk gelirlerine dayalı bir mali yapı uzun süre varlığını korurken ve düzenli bir vergi bürokrasisi geç teşekkül etmişken (Sur, 1949: 251-53); Osmanlı Devleti başlangıcından itibaren merkezî bir yapı kurarak vergilerin etkin olduğu bir kamu gelir sistemi benimsemiştir. Devletin sınırları genişleyip kamu kesimi büyüdükçe, düzenli gelir ihtiyacı artmış ve bu durum mali kurumlar ile vergi sisteminin giderek daha karmaşık bir yapıya evrilmesine yol açmıştır.

Vergi Sisteminin Oluşumu ve Klasik Vergi Sistemi

Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında yerel düzeyde şer'i esaslara göre toplanan ve harcanan gelirler hâkim durumdaydı. Osman Gazi döneminde Karacahisâr pazarındaki mallardan alınan ilk pazar vergisi (bac), istişare kararıyla ihdas edilmiş ilk örfi vergi niteliğindeydi. Kuruluş aşamasında ganimetler ve fethedilen yerlerden alınan sulh bedelleri ön planda iken (Sayın, 2000: 11-12); devlet büyüdükçe mali ihtiyaçlar artmış ve düzenli gelir kaynaklarının oluşturulması zorunlu hale gelmiştir (Karamursal, 1989: 1-3).

Askeri ve bürokratik kadroların genişlemesiyle birlikte tarımsal gelirleri teminat altına almak gerekmiş ve bu amaçla tımar sistemi oluşturulmuştur. Miri arazilerin hane işletmeleri esasına göre dağıtılmasına dayanan bu sistem, vergilendirmeyi kolaylaştırmıştır. Klasik dönem olarak adlandırılan 16. yüzyılda vergilendirmenin kurumsal çerçevesi olgunlaşmış ve vergiler şer'i ve örfi olmak üzere iki ana esasa dayandırılmıştır (Tabakoğlu, 2020: 323):

Öşür, haraç, ağnam ve cizye gibi vergiler şer'i esaslara dayandırılmaktaydı. Osmanlı hukukunda öşür-haraç ayrımı zamanla önemini kaybetmiş, tüm reayadan alınan ve toprağın verimine göre onda bir ile beşte bir arasında değişen öşür ön plana çıkmıştır (Karamursal, 1989: 165-6). Hasat zamanında reayanın, sipahinin öşrünü ambara kaldırmak veya bir günlük angarya yükümlülüğünü aşmayacak şekilde pazar yerine taşımak yükümlülüğü bulunurdu (Pamuk, 2003: 45). Cizye ise gayrimüslim erkeklerin can-mal güvenliği ve askerlik muafiyeti karşılığında alınmaktaydı. Başlangıçta hane esasına göre toplanan cizye, 1691 yılındaki reformla kişilerin ödeme gücüne göre üç sınıfa (ala, evsat, edna) ayrılarak tahsil edilmeye başlanmıştır (Özkök, 2022: 5-113).

Vergilerin bir kısmı örfi nitelikteydi. Çift resmi, ispenç, bennak vb. vergiler Balkanlar'da miri arazi rejimi kurulurken eski feodal yükümlülüklerin nakde çevrilmesiyle ortaya çıkmış gözükmektedir (Pamuk, 2003: 44-45). Bunların haricinde tarım, hayvancılık ve ticaret kesimlerinden; mülk, ürün veya kazanç üzerinden çok sayıda resim tahsil edilmekteydi. Küçükbaş hayvanlardan alınan ağnam resmi, esnaftan ve dükkânlardan alınan ihtisap resmi, iç ve dış ticarete

1 Bu makale, yazarların aynı başlık ile "Vergi Politikasının Transformasyonu. Editörler: M. Yıldıran, M. A. Gülşen, T. Türkkan. Nobel Yayıncılık. Ankara. 2022. s.7-28." de yayımlanan kitap bölümünden özetlenerek hazırlanmıştır.

uygulanan gümrük resmi, evliliklerden alınan arus resmi (Sayın, 2000: 76) ile âsiyab (değirmen) ve damga resimleri bunlar arasında yer alır. Ayrıca devlet, sınırları içindeki imtiyazlı memleketlerden (Eflak, Boğdan, Raguze vb.) yıllık maktu vergiler de almaktaydı.

17. ve 18. Yüzyıllardaki Mali Bunalımlar ve Olağanüstü Vergiler

17. ve 18. yüzyıllarda uzun süren savaşlar ve merkezî otoritenin zayıflaması ciddi mali bunalımlara yol açmıştır. Bu süreçte tımar sistemi etkinliğini kaybetmiş; devlet, hazineye acil nakit sağlamak için vergi kaynaklarını mukataa haline getirerek iltizam, malikâne ve esham gibi iç borçlanma yöntemlerine başvurmuştur. Mültezimlerin taşradaki suiistimalleri ve yerel güçlerin (ayanlar) sürece dâhil olması, köylünün üzerindeki vergi baskısını artırırken devletin net gelirlerini olumsuz etkilemiştir (Pamuk, 2003: 146-152; Issawi, 1980: 353).

Bu dönemin en belirgin özelliği, savaş giderlerini karşılamak amacıyla getirilen olağanüstü vergilerin (avarız-ı divaniyye veya tekâlif-i örfiyye) yaygınlaşmasıdır. Avarız, nüzul, sürsat gibi başlangıçta sadece olağanüstü dönemlerde talep edilen bu yükümlülükler, zamanla süreklilik kazanarak olağan vergilere dönüşmüştür (Tabakoğlu, 2020: 325; Sayın, 2000: 95). Avarız hanelerinin tespiti için yerel sayımlar yapılmış, ancak bu durum zamanla halkın gücünü aşan haksız aidatlara (tekâlif-i şakka) dönüşerek ekonomik faaliyetlerin ve tarımsal üretimin hacmini daraltmıştır (Tabakoğlu, 2020: 365). Ayrıca bu dönemde eyalet idarecilerinin giderleri için imdad-ı seferiyye ve imdad-ı hazariyye gibi vergiler ihdas edilmiştir (Cezar, 1986: 53-64).

17. yüzyıl sonu itibariyle Hazine-i Amire bütçesinde cizye ve mukataa gelirlerinin payı %90'lara ulaşmış durumdaydı. Sistem, kamu harcamalarının finansmanına odaklanmış ve dolayısıyla iktisadi hayatı canlandıracak uzun vadeli mali tedbirler gündeme gelememiştir. Olağanüstü vergilerin yaygınlaşması ve tarımsal üretim ve ticaret üzerindeki vergi yükünün artması ekonomik büyümeyi sınırlandırmıştır. Bununla birlikte devlet gelirlerinin büyük kısmı hâlâ mukataa, cizye ve avarız gelirlerinden oluşmaya devam etmiştir.

Tanzimat Öncesi Dönemin Yapısal Zorlukları

Tanzimat öncesi Osmanlı vergi sisteminin en büyük sorunu son derece karmaşık, belirsiz ve istisnalarla dolu bir yapının varlığıydı. Valiler vergi ve resimlerin belirlenmesinde keyfi hareket edebilmekte, mükellefler üzerindeki ağır yüke rağmen vergilerin az bir kısmı merkeze gönderilmekteydi (Karamursal, 1989: 15).

Vergilendirmede muafiyet ve istisnalar oldukça yaygındı. Askerî sınıflar, belirli devlet hizmetlerini yürüten kesimler (şahinciler, derbentçiler vb.), bazı dini gruplar ve savaş ve afet gibi olaylardan zarar gören bölgeler vergi muafiyetine tabi olabiliyordu. Muafiyetler sürekli veya geçici olabilmekte ve kapsam yönüyle değişebilmekteydi.

Enflasyon nedeniyle vergilerin reel değerinin azalmasını önlemek veya yeni masrafları karşılamak amacıyla bir taraftan mevcut vergilerde artışa gidilirken diğer taraftan da farklı isimlerle ilave resimler (kantariye, mururiye vb.) getirilmekteydi. Bu durum mükellefler için belirsizlik yaratıyor, tahsilat etkinliğini düşürüyor ve yerel memurların suiistimallerine zemin hazırlıyordu.

Ayrıca vergi yükü adil dağılmamış olup ağırlıklı olarak kırsal nüfusun (tarım kesiminin) üzerindeydi; şehirli servet sahipleri ise daha az vergi ödüyordu (Issawi, 1980: 353).

Tanzimat Sonrası Vergi Sisteminin Dönüşümü ve Modernleşme

Tanzimat Fermanı (1839), vergi sisteminde radikal bir modernleşme ve merkezileşme sürecini başlatmıştır. Vergi sistemini basitleştirmek, istisna ve muafiyetleri azaltarak vergiyi herkesin ödeme gücüne göre yüklemek ve tahsilatı aracısız (doğrudan devlet görevlileriyle) gerçekleştirmek reformların temel hedefleri arasındaydı (Shaw, 1975: 421). Reformlar sayesinde devletin topladığı vergi gelirlerinin üretim ve gelire oranı %3'ten Birinci Dünya Savaşı öncesinde %11'e yükselmiştir (Pamuk, 2005: 152).

Bu dönemde yapılan temel değişikliklerden biri vergilendirmede sadeleştirmeye gidilmesiydi. Böylece sayısı yüze yaklaşan karmaşık örfi ve olağanüstü vergiler kaldırılmış ve tek bir doğrudan servet/kazanç vergisi olan "virgü" getirilmiştir. Şer'i nitelikli vergiler ise öşür, ağnam ve cizye olarak muhafaza edilmiştir (Güran, 1989: 13). Diğer önemli bir adım ödeme gücü ilkesine göre vergilendirme yapabilmek için sayımlarının yapılmasıdır. Vergilendirmede adaleti sağlamak için kişilerin gelir ve servetini tespit etmek gerekiyordu. Bu amaçla kapsamlı nüfus ve emlak sayımları yapılmıştır. 1844'ten itibaren yürütülen temettüat tahrirleri temelinde, arazi ve binaların değerleri üzerinden bir servet vergisi (binaların binde dördü oranında) ile ticari ve sınai kazançlar üzerinden %3 oranında temettü vergisi getirilmiştir. Bu vergi 1878'de gelir vergisine dönüştürülmüştür (Güran, 2014: 316-17).

Tanzimat'tan sonra vergi tahsil yöntemlerinde de değişiklik yapılmıştır. İltizam sistemi kaldırılarak vergi toplama işi geniş yetkili devlet memurlarına (muhassıllar) devredilmiştir. Ancak ani gelir düşüşleri ve tecrübesizlik nedeniyle bir süre sonra yeniden iltizama dönülmüştür. Bu tarihten sonra tahsilat usullerinde sık sık yeni arayışlara gidilmiştir.

Tanzimat'tan sonra devletin temel vergilerinde de bazı değişiklikler olmuştur. Aşar devletin en önemli gelir kaynağı olmayı sürdürmüştür. Yolsuzlukları önlemek adına tarımsal üretimdeki artışa paralel olarak aşar tahsilat bazen nakdi (rayiç bedelle) bazen de aynî yapılmıştır. Vergi oranı zamanla %10'dan %12,5'e yükseltilmiştir (Eldem, 1994: 173-4; Issawi, 1980: 354). Ağnam resminde ise 1857-58 yıllarında hayvanların varlığı üzerinden alınan karmaşık ek vergiler kaldırılarak, doğrudan hayvan hasılatını esas alan tek bir vergiye dönüştürülmüştür (Uzun, 2006). Gümrük resminde Baltalimanı Ticaret Antlaşması (1838) ile yabancılara düşük oranları verilmişse de 1861-62 ve nihayetinde 1915 yıllarında tarifeler yükseltilebilmiş ve bütçe gelirleri artırılmaya çalışılmıştır (Güran, 2014: 319). Cizye ise 1855-56 yılında, vatandaşlık eşitliğini sağlamak amacıyla tamamen kaldırılmıştır (Özkök, 2022: 170). Onun yerine gayrimüslimlerin askerlik muafiyeti için getirilen bedel-i askeri 1909'da zorunlu askerliğe geçilmesiyle son bulmuştur (Issawi, 1980: 354).

Sonuç

Osmanlı vergi sisteminin evrimi mali bunalımlara çözüm bulma (gelir artırma) ve mükellef üzerindeki baskıyı azaltarak üretim güvenliğini sağlama amaçları arasındaki denge arayışıyla şekillenmiştir. İlk dönemlerdeki âdem-i merkezî ve bölgelere göre farklılık gösteren yapı, zamanla yerini merkezî ve standart uygulamalara bırakmıştır.

Tanzimat dönemiyle birlikte mülkiyet haklarını gözeten, daha sade ve ödeme gücüne dayalı modern bir vergi sistemine geçişte büyük başarılar elde edilmiştir. Buna rağmen, sistemin iki temel zafiyeti devletin son dönemlerine kadar tam olarak çözülememiştir: Birincisi, tüm reformlara rağmen vergi yükünün halen %87 gibi büyük bir oranla kırsal kesim (köylü) üzerinde kalmaya devam etmesiydi. Diğeri ise maliye politikasının dış borçların da baskısıyla ekonomik kalkınmayı ve büyümeyi doğrudan uyaracak yapısal bir vizyondan ziyade, yalnızca bütçe açıklarını kapatma odaklı kalmasıydı (Eldem, 1994: 168-172). Osmanlı tarihi boyunca, İbn Haldun gibi düşünürlerin vurguladığı "düşük vergi oranlarının iktisadi canlılık ve zenginlik yaratacağı" tezi, devletin içine düştüğü askeri ve mali zaruretler nedeniyle uzun vadede göz ardı edilmek durumunda kalınmıştır (Sanandaji, 2020: 165).

Kaynakça

Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

Güran, Tevfik. "Osmanlı Kamu Maliyesi", *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar* içinde, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, s. 313-352.

Güran, Tevfik. *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Issawi, Charles. *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1, 1300-1600, (Çev. Halil Berktay), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Karamursal, Ziya. *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Kazıcı, Ziya. *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1987.

Özkök, İlyas. "Osmanlı Maliyesinde Cizye Vergisi", Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2022.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Sanandaji, Nima. *Kapitalizmin Doğduğu Yer: Ortadoğu*, (Çev. Ahmet Uzun), Liberte Yayınları, Ankara, 2020.

Sayın, A. Vefik. *Tarih-i Mâli*, T.C. Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara, 2000.

Shaw, Stanford J. "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *Int. J. Middle East Studies*, 6 (1975), s. 421-459.

Sur, Fadıl Hakkı. "Maliye Tarihine Kısa Bir Bakış", *Ankara Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 1949, s. 246-278.

Tabakoğlu, Ahmet. *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020.

Uzun, Ahmet. *İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması*, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

OSMANLI'DA MODERN MALİYE DÜŞÜNCESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Mert Can Erdoğan[1]

Düşünen, düzen kuran ve üretim faaliyetlerini sürdüren her toplum gibi Osmanlı toplumu da kuruluşundan itibaren kendine özgü bir iktisadî düşünce ve mali anlayış geliştirmiştir. İlk Osmanlı kronikleri, nasihatnâmeler ve siyasetnâmeler incelendiğinde devlet düzeni, vergi sistemi, üretim faaliyetleri ve toplumsal refah gibi meselelerin sıklıkla tartışıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu düşünce geleneği uzun süre klasik İslam siyaset teorisi ve devlet anlayışının kavramsal çerçevesi içerisinde şekillenmiş; Osmanlı iktisat düşüncesinin Batı'da gelişen modern iktisat teorileriyle sistemli biçimde karşılaşması ise XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Tanzimat sonrasında devletin eğitim ve bürokrasi alanlarında gerçekleştirdiği reformlar, Batı iktisat düşüncesinin Osmanlı entelektüel hayatına aktarılmasını mümkün kılmıştır. Özellikle Tercüme Odası'nın faaliyetleri ve Avrupa tarzında eğitim veren yüksek okulların açılması, klasik iktisat literatürünün Türkçeye kazandırılmasını hızlandırmıştır. Bu süreçte Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de tıp hocası olmasının yanı sıra Osmanlı'da sistemli iktisat dersi veren ilk muallim olan Serendi Arşizen, dönemin devlet adamlarından Mustafa Reşid Paşa'nın teşvikiyle bu derslere başlamıştır. Arşizen, Pellegrino Rossi'nin *Cours d'Économie Politique* adlı eserini *Tasarrufat-ı Mülkiye* adıyla tercüme ederken Batı'nın soyut teorik kavramlarını Osmanlı devlet geleneğinin pratik idari diline aktarmıştır. [2] Hariciye Nezareti'nde müsteşarlığa kadar yükselen, devletin dış diplomatik ve ekonomik ilişkilerini bizzat yürüten üst düzey bir bürokrat olan Sahak Abro ise Tercüme Odası'ndaki tecrübesiyle Batı dünyasındaki kurumsal gelişmeleri yakından takip etmiştir. Abro, Jean-Baptiste Say'ın *Catéchisme d'Économie Politique* isimli eserini *İlm-i Tedbir-i Menzil* adıyla Osmanlı okuyucusuna sunmuştur.[3] Bu tercüme, Osmanlı bürokrasisinde iktisadi okuryazarlığı artırmak amacıyla devlet eliyle desteklenen bir kültür politikasının ürünüdür ve Batı'da şekillenen klasik iktisat düşüncesini sistematik biçimde Osmanlı aydınlarının erişimine açmıştır.

1870'lerden itibaren Osmanlı müellifleri tercüme faaliyetlerini telif eserlerle zenginleştirerek iktisat, maliye, muhasebe ve istatistik alanlarında özgün çalışmalar vermeye başlamışlardır. Bu dönüşümde Mekteb-i Mülkiye başta olmak üzere modern eğitim kurumlarının önemli bir payı bulunmaktaydı. Söz konusu okullarda bu alanlar ayrı dersler halinde okutuluyor; öğretim üyeleri bu dersler için müstakil kitaplar hazırlıyordu. Böylece modern akademik disiplinler halinde yeniden tanımlanan kamu maliyesi, başlangıçta politik iktisat kitaplarının bir bölümü olarak ele alınırken kısa süre içerisinde müstakil eserlerin konusu hâline gelmiştir.

1 Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
2 Ahmed Güner Sayar, "İlk İktisat Muallimi Serendi Arşizen", İ.Ü. S.B.F. Dergisi no29 (Ekim 2003), s. 123
3 Sezai Balcı, Bir Osmanlı-Ermeni Aydın ve Bürokratı: Sahak Abro (1825-1900), s. 12

Vergiler, gümrük tarifeleri, kamu borçları, tahviller and kâğıt para gibi konular üzerine yoğunlaşan bu eserler, maliye yazarlarının devletin ekonomideki rolü ve maliye ilminin mahiyeti gibi temel meselelerde farklı görüşler benimsediklerini ortaya koymaktadır. Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde maliye ilminin evrensel prensiplere mi dayanması gerektiği yoksa Osmanlı'nın tarihî ve kurumsal şartlarına göre mi şekillenmesi gerektiği sorusu, maliye literatürünün temel tartışma konularından biri hâline gelmiştir.

Bu tartışmanın ilk örneklerinden biri, 1880 yılında Mekteb-i Mülkiye mezunu ve Şûrâ-yı Devlet mülazımlarından Hüseyin Kazım Bey tarafından gerçekleştirilen *İlm-i Usûl-i Maliye* tercümesidir. Fransız Liberal Okulu'nun önde gelen, Smithçi iyimser serbest piyasa (laissez-faire) yaklaşımını benimseyen iktisatçısı Paul Leroy-Beaulieu'nun *Traité de la Science des Finances* adlı eserini Türkçeye kazandıran Hüseyin Kazım, mukaddimesinde maliye ilminin bütün devletlerde geçerli olan genel prensiplere dayandığını savunmuştur. Bu nedenle eseri Osmanlı iktisadına uyarlamak adına herhangi bir değişiklik yapmamış, evrensel ilkelerin Osmanlı İmparatorluğu için de aynen geçerli olduğuna inanmıştır. Hüseyin Kazım, önsözünde bazı saygıdeğer kişilerin (zevat-ı kiram) kendisine Osmanlı maliyesine dair ayrı bir kitap yazmasını önerdiğini de belirtmektedir.[4]

Bu öneriden dokuz yıl sonra, 1889 yılında Osmanlı maliye literatüründe büyük bir canlılık yaşanmış ve aynı yıl içinde kamu maliyesi üzerine üç ayrı önemli eser yayımlanmıştır. Bunlar Mehmet Rakım ve Mustafa Nail'in *Hayat-ı Düvel*'i, Portakal Mikael Paşa'nın *Usûl-i Maliye*'si ve Süleyman Sudi'nin *Defter-i Muktesid*'idir. Aynı disiplin içerisinde kaleme alınmış olmalarına rağmen bu eserler maliye ilminin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda farklı bakış açılarını ve hedef kitlelerini barındırmaktaydılar.

Mikael Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye'den öğrencileri olan ve daha sonra aynı okulda öğretim üyeliği ile idari görevler üstlenen Mehmet Rakım ve Mustafa Nail tarafından hazırlanan *Hayat-ı Düvel*, yazarlarının ifadesiyle Osmanlı ülkesinde kamu maliyesi üzerine yayımlanan ilk kitap olarak öne çıkmaktadır. Hüseyin Kazım'ın tercümesinden habersiz olarak bu kitabı kaleme alan yazarlar, kamu maliyesi bilgisinin sadece Mülkiye öğrencileriyle sınırlı kalmamasını ve toplumda yaygınlaşmasını amaçlamışlardır. Kitabı oluştururken Joseph Garnier ve Leroy-Beaulieu'nun eserlerinin yanı sıra Mikael Efendi'nin derslerinden de yararlanan müellifler, bütçe yapımı ve kamu harcamalarının denetlenmesi gibi teknik konularda uzmandılar. Eserde teorik açıklamalar Osmanlı Devleti'nden verilen pratik örneklerle desteklenmiş; Osmanlı, Britanya ve Fransa'nın yıllık devlet bütçeleri karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmalı yöntem, okurlara imparatorluğun mali koşullarını uluslararası bir bağlamda değerlendirme imkânı sunmuştur.

Dönemin etkili figürlerinden Portakal Mikael Paşa'nın *Usûl-i Maliye* adlı eseri ise Mekteb-i Mülkiye'nin dördüncü ve beşinci sınıf öğrencileri için ders kitabı olarak taş baskı yöntemiyle

4 Paul Leroy-Beaulieu, İlm-i Usul-i Maliye, çev: Hüseyin Kazım, İstanbul: Mihran Mat., 1880: s. 1 .

yayımlanmıştır. Padişah II. Abdülhamid'in hazinesini emanet etmeyi tercih ettiği güvenilir Ermeni iktisatçılardan biri olan Mikael Paşa; Tercüme Odası, Galata Gümrük Eminliği, Maliye Nezareti Müsteşarlığı, Ziraat Bankası İlk Genel Müdürlüğü ve Hazine-i Hassa Nazırlığı gibi çok kritik görevlerde bulunmuştur. Dolayısıyla hem Avrupa finans kuramlarına hem de Osmanlı idari sistemine en üst düzeyde hâkimdi. Eserinin ana tezi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Prusya'dan İngiltere'ye kadar başarılı sonuçlar vermiş olan evrensel liberal ilkeleri takip etmesi gerektiğidir. Kamu maliyesi biliminin sınırlarını çizerken bu alanın kaynak yaratmakla değil, devletin gelir ve giderlerinin yönetimiyle ilgili genel ilkeler sunmakla görevli olduğunu belirtmiş; kaynak yaratma işini doğrudan "ilm-i servet-i milel" (ulusların zenginliği bilimi) alanına dahil etmiştir. Paşa'nın çalışması özgün teorik iddialardan ziyade, Mekteb-i Mülkiye'de yetiştirdiği yüzlerce bürokrat üzerindeki pedagojik etkisiyle Osmanlı mali düşüncesinde kalıcı bir iz bırakmıştır.[5]

Bu iki çalışmanın aksine Süleyman Sudi'nin *Defter-i Muktesid* adlı eseri, Osmanlı mali yapısı ve uygulamaları hakkında son derece özgün, titiz ve kurumsal bir incelemeye dayanmaktadır. Tıpkı Ohannes ve Mikael Efendiler gibi kariyeri mali bürokrasi içinde şekillenen Süleyman Sudi, 15 yaşında Gelirler Muhasebesi'nde işe başlamış, Selanik ve Suriye gibi önemli merkezlerde defterdarlık yaptıktan sonra Darphane-i Âmire Âmirlirine kadar yükselmiştir. Pratik deneyiminin yanı sıra Avrupa eserlerinden modern iktisat teorilerini de yakından takip eden Sudi, dönemin aydınlarından Ahmed İhsan'ın aktardığına göre "iktisat" kavramını literatüre kazandıran ilk isimlerdendir. Kavramsal olarak net bir ayrım yaparak "ekonomi politik" karşılığı olarak *ilm-i tedbir-i servet* ifadesini kullanmış; kamu maliyesi disiplinini ise doğrudan *ilm-i iktisad* olarak adlandırmıştır. Bu bilimi okuyan ve uygulayan maliyecileri tanımlamak için de Arapça kökten *muktesid* kelimesini türetmiştir.[6]

Süleyman Sudi, bu kitabı Maliye Nezareti'ne memur alımı için kurulan seçici kurula başkanlık ettiği dönemde karşılaştığı pratik bir ihtiyaçtan dolayı yazmıştır. İşe başvuracak adayların genel Avrupa maliye teorilerini tam olarak bilirken Osmanlı mali sistemi ve vergi mevzuatı karşısında yetersiz kaldıklarını gözlemlemiştir. Bu eksikliği gidermek adına, temelleri fıkha ve örfi hukuka dayanan Osmanlı mali teşkilatının işleyişini açıklayan pratik bir el kitabı hazırlamıştır.

Defter-i Muktesid, her bir mali kalemi tarihsel özeti (icmalen tarihi), konuluş yöntemi (usûl-i tarhı) ve toplanma yöntemi (usûl-i tahsili) olmak üzere üç temel aşamada ele alır. Kitapta, dönemine göre oldukça yenilikçi bir Avrupa etkisi olan yoğun dipnot kullanımıyla kavramların etimolojik kökenlerine inilmiştir. Örneğin Fransızca "douane" (gümrük) kelimesinin aslen Arapça "divan" kelimesinden geldiğini İbn-i Haldun ve Bonn Üniversitesi'nden bir profesörün görüşlerine dayanarak ispatlamış; "tarife" kelimesinin kökenini ise bir Fransız ekonomi politik sözlüğü üzerinden açıklamıştır. Süleyman Sudi, düşünce dünyası ve yaşam tarzı bakımından Avrupa tipi bir

5 Mikael Portakal, Usul-i Maliye, İstanbul: Mekteb-i Mülkiyeyi Şahane Litografya Destgahı, 1889: s. 5-6, 8.; Ali Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, cilt. 2, s. 1043-4.

6 Süleyman Sudi, Defteri Muktesid, Dersaadet (İstanbul) : Mahmud Bey Matbaası, 1889: s. 10- 11.

aydın olmasına rağmen Batı ülkelerinden verdiği örnekleri mutlak doğrular olarak değil, incelenmesi gereken karşılaştırmalı vakalar olarak sunmuştur. Nitekim kadastro vergisini tartışırken Fransa'da Colbert döneminin politikalarını incelemiş, ardından bu uygulamanın kökenlerini İslam tarihindeki Halife Ömer dönemine ve eski Osmanlı devlet geleneklerine dayandırarak özgün bir sentez oluşturmuştur.[7]

Süleyman Sudi, asgari devlet müdahalesine ve uluslararası ticarette serbest piyasa (laissez-faire) ilkelerine inanan bir liberaldi. İthalata dayalı Osmanlı ekonomisi için serbest ticaretin bir zorunluluk olduğunu savunmuştur. Ancak onun bu eseri, yerli kurumların ve fiili işleyişin üzerine inşa edildiği için serbest piyasa karşıtı olan muhafazakar Osmanlı aydınları tarafından da övgüyle karşılanmıştır. Divan-ı Muhasebat üyesi Fehim Efendi, eserin modern maliye ilkelerinin İslam ve Osmanlı geleneğinde yüzyıllardır zaten var olduğunu gösterdiğini belirterek maliyenin tamamen bir Avrupa icadı olduğu yönündeki Eurocentric (Avrupa merkezci) iddiaları çürüttüğünü savunmuştur. Ahmed Midhat Efendi, eseri İslam finans ilkeleri ile modern Avrupa teorilerinin harika bir sentezi olarak görmüş ve bu kitabı, Osmanlı gerçekliğine uymayan yabancı teorileri körü körüne savunan diğer ders kitaplarının yerine önermiştir. Mizancı Mehmed Murad Bey ise kamu maliyesinin Adam Smith veya Colbert'den çok daha önce Doğu medeniyetinde gelişmiş köklü bir geleneğe sahip olduğunu bu eser vasıtasıyla dile getirmiştir.[8]

Sonuç olarak, XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı maliye düşüncesi iki farklı ana eğilim etrafında şekillenmiştir. Hüseyin Kazım ve Portakal Mikael Paşa gibi isimler maliye ilmini genel ve evrensel prensiplere dayanan bir bilgi alanı olarak görürken, Süleyman Sudi ile Mehmet Rakım-Mustafa Nail ikilisi bu prensiplerin Osmanlı'nın tarihî, hukukî ve kurumsal özellikleri dikkate alınarak, karşılaştırmalı bir yöntemle uygulanması gerektiğini savunmuşlardır. Böylece maliye literatürü, teknik bir alan olmanın ötesine geçerek evrensel bilgi ile yerel tecrübe arasındaki dengenin arandığı, iktisadın Osmanlılaşma sürecini gösteren önemli bir entelektüel zemin haline gelmiştir.

7 Süleyman Sudi, Defteri Muktesid, Cilt 1, s. 34, 37; 64.
8 Süleyman Sudi, Defteri Muktesid, Cilt 3, s. 117-119.

KAYNAKÇA

Akyiğitzade Musa. (1896). İktisad yâhud İlm-i Servet: Âzâdegi-i Ticaret ve Usûl-i Himâye. Karabet Matbaası.

Balcı, S. (2012). Bir Osmanlı-Ermeni Aydın ve Bürokratı: Sahak Abro (1825-1900). Phoenix Yayınevi.

Hüseyin Kâzım. (1880). İlm-i Usûl-i Maliye (P. Leroy-Beaulieu, Çev.). Mekteb-i Sanayi Matbaası.

Mehmed Rakım & Mustafa Nail. (1889). Hayat-ı Düvel. A. Maviyan Şirket-i Mürettebiye Matbaası.

Mikael Portakal. (1889). Usûl-i Mâliye. Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane Litografya Destgâhı.

Paul Leroy-Beaulieu. (1880). İlm-i Usul-i Maliye, çev: Hüseyin Kazım, İstanbul: Mihran Mat., 1880.

Sayar, A. G. (2003). İlk iktisat muallimi Serendi Arşizen. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (29), 117-130.

Süleyman Sûdi. (1889). Defter-i Muktesid (3 Cilt). Mahmud Bey Matbaası.

Tokgöz, A. İ. (1969). Matbuat Hatıralarım. İş Bankası Kültür Yayınları.

HER GÜNÜN KAZANANI SİZ OLUN!

GÜNLÜK HESAP

Dilediğiniz An Çekin-Yatırın

Vade Beklemeyin

Her Gün Kazanın

0850 202 1 202 | 444 44 77 | vakifkatilim.com.tr

VAKIF KATILIM

KOÇ TOPLULUĞU 100 YAŞINDA

Unutulmaz YÜZLERLE DOLU BİZİM 100'ÜMÜZ

Koç Topluluğu olarak bayrağımızı dünyanın dört bir yanında dalgalandırdığımız, başarılar ve ilklerle dolu bir yüzyılı geride bıraktık. Bugün, gelecek 100 yılı kutluyoruz.

Aynı inanç, aynı vizyon, aynı vatan sevgisiyle.

Unutulmayan yüzlerin ışığında, unutulmayacak yüzlere...
Sonsuz teşekkürlerimizle.

Koç | 100